DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

REDACTIE:
Dr C. J. GUIBAL, Dr M. P. VAN BUIJTENEN,
Dr A. WASSENBERGH, H. HALBERTSMA

EENENVEERTIGSTE DEEL

LEEUWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSE BOEKHANDEL
1953

Wumkes.nl

N.V. V/H. DE COÖPERATIEVE HANDELSDRUKKERIJ, LEEUWARDEN

Wumkes.nl

INHOUDSOPGAVE

Blz.

Het Fries Genootschap van 1927—1952, door *Dr C. J. Guibal* 1

Vijf en twintig jaren Fries Museum, door *Dr A. Wassenbergh* 21

Die Kammschiene aus Terp Almenum, von *Prof. Dr H. Jankuhn* 37

Zum Stierkopf aus der Terp Huizum, Prov. Friesland, von *Prof. Dr H. Jankuhn* 46

Bourgondië en de Friese Vrijheid, door *Dr A. G. Jongkees* 63

Fries en Nederlands geld: Muntslag en geldomloop in vroeger eeuwen, door *Dr H. Enno van Gelder* 79

De doorgaande plaatsen en de daarbij behorende meente, door *Dr O. Postma* 94

Een merkwaardig zeventiende eeuws zonnewijzertje, door *Prof Dr. P. Terpstra* 105

Enkele metingen en opmerkingen van Rienks, Hommema en Heidanus, door *A. Spoor* 108

Wopke Cnoop, een Friese Patriot, door *Dr Chr. Kroes-Lichtenberg* 112

Boekbesprekingen: 148

Mr P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw; — Dr M. P. van Buijtenen, De grondslag van de Friese vrijheid; — De eerste en de tweede Hunsinger codex, bewerkt door Dr J. Hoekstra; — G. Overdiep en J. C. Tjessinga, De rechtsomgang in Franekeradeel; — W. H. Keikes, Bolsward; — Kr. Boelens, Nes; — Dr F. S. Sixma van Heemstra, De klederdracht van Hindelopen; — Smellingera-Land; — Dr J. van der Bildt, De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

Het Fries Genootschap van 1927—1952.

door Dr C. J. GUIBAL.

In 1927 had het Fries Genootschap het voorrecht zijn honderdjarig bestaan op luisterrijke wijze te herdenken met een zilvertentoonstelling, het uitgeven van verschillende werken, een feestelijke bijeenkomst en een excursie.

Lang te voren, nl. op 1 October 1925 had het Bestuur een commissie ter voorbereiding ingesteld waarvan N. Ottema de voorzitter, M. W. Vieweg, directeur van het Fries Museum, de secretaris en Mejuffrouw R. Visscher, Mr. P. C. J. A. Boeles, Mr J. L. van Sloterdijck en Dr S. A. Waller Zeper leden waren.

De commissie had verschillende malen vergaderd gedurende 1925—1927 en in een slotvergadering op 18 Januari 1928 werden de resultaten van het jubileum besproken en door de Penningmeester rekening en verantwoording afgelegd van de ruim *f* 6000,— die uit vrijwillige giften door de ruim 900 leden was bijeengebracht.

In die vergaderingen werden verschillende voorstellen besproken o.a. de uitgave van het Matrikel van de Franeker Hoogeschool, die echter niet tot stand kwam en waarover hier beneden nader zal worden gehandeld. Het resultaat van de besprekingen vindt men hierboven opgesomd.

De zilvertentoonstelling werd gehouden van 15 Augustus tot 15 September in het Fries Museum en trok 8370 bezoekers, terwijl ook de Beschermvrouwe wijlen H. M. Koningin-Moeder Emma de tentoonstelling met een bezoek vereerde.

De uitgegeven werken waren:

1e Een Gedenkschrift, vormende Aflevering 3 van het 28e deel van de Vrije Fries.

2e Mr P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw.

3e Een catalogus, samengesteld door N. Ottema, M. W. Vieweg en D. Draaisma, waarin de 1149 voorwerpen, geëxposeerd op de zilvertentoonstelling, werden beschreven en toegelicht.

Bovendien verscheen met subsidie van het Genootschap bij de Firma M. Nijhoff het eerste deel van P. Sipma's „Oudfriese Oorkonden".

Het jubileum zelf werd geopend op een feestelijke bijeenkomst op 29 Augustus in de Statenzaal van de provincie Friesland door de Voorzitter met een rede waarin hij de betekenis van het

Wumkes.nl

Fries Genootschap voor de historie en cultuur van Friesland uiteenzette. Daarna werd het Genootschap gelukgewenst o.a. door Jhr Mr J. M. van Beijma, Burgemeester van Leeuwarden, Prof. Mr D. van Blom, Voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Prof. Dr J. Lindeboom namens de Universiteit van Groningen en door vele anderen.

Na afloop begaf het gezelschap zich naar het Museum, waar thee werd aangeboden en de zilvertentoonstelling bezichtigd. 's Avonds verenigden zich een vijftigtal leden en genodigden aan een diner.

De volgende dag, 30 Augustus, maakten een zestigtal Genootschapsleden een autotocht door Friesland over Sneek, Bolsward, Franeker en Marssum, een tocht die zo in de smaak viel, dat daarin de oorsprong mag worden gezien van de sinds zo populair geworden jaarlijkse excursies.

De Beschermvrouwen.

Sinds 1892 was H. M. Koningin-Moeder Emma beschermvrouwe van het Fries Genootschap. Toen zij in 1934 overleed, wendde het Bestuur zich tot Koningin Wilhelmina met het verzoek of het H. M. mocht behagen de plaats van haar moeder in te nemen. In 1938 kreeg het Bestuur een toestemmend antwoord en het mocht H. M. als Beschermvrouwe behouden tot haar troonsafstand in 1948. In dat jaar trok H. M. zich tevens terug als Beschermvrouwe. Het Bestuur mocht echter het genoegen smaken dat op zijn verzoek, H. M. Koningin Juliana haar Moeder ook als Beschermvrouwe van het Fries Genootschap wilde opvolgen.

Het Bestuur.

In 1927 bestond het Bestuur uit:

Mr P. A. V. Baron van Harinxma thoe Slooten, Voorzitter	1919
Mejuffrouw R. Visscher, Secretaresse	1912
Mr J. L. van Sloterdijck, Penningmeester	1920
Mr P. C. J. A. Boeles	1899
Mr W. B. Buma	1912
Dr S. A. Waller Zeper	1915
N. Ottema	1916
Dr S. Cuperus	1920
Dr L. Yntema	1921
M. Wiegersma[1]	1921

[1]) De jaartallen achter de namen geven het jaar aan waarin de genoemden tot Bestuurslid zijn gekozen.

Wumkes.nl

Sinds 1927 hebben de volgende veranderingen in het Bestuur plaats gehad:

Mr J. L. van Sloterdijck trad af in 1928 en werd als penningmeester opgevolgd door Mr W. B. Buma, terwijl in zijn plaats als bestuurslid werd gekozen Dr P. Sipma.

Het penningmeesterschap van Mr Buma was niet van lange duur. In 1932 trad hij af en werd hij vervangen door Mr R. P. Cleveringa.

In 1931 bedankte Dr L. Yntema als bestuurslid wegens vertrek naar elders. In zijn vacature werd niet dadelijk voorzien, zodat het Bestuur tot 1935 uit negen leden bestond. In dat jaar werd Dr A. L. Heerma van Voss als tiende lid gekozen.

Toen in 1937 Dr S. A. Waller Zeper overleed, besloot het Bestuur deze vacature niet te vervullen zodat sindsdien het Bestuur uit negen leden heeft bestaan.

Mej. R. Visscher verliet Leeuwarden metterwoon in 1940 en werd in het secretariaat opgevolgd door Dr C. J. Guibal.

10 Nov. 1944 herdacht Mr P. A. V. Baron van Harinxma thoe Slooten het feit dat hij vijf en twintig jaren het Voorzitterschap had bekleed. De tijdsomstandigheden lieten niet toe dit feit in brede kring te herdenken, waarom het Bestuur dit in een op die dag belegde bestuursvergadering deed. Als blijvend aandenken aan het feit werd door Piet van der Hem het portret van de Heer Van Harinxma in het ambtscostuum van Commissaris der Koningin geschilderd, een portret dat thans de bestuurskamer in het Fries Museum siert.

In 1947 trok Dr S. Cuperus zich uit het Bestuur terug en werd hij vervangen door Mr M. P. van Buijtenen.

Het jaar 1948 bracht een zwaar verlies door het plotseling overlijden van Dr A. L. Heerma van Voss. Zijn plaats werd in 1949 ingenomen door Drs H. Halbertsma.

In hetzelfde jaar herdacht Mr P. C. J. A. Boeles het zeldzame feit dat hij gedurende vijftig jaren lid van het Bestuur was geweest. Kritiek op zijn beleid zowel in het Bestuur als daarbuiten uitgeoefend, deed Mr Boeles afzien van elke huldiging. Het Bestuur heeft hem daarom in een schrijven gefeliciteerd en dank gebracht voor het vele dat hij, met zijn alom erkende ijver en wetenschappelijke zin, voor de wetenschap en voor het Fries Genootschap in 't bijzonder heeft gedaan.

Op de Algemene Ledenvergadering van 1950 werd in de plaats van Mr Boeles als bestuurslid gekozen Ds. J. J. Kalma. Pogingen

Wumkes.nl

door een leden-comité in 't werk gesteld om Mr Boeles weer in het Bestuur verkozen te krijgen hadden geen resultaat en zijn geëindigd met de benoeming van Mr Boeles op de Algemene Vergadering van 1951 tot Erelid.

Op deze Algemene Vergadering moesten candidaten gekozen worden voor Mr P. A. V. Baron van Harinxma thoe Slooten en Dr P. Sipma die beiden de wens hadden te kennen gegeven niet weer herkozen te worden. In de plaats van de eerste werd gekozen Drs. H. G. van Slooten, terwijl de laatste werd vervangen door Drs. S. van Tuinen. Als erkenning van hun grote verdiensten jegens het Genootschap werd op deze Vergadering Baron Van Harinxma tot Erevoorzitter en Dr P. Sipma tot Erelid benoemd.

In de eerstvolgende Bestuursvergadering van 6 Juni 1951 koos het Bestuur tot Voorzitter Mr R. P. Cleveringa en in diens plaats tot Penningmeester Drs. H. G. van Slooten.

In 1952 achtte ook de heer M. Wiegersma de tijd gekomen zijn functie neer te leggen. Hij werd in de Algemene Ledenvergadering vervangen door de heer A. S. Fogteloo.

Het Bestuur bestaat dus thans uit:

Mr P. A. V. Baron van Harinxma thoe Slooten, Erevoorzitter	1951
Mr R. P. Cleveringa, Voorzitter	1932
Dr C. J. Guibal, Secretaris	1940
Drs. H. G. van Slooten, Penningmeester	1951
N. Ottema	1916
Dr M. P. van Buijtenen	1947
Drs. H. Halbertsma	1949
Ds. J. J. Kalma	1950
Drs. S. van Tuinen	1951
A. S. Fogteloo[1])	1952

Andere functies door bestuursleden bekleed.
Bibliothecaris.

Dr S. A. Waller Zeper werd in 1935 door een zware ziekte verhinderd zijn functie als bibliothecaris waar te nemen, waarop Mr P. C. J. A. Boeles door het Bestuur als waarnemend bibliothecaris werd benoemd. De dood van Dr Waller Zeper veranderde dit in een blijvend bibliothecarisschap.

---

[1]) De jaartallen achter de namen geven het jaar aan waarin de genoemden tot Bestuurslid zijn gekozen.

Wumkes.nl

Toen in 1950 Mr Boeles niet als bestuurslid werd herkozen stelde het Bestuur een bibliotheekcommissie in, bestaande uit Ds. J. J. Kalma, Mr M. P. van Buijtenen en Dr C. J. Guibal, waarna Mr Boeles onder dankzegging door het Bestuur van zijn functie werd ontheven. Als bibliothecaris treedt op Ds. J. J. Kalma.

Conservator van de Archaeologische afdeling en van het Munt- en Penningkabinet.

Ook deze functies werden door Mr Boeles tot eind 1950 waargenomen. Zijn plaats werd niet vervuld, maar de genoemde afdelingen werden onder de hoede gesteld van het gehele Bestuur.

Conservator van de ceramiek.

Sinds 1918 tot de wetswijziging van 1952 vervulde de heer N. Ottema deze functie.

Conservator der handschriften.

De handschriften werden oorspronkelijk beheerd door de bibliothecaris, dus sinds 1927 door Dr Waller Zeper. Na diens overlijden in 1937 werd Dr A. L. Heerma van Voss als zodanig benoemd en hij werd weer in 1949 opgevolgd door Mr M. P. van Buijtenen.

Redactie van de Vrije Fries.

In 1927 bestond deze uit Mr P. C. J. A. Boeles, Mej. R. Visscher en Dr S. Cuperus.

In 1936 werd in de Redactie opgenomen Dr A. L. Heerma van Voss. Na het vertrek van Mej. Visscher in 1940 werd zij vervangen door Dr C. J. Guibal en voor Dr S. Cuperus werd in 1947 gekozen Mr M. P. van Buijtenen. Door het overlijden van Dr A. L. Heerma van Voss in 1948 en het bedanken van Mr P. C. J. A. Boeles in 1949 ontstonden twee vacatures die werden aangevuld met Dr A. Wassenbergh en Drs H. Halbertsma.

Museum-commissie.

Deze bestond in 1927 uit: N. Ottema, Voorzitter; Mr. P. C. J. A. Boeles; Mej. R. Visscher en M. W. Vieweg, Secretaris.

Na het overlijden van de heer Vieweg in 1933 werd het secretariaat bekleed door Dr A. Wassenbergh. Mej. Visscher werd in 1940 opgevolgd door Dr A. L. Heerma van Voss en Mr Boeles

Wumkes.nl

in 1950 door Drs H. Halbertsma, die op zijn beurt weer werd vervangen in 1951 door Drs H. G. van Slooten. In de vacature ontstaan door het overlijden van Dr Heerma van Voss is niet weer voorzien. Ook aan de Museum-commissie maakte de wetswijziging van 1952 een einde.

Het Personeel.

In 1927 bestond het personeel van het Fries Genootschap uit:
M. W. Vieweg, directeur van het Fries Museum sinds 1923.
D. Draaisma, amanuensis sinds 1903.
D. Ablij, suppoost sinds 1907.
E. J. Penning. bediende sinds 1925.
Mej. Pull, die sinds 1924 tijdelijk was belast met de catalogisering van de bibliotheek. Haar taak eindigde in 1928.

D. Draaisma overleed in 1931. Hij werd als amanuensis opgevolgd door E. J. Penning. Doordat Draaisma een weduwe naliet werd het Bestuur voor financiële consequenties gesteld. Het pensioenfonds dat in 1928 was gesticht, was bij lange na niet toereikend om de kosten voor het pensioen van de weduwe Draaisma te dragen zodat het gewone budget van het Genootschap daarmee moest worden belast.

De bevordering van de heer Penning tot amanuensis maakte het benoemen van een nieuwe bediende nodig waartoe J. Hofstra werd gekozen.

In 1932 vroeg Ablij ontslag met toekenning van pensioen. Dit werd hem verleend en het drukte eveneens op de gewone rekening. Voor hem in de plaats kwam het echtpaar De Jager, eerst voor een jaar op proef aangesteld, daarna definitief.

Het Bestuur begreep dat het noodzakelijk was voor het personeel een pensioenverzekering te sluiten en het ging hiertoe over in 1932, waarbij tevens het pensioenfonds werd opgeheven. Met de latere successieve salarisverhogingen gingen steeds verhogingen van de pensioenverzekering gepaard.

In 1933 overleed de directeur M. W. Vieweg. Daar hij ongehuwd was leverde zijn overlijden geen financiële moeilijkheden op. Wel moest dadelijk voor een plaatsvervanger worden gezorgd, waartoe Mr Boeles werd aangewezen. Hij werd voor een jaar aangesteld tot waarnemend directeur tegen een vergoeding.

Toen in 1934 Stania state tot museum werd ingericht, stelde het Bestuur Mevr. Sikkes—Severijn voor drie maanden aan met opdracht deze inrichting te verzorgen. Uit het groot aantal sol-

Wumkes.nl

licitanten naar de functie van concierge op Stania state koos het Bestuur het echtpaar Van der Veen.

Inmiddels hadden zich verschillende sollicitanten gemeld naar het ambt van Directeur van het Museum. Een van hen was Dr A. Wassenbergh en het Bestuur gevoelde er veel voor hem te benoemen. Mr Boeles wenste echter geen directeur maar een onderdirecteur aan wie hij werkzaamheden kon opdragen en die aan hem ondergeschikt zou zijn. Tenslotte nam het Bestuur begin 1935 een compromis-voorstel aan waarbij Mr Boeles tot wederopzeggens toe waarnemend Directeur zou blijven en Dr Wassenbergh tot wetenschappelijk assistent werd benoemd.

Begin 1936 wilde het Bestuur overgaan tot benoeming van een Directeur. Opnieuw verzette zich Mr Boeles, zodat door de Museum-commissie als compromis-voorstel werd ingediend: benoeming van Dr Wassenbergh tot Directeur van het Fries Museum en van Mr Boeles tot Directeur van Stania-State. Als ook hiertegen het Bestuur gekant blijkt, geeft Mr Boeles toe en wordt Dr Wassenbergh benoemd tot Directeur van het Fries Museum en Stania-State met uitzondering van de archaeologische en numismatische afdelingen. De benoeming gold voorlopig voor een jaar en werd in 1937 in een vaste benoeming omgezet.

Toen in 1939 Van der Veen, de concierge van Stania-State overleed, benoemde het Bestuur tot opvolgers het echtpaar Weidema, eerst voor een proefjaar, daarna in vaste dienst.

In 1944 bleek opnieuw de catalogus van de bibliotheek niet meer bij te zijn en werd te dien einde Mej. Toering tot wederopzeggens toe aangesteld. Zij bleef tot 1947 in functie.

Toen in 1946 Janum tot kerkmuseum werd ingericht benoemde het Bestuur de heer Kingma tot custos.

Wanneer we de toestand overzien dan blijkt dat het personeel in dienst van het Fries Genootschap thans even groot is als in 1927, terwijl de taak door toeneming van het aantal leden en door verrijking van Museum en bibliotheek aanmerkelijk is uitgebreid.

De leden.

In 1927 bedroeg het aantal leden van het Genootschap 917. Dit aantal liep in de crisisjaren na 1929 terug tot 675. Na 1937 nam het aantal geleidelijk weer toe tot het in 1952 ruim 1200 bedroeg. De contributie bleef gehandhaafd op *f* 7,50.

Wumkes.nl

De geldmiddelen.

In 1927 bedroegen op de gewone dienst:

De uitgaven	*f* 22.842,81
De ontvangsten . . .	„ 21.076,99
Nadelig saldo . . .	*f* 1.765,82

In 1951 waren deze bedragen:

De uitgaven	*f* 40.954,22
De ontvangsten . . .	„ 40.884.24
Nadelig saldo . . .	*f* 69,98

Deze aanmerkelijke toeneming aan inkomsten, die echter geen gelijke tred heeft gehouden met de stijging der prijzen, is te danken deels aan de toename van het aantal leden maar vooral aan subsidieverhogingen door de Provincie en de Gemeente Leeuwarden. De Provincie verhoogde het subsidie aanzienlijk in 1947 en opnieuw in 1950.

Door deze subsidieverhogingen is het mogelijk geworden de salarissen en pensioengrondslagen van het personeel, die steeds veel te wensen hadden overgelaten op een enigszins redelijk peil te brengen.

Wil het Genootschap zijn activiteiten naar behoren voortzetten en uitbreiden, dan zijn aanmerkelijk hogere inkomsten nodig dan waarover tot dusverre kon worden beschikt. Friesland heeft, dank zij het Fries Genootschap, een Museum dat tot de beste en rijkste der provinciale musea behoort, voor een jaarlijks bedrag dat, in vergelijking met de bedragen waarover elders kan worden beschikt, niet anders dan zeer bescheiden kan worden genoemd.

De bijeenkomsten en excursies.

Naast de Algemene Ledenvergaderingen die eens per jaar worden gehouden, hebben maandelijks Bestuursvergaderingen plaats. Zij worden gehouden op de middagen van de eerste Woensdag der maand en bijgewoond door de bestuursleden en de directeur van het Fries Museum. Als regel ontbreken hoogstens een of twee der bestuursleden, een gevolg niet alleen van plichtsbesef maar ook van de in 't algemeen prettige verstandhouding onderling en van de instructieve inhoud der beraadslagingen.

Wumkes.nl

Zoals onvermijdelijk is botsen soms de meningen op elkaar en ontstaat een min of meer scherpe gedachtenwisseling maar het beleid van de Voorzitter weet bijna steeds de discussie in goede banen te leiden.

Op de winteravondbijeenkomsten ten getale van drie of twee per jaar, houden een keur van sprekers voordrachten over de meest afwisselende onderwerpen, bijna alle min of meer betrekking hebben op Friesland. Meestal worden zij gevolgd door beantwoording van door de bezoekers gestelde vragen die vaak tot interessante gedachtenwisseling leiden. Het aantal bezoekers is afwisselend maar dooreen genomen zodanig dat er alle reden is om deze bijeenkomsten voort te zetten. In de laatste jaren hebben enige malen gecombineerde vergaderingen plaats gehad met de Fryske Akademy of de Friese bouwkring, die over 't geheel een succes waren.

Op de Algemene Ledenvergadering van 1924 werd gevraagd om ook winteravondbijeenkomsten te houden buiten Leeuwarden. Dit gaf het Bestuur aanleiding om in 1925 en volgende jaren lezingen te doen houden in Sneek, Harlingen, Dokkum, Bolsward, Drachten, Franeker en Heerenveen. Hoewel sommige van deze bijeenkomsten uitstekend waren bezocht, was het resultaat toch van dien aard, dat het Bestuur in 1929 besloot, wegens gebrek aan belangstelling, de proef te staken.

Gelukkiger was het Bestuur met de excursies. De autotocht gehouden op 30 Augustus 1927 ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum bleek buitengewoon in de smaak te vallen. Het Bestuur besloot dan ook elke twee jaar een excursie te houden. Toen echter de heer Wiegersma op 1 Mei 1929 het Bestuur aan dit besluit herinnerde antwoordde de Voorzitter dat de financiële omstandigheden het voor dat jaar onmogelijk maakten, maar dat de Museum-commissie een plan voor een excursie zou voorbereiden. De crisisjaren na 1929 hadden ten gevolge dat de eerstvolgende excursie pas in 1934 is gehouden. De daarop volgende had plaats in 1936. Het succes bleek zo groot dat van toen af, behalve in de jaren 1940—'47 elk jaar een excursie is gehouden. De toename van het aantal deelnemers, in 1952 ruim 180, doet het Bestuur overwegen om voortaan de excursies te splitsen en op twee verschillende data te doen houden.

De publicaties.

Hoewel sinds 1877 de hoofdactiviteit van het Fries Genoot-

Wumkes.nl

schap is gericht op het Museum, zijn de publicaties die door of met steun van het Genootschap zijn verschenen vrij talrijk.

De publicaties uit 1927 zijn reeds hiervoor genoemd (blz. 1). Sindsdien ging bijna geen jaar voorbij waarin niet de geldelijke of morele steun van het Genootschap werd ingeroepen voor de uitgave van één of meer werken. Wanneer de betrokken publicaties van betekenis waren voor de Friese cultuur, gaf het Genootschap steun, voor zover zijn beperkte geldmiddelen toelieten en soms in zodanige mate, dat Museum-directeur en -commissie klaagden dat het Museum er door in 't gedrang dreigde te geraken. Daarnaast gaf het Genootschap ook een aantal werken geheel op eigen kosten uit.

De werken sinds 1927 door of met steun van het Fries Genootschap in het licht verschenen, waren:

De jaarverslagen en de Vrije Fries dl. 29 tot en met 40.

1932 Dr J. Botke, Fen Fryslâns groun.

1933 Dr P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden, dl. II.

1934 Dr O. Postma, De Friesche kleihoeve, geheel op kosten van 't Genootschap uitgegeven en aan de leden gratis verstrekt.

1938 Rondom de Oldehove.

1939 C. L. Thijssen-Schouten, Nicolaas Jarichides Wieringa.

1941 Dr J. Botke, Fen Fryslâns groun, 3e druk, verzorgd door M. Wiegersma.

1942 Daar het boek van Uilkema „Het Friesche boerenhuis" was uitverkocht kreeg S. J. van der Molen van het Genootschap de opdracht een nieuw werk te schrijven dat verscheen onder de titel „Het Friesche boerenhuis" en voor de leden tegen verminderde prijs werd verkrijgbaar gesteld. Het bleek na enkele dagen te zijn uitverkocht en aangezien nog vele bestellingen binnen kwamen verscheen in 1943 een lichtelijk gewijzigde herdruk.

1942 S. J. van der Molen, Frysk sêgeboek, dl IV.

1947 Dr. J. P. Winsemius, De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland.

1948 Dr P. Glazema, Gewijde plaatsen in Friesland.

1949 Dr W. J. Buma, Die Brokmer Rechtshandschriften.

1950 Grafschriften tussen Flie en Lauwers, dl I Achtkarspelen, uitgegeven door het Fries Genootschap en de Fryske Akademy.

Wumkes.nl

1951 Mr P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 2e zeer vermeerde druk. Dit werk werd door het Fries Genootschap, met subsidie o.a. van de Provincie, bekostigd en wordt voor de leden tegen verminderde prijs beschikbaar gesteld.

1952 Dr E. H. Waterbolk, Twee eeuwen Friese geschiedschrijving.

Een drietal door het Fries Genootschap beoogde uitgaven is tot dusverre niet of niet volledig tot stand gekomen.

1e. De Gysbert Japicx uitgave. Het eerste deel, omvattende de tekst verscheen in 1936 onder redactie van P. Sipma, J. Haantjes en J. H. Brouwer op Genootschapskosten in een vrij grote oplage en is nog steeds voor genootschapsleden tegen verminderde prijs verkrijgbaar. Naar het zich liet aanzien zou het tweede deel, bevattende het commentaar en de varianten, binnen enige jaren volgen. Het heeft echter niet zo mogen zijn o.a. doordat de bezettingstijd ook hier stagnatie bracht. De bewerkers zijn echter thans weer bezig en men mag verwachten, dat het tweede deel over enige jaren kan verschijnen.

2e. De inventaris van het Sminia-archief. In 1927 werd het Sminia-archief voor drie jaar in bruikleen gegeven aan het Rijksarchief ter fine van beschrijving en inventarisatie. Jhr W. W. van Sminia te Den Haag stelde *f* 1.000.— ter beschikking voor de beschrijving of de uitgave van de beschrijving. Deze beschrijving werd onder toezicht van Dr S. A. Waller Zeper ter hand genomen door wijlen Mevrouw Mr J. H. Goslings—Lijsen. Eind 1931 verklaarde zij met de beschrijving en inventarisatie gereed te zijn. In de tweede helft van 1932 waren ook het personen- en plaatsen-register gereed. Men kon nu overgaan tot plannen voor de uitgave. Helaas bleek het werk lang niet persklaar te zijn. Om het archief voor wetenschappelijke doeleinden toegankelijk te maken is in 1933 de inventaris in vijf exemplaren getypt. In hetzelfde jaar kwam het archief na een afwezigheid van zes jaar weer in het Museum terug. 15 October 1935 werd een formele overeenkomst gesloten tussen het Bestuur van het Fries Genootschap en Mevr. Goslings—Lijsen waarbij de laatste op zich nam onder leiding van Dr A. L. Heerma van Voss de inventaris te voltooien en het Genootschap de uitgave te bekostigen.

Daarbij is het gebleven. De notulenboeken zwijgen verder over

Wumkes.nl

het Sminia-archief en Mevrouw Goslings—Lijsen en Dr Heerma van Voss zijn beiden sindsdien overleden.

3e. De uitgave van het matrikel der Franeker Hogeschool. Op 1 October 1925 stelde Dr S. A. Waller Zeper in een vergadering van het comité tot voorbereiding van het honderd-jarig jubileum voor, om o.a. dit matrikel uit te geven, dat naar hij meedeelde „voor uitgave gereed was". Dit bleek echter voorbarig te zijn, want in Mei 1926 moest hij erkennen dat het matrikel niet vóór het jubileum persklaar kon zijn.

Dr. Waller Zeper bleef echter bij tijd en wijle zich inspannen voor het matrikel, het enige van alle universiteiten in Nederland, dat tot dusverre niet is uitgegeven. De moeilijkheid ligt ten dele in de vele uitheemse, vooral Hongaarse namen, maar vooral in het enorme werk van bio- en bibliografische aard, dat een wetenschappelijk verantwoorde uitgave eist.

In 1928 stond het Bestuur Dr Waller Zeper *f* 800,— toe voor de uitgave van het matrikel, dat hij zelf zou bewerken, benevens *f* 100.— voor het doen van reizen en andere onkosten. Deze reizen moesten dienen om een som geld bijeen te brengen voor de uitgave, daar *f* 800,— lang niet voldoende zou zijn. Inderdaad verklaarde Dr Waller Zeper op 3 December 1928 dat hij *f* 2.500,— had bijeengebracht, een verklaring die hij in 1933 corrigeerde tot *f* 2.200.—. Het geld was op een spaarbankboekje geplaatst. Als voorwaarde stelde hij dat het matrikel zou verschijnen als derde deel van Mr W. B. S. Boeles „Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker".

Dr Waller Zeper overleed in 1937 en stelde bij testament Dr A. L. Heerma van Voss en Mr R. P. Cleveringa aan als bewindvoerders over de uitgave van het matrikel. De bewerking werd overgenomen door Mej. Dra. A. M. Michell, die er sindsdien bij tussenpozen mee bezig is geweest.

Het Museum.

Zoals hiervoor reeds is opgemerkt is de hoofdactiviteit van het Fries Genootschap meer en meer gericht op het Museum. Hoewel Dr Wassenbergh deze zijde van de werkzaamheden uitvoeriger zal beschrijven, mogen hier enkele onderdelen nader worden toegelicht.

De bibliotheek.

Het Genootschap bezit een uitgebreide bibliotheek, voor een

Wumkes.nl

groot deel uit legaten afkomstig. Het is daardoor een heterogene verzameling, die naast belangrijke werken en curiosa ook een groot aantal verouderde en voor het Genootschap als zodanig onbelangrijke werken omvat. Een afzonderlijke groep vormt de omvangrijke verzameling reeksen tijdschriften en werken van vele binnen- en buitenlandse wetenschappelijke genootschappen, waarmee het Fries Genootschap in ruilverkeer staat. Een verzameling, die steeds aangroeit en veel te weinig bekend is en benut wordt.

Deze bibliotheek is te omvangrijk om door een bestuurslid in zijn vrije tijd naar behoren te worden beheerd. Het personeel van het Genootschap is daartoe te gering in aantal. Tot twee maal toe zijn dan ook extra-krachten aangesteld om de bibliotheek in orde te brengen nl. Mej. Pull 1924—'28 en Mej. Toering 1944—'47. Uit de herhaling blijkt reeds dat op die wijze geen afdoende oplossing voor het probleem kan worden bereikt.

Het is te betreuren, dat de werken in de Genootschaps-bibliotheek ontgaan aan de aandacht van hen die er belang bij kunnen hebben. In 1942 nam het Bestuur een voorstel aan van de Bibliothecaris der Provinciale Bibliotheek om een centrale catalogus aan te leggen van de voornaamste bibliotheken in Leeuwarden, o.a. die van het Genootschap. Het is echter bij een plan gebleven.

Het Bestuur heeft daarom besloten successievelijk die delen van de bibliotheek welke gemist kunnen worden in bruikleen te geven aan andere bibliotheken in Leeuwarden en alleen die werken te behouden die voor het Genootschap of Museum van direct belang zijn en naar het oordeel van het Bestuur in de bibliotheek van het Genootschap dienen te blijven. Een begin is reeds gemaakt met een 750 werken op klassiek gebied die aan de Buma-bibliotheek in bruikleen zijn gegeven. Ook heeft het Bestuur besloten, dat de werken uit de Genootschapsbibliotheek kunnen worden uitgeleend aan niet-leden van het Genootschap. Zo hoopt men te bereiken dat de bibliotheek meer nut zal afwerpen voor de gemeenschap. Ds. Kalma heeft zich de laatste jaren veel moeite gegeven voor de bibliotheek.

Het archief.

Wat voor de bibliotheek geldt, geldt in 't algemeen ook voor het archief van het Genootschap. Het beheer er van is toevertrouwd aan een conservator der handschriften, waartoe de opeenvolgende Rijksarchivarissen van Friesland werden gekozen.

Wumkes.nl

Ook voor hen is deze taak te omvangrijk en het personeel van 't Genootschap te gering in aantal om daarbij belangrijke hulp te kunnen verlenen. In 1927 reeds stelde Dr Waller Zeper voor om het archief in bruikleen te geven aan het Rijksarchief, een voorstel dat door het Bestuur niet is aanvaard en dat ook geen afdoende oplossing zou geven voor het probleem, daar steeds opnieuw archivalia aan het Genootschap worden geschonken of gelegateerd. Alleen uitbreiding van personeel kan voor èn het archief èn de zelfs ingekrompen bibliotheek een bevredigende oplossing geven.

Verbetering en uitbreiding van het Museum.

Zoals elk gebouw eist ook het Museum zijn geregeld onderhoud, restauratie en periodieke verbouwingen. In de afgelopen vijf en twintig jaren waren de belangrijkste daarvan:

1e. Aanleg van een centrale verwarming in 1933, waarbij tevens de lichtleiding, die gebreken vertoonde, werd verbeterd.

2e. De reorganisatie van de benedenverdieping in 1938, waarbij het Museum het aanzien kreeg, dat het tot voor kort droeg.

3e. De modernisering van de verlichting en aankleding van de werkruimte in de bibliotheek in 1949.

4e. De reorganisatie en verbouwing van het Museum, die tot stand zijn gekomen ter gelegenheid van het 125 jarig jubileum dank zij de krachtige financiële steun van de Provincie Friesland en de Gemeente Leeuwarden.

Daarmee is de zaak echter niet af. Jarenlang al doet ruimtegebrek reikhalzend uitzien naar uitbreiding van het Museum, waartoe het Genootschap reeds jaren geleden een tweetal aangrenzende panden aan de Turfmarkt heeft aangekocht. De huidige reorganisatie is een eerste stap naar een volledige modernisering en afdoende uitbreiding van ons zo mooie Museum.

Daarnaast heeft het Genootschap een deel van zijn verzamelingen elders ondergebracht nl. op Stania-State en in het kerkje te Janum.

Sinds jaren had de Friese Maatschappij van Landbouw door zijn commissie voor het oude landbouwbedrijf in Friesland een verzameling oude landbouwwerktuigen bijeengebracht. In 1932 wees de heer Ottema er op dat deze landbouwwerktuigen op het Landbouwhuis slecht waren opgesteld. Het Bestuur van het Fries Genootschap richtte daarop een verzoek tot het Bestuur van het Sint Anthonie Gasthuis om toe te staan dat deze werk-

Wumkes.nl

tuigen werden opgesteld in het wagenhuis van Stania-State. Het Bestuur van het Sint Anthonie Gasthuis stemde daarin toe en in 1934 droeg de Friese Maatschappij van Landbouw haar verzameling landbouwwerktuigen over aan het Fries Genootschap.

Het bleef echter niet bij de landbouwwerktuigen. Sint Anthoon stelde in 1934 geheel Stania-State voor tien jaar ter beschikking van het Fries Genootschap om tot uithof van het Museum te worden ingericht, in 't bijzonder voor de landbouwafdeling. Op 13 Juli 1934 werd Stania-State als Museum geopend en prachtig gelegen als het is in zijn park en tuinen, voorziet het in een ware behoefte voor de vele Leeuwarders en anderen die het 's zomers bezoeken. In 1936 werd één der vertrekken ingericht als Alma Tadema kamer. Dit was mogelijk geworden doordat Miss Laura Alma Tadema, dochter van de schilder, in 1935 aan de heer Ottema een aantal voorwerpen uit de nalatenschap van haar vader, voor het Fries Genootschap had afgestaan.

Sindsdien is Stania-State steeds, dank zij de welwillendheid van het Bestuur van het Sint Anthonie Gasthuis door het Fries Genootschap als Museum gebruikt. Ook hier drukken echter de sterk gestegen onderhoudskosten. Elk jaar levert Stania-State een verlies op en Sint Anthoon heeft al evenzeer als het Fries Genootschap met geldgebrek te worstelen. In 1954 loopt de termijn van overeenkomst af en moet er en oplossing worden gevonden. Want Stania-State is al een onmisbare factor geworden in het culturele leven van Friesland.

De geschiedenis van het Kerkmuseum Janum dateert van 1936. In dat jaar bleek dat het kerkje nodig moest worden gerestaureerd. Het Rijksbureau voor Monumentenzorg was bereid een subsidie voor de restauratie te verlenen. De vraag was echter wat er met het kerkje, waarin geen diensten meer werden gehouden, moest gebeuren.

De heer Ottema stelde toen in 1938 het Bestuur van het Fries Genootschap voor het kerkje, na restauratie, over te nemen van de Ned. Herv. Gemeente te Birdaard en het te bestemmen tot architectuur-museum. Het Bestuur nam dit voorstel aan en stelde zich in verbinding met de Kerkvoogden te Birdaard. Het volgend jaar vroeg Birdaard subsidie aan voor de restauratie en verklaarde zich bereid het kerkje, na restauratie, in bruikleen af te staan aan het Fries Genootschap, mits dit de onderhoudskosten wilde dragen.

Ir Vegter werd belast met de restauratie, waarvan de kosten

Wumkes.nl

aanvankelijk op *f* 7.000,— waren begroot maar die tenslotte meer dan *f* 17.000,— bedroegen. De restauratie begon in 1940 en werd voltooid in 1944. Toen bleek er nog *f* 1.400,— aan de restauratiekosten te kort te komen en deze werden door het Fries Genootschap bijgepast. Het kerkje werd ingericht tot Kerkmuseum en is door de Ned. Herv. Gemeente van Birdaard voor 30 jaar in bruikleen afgestaan aan het Fries Genootschap.

Van de vele aanwinsten die het Fries Genootschap in de afgelopen vijf en twintig jaren voor het Museum mocht verwerven zij hier alleen vermeld de aankoop in 1935 van een belangrijke collectie artefacten door de heer H. J. Popping in Z. O. Friesland gevonden en opgegraven.

Daarnaast werden heel wat archaeologische aanwinsten verkregen door opgravingen door of met subsidie van het Genootschap ondernomen, waarbij steeds als voorwaarde werd gesteld dat de opgegraven voorwerpen aan het Fries Museum moesten komen. Toen in 1937 een nieuw kanaal werd gegraven o.a. door de terp te Dronrijp stelde het Genootschap iemand aan om er toezicht op te houden en te zorgen dat de vondsten aan het Museum kwamen. Veenontginning te Fochteloo dreigde in 1938 resten van oude culturen te vernietigen. Prof. van Griffen groef de resten op met subsidie van het Genootschap. In 1939 vroeg en verkreeg Prof. van Giffen subsidie van het Genootschap om opgravingen te verrichten in de terp waarop het klooster Klaarkamp heeft gestaan. Deze opgravingen werden in 1940 voortgezet. In hetzelfde jaar kwamen bij afbraak van de Galileërkerk te Leeuwarden muurschilderingen bloot, die door de zorg van het Genootschap konden worden geconserveerd en een plaats kregen in het Museum. Ook de grafstenen uit de kerk werden beschreven en de mooiste er van bewaard.

Toen in 1940 vanwege het Departement van O. K. en W. werd ingesteld een Rijkscommissie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en een reglement op dit onderzoek werd uitgevaardigd, kreeg het Fries Genootschap het statuut van „erkende lokale instelling", gerechtigd tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek.

In 1941 deed Dr Wassenbergh opgravingen op het kerkhof te Wons. waar in 't vorige jaar een merkwaardig 13e eeuws Bremer zandsteenfragment met apostelfiguren aan 't licht was gekomen. Weer werden fragmenten van dezelfde steen gevonden en tevens werden de fundamenten van de kerk vastgesteld. In 1944 werd

Wumkes.nl

aan Dr P. Glazema subsidie verleend voor het doen van opgravingen in het kerkje van Janum.

Overige vermeldenswaardige feiten.

In het voorgaande zijn de activiteiten van het Fries Genootschap in de afgelopen vijf en twintig jaren grotendeels opgesomd, zodat alleen nog enkele speciale zaken vermelding verdienen.

In 1928 nam de Algemene Ledenvergadering het bestuursvoorstel aan om het genootschapsjaar dat tot dusverre van 1 Juli tot 30 Juni liep, te doen samenvallen met het kalenderjaar. Deze wetswijziging van 27 October 1928 stelde tevens vast dat de jaarvergadering voortaan zou worden gehouden in April.

Als gevolg van de vele bedankjes voor het lidmaatschap die de depressiejaren na 1929 meebrachten, werd om de aantrekkelijkheid van het lidmaatschap te verhogen, bij wetswijziging van 29 April 1933 vastgesteld dat het Museum voortaan gratis toegankelijk zou zijn, niet zoals tot dusverre voor „leden met ene dame", maar voor de leden met hun gezin.

Daarop volgden wetswijzigingen op 13 April 1935, 25 April 1936, en 10 Mei 1947. Bij de laatste werd o.a. vastgesteld dat de Algemene Ledenvergadering voortaan in het voorjaar zou worden gehouden. Op 21 Juni 1952 kwam de laatste, thans vigerende en zeer ingrijpende wetswijziging tot stand.

In 1946 besloot de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen om elk jaar een Akademiedag te houden. Om de vijf jaar zou deze plaats hebben in de Noordelijke provinciën. De Akademie vroeg daartoe medewerking o.a. van het Fries Genootschap en deze werd toegezegd. Als gevolg daarvan werden op 1 en 2 April 1948 de Akademiedagen gehouden in de Harmonie te Leeuwarden. Zij werden bijgewoond door ongeveer 350 belangstellenden.

De bezettingsjaren vormden ook voor het Genootschap een bewogen tijdperk. Reeds in September 1939 werden de verzamelingen zoveel mogelijk naar de kelders overgebracht en het dak met zandzakken versterkt. De amanuensis Penning en de bediende Hofstra werden gemobiliseerd, waarop de Directeur hulp vroeg en kreeg van een aantal vrijwilligers, die het Museum, dat geruime tijd gesloten moest worden, onttakelden. 20 Maart 1940 werd het Museum weer geopend, maar niet voor lang. De Meidagen van 1940 noopten opnieuw tot sluiting, die nu duurde tot 5 Juni.

Inmiddels hadden verschillende personen toestemming gevraagd

Wumkes.nl

hun antiquiteiten en kunstvoorwerpen in het Museum te mogen opbergen, aan welke verzoeken zoveel mogelijk werd voldaan.

De rijks-commissaris in het bezette gebied Seyss-Inquart gaf een weinig gewaardeerd blijk van zijn belangstelling door een bezoek aan het Museum op 29 Juni 1940.

De maatregelen der bezettingsautoriteiten strekten zich ook uit tot het Genootschap. De deviezenverordening bevatte een dreiging voor het bezit aan gouden munten en penningen in 't Museum. Voorlopig kon worrden volstaan met een globale aangifte bij de Ned. Bank. Enige gouden munten, ter waarde van ongeveer *f* 60,— moesten worden ingeleverd en in December 1941 werd het Genootschap voorlopig ontheven van de verplichting tot verkoop der oude gouden munten. Gelukkig is dat voorlopige uitstel mettertijd definitief geworden. De brandstoffenrantsoenering noopte tot een verbouwing van de centrale verwarming. In October 1940 kwam een verordening af betreffende de vermogens van niet-economische verenigingen. Volgens deze verordening mocht alleen voor lopende uitgaven over de gelden worden beschikt. Het gevolg was dat het Genootschap, althans voorlopig, niets nieuws kon ondernemen.

Toen het Genootschap in November 1940 een buitengewone Algemene Ledenvergadering ging houden, moest aan de Procureur-Generaal daartoe verlof worden gevraagd. Dit werd verleend onder voorwaarde „dat geen onderwerpen van politieke aard werden besproken...." In Februari 1941 kreeg het Bestuur bericht dat ook voor de bestuursvergaderingen voortaan dit aanvragen van verlof zou gelden, maar van deze verplichting werd het Genootschap in Mei 1941 ontheven.

De beveiliging van het Museum tegen brand- en oorlogsgevaar was verre van afdoende. Vandaar dat in Maart 1941 van Rijkswege een onderzoek werd ingesteld met het gevolg dat op rijkskosten meer omvangrijke beveiligingsmaatregelen werden genomen, o.a. het aanbrengen van metalen branddeuren in het Museum. Ook werden een paar kisten met schilderijen eerst naar een kelder in de duinen, later naar een bergplaats in de Sint Pietersberg verzonden, waaruit ze na de oorlog onbeschadigd weer te voorschijn zijn gekomen. In 1944 werd opnieuw de bovenverdieping van het Museum ontruimd en begin 1945 een deel van de porceleinschat naar een veiliger plaats overgebracht.

Hoewel het Genootschap in de bezettingstijd verschillende tentoonstellingen heeft gehouden, wist het steeds verzoeken van

Wumkes.nl

met de Duitsers collaborerende organisaties om in het Museum tentoonstellingen te mogen houden, af te wimpelen.

Het jaarverslag verscheen tot 1943 geregeld, daarna kon er geen papiertoewijzing meer worden verkregen, zodat de jaarverslagen over 1943 tot en met '45 eerst in 1946 gezamenlijk konden verschijnen.

De Algemene Ledenvergaderingen van 1941 en 1942 hadden op de normale tijd plaats. De vergadering van 1943 echter, die op 1 Mei zou worden gehouden moest wegens de afkondiging van het standrecht, als gevolg van de Meistaking, op het laatste ogenblik worden afgelast. Deze vergadering heeft toen plaats gehad op 4 September 1943. De vergadering van 1944 was weer op de normale tijd maar in 1945 kon wegens de nadering van het oorlogsgevaar en het uitvallen der vervoersmiddelen geen Algemene Ledenvergadering worden gehouden.

Voor de Penningmeester Mr R. P. Cleveringa waren de bezettingsjaren een tijd van grote zorg. Van Juli 1942 tot Januari 1943 zat hij in gijzeling en werd zijn taak tijdelijk waargenomen door Dr A. L. Heerma van Voss. Over 1943 bracht hij geen rekening en verantwoording uit in de Algemene Ledenvergadering o.a. met het oog op de steun die verleend werd aan ondergedoken personeel. In 1945 werd een aantal financiële bescheiden ten huize van de accountant door de Duitsers vernietigd, zodat het grote moeite kostte de rekening en verantwoording in orde te krijgen.

Toen in 1943 de oud-krijgsgevangenen bevel kregen zich weer in krijgsgevangenschap te begeven is de amanuensis Penning ondergedoken en bijna twee jaren aan zijn werkzaamheden onttrokken. De bediende Hofstra werd door de Duitsers gegrepen en tot gedwongen arbeid weggevoerd.

In Mei 1942 kwam het bevel de kerkklokken naar Duitsland te voeren. Dr Heerma van Voss kreeg een crediet van het Genootschap om te redden wat nog te redden was. Zijn bemoeiing leidde er toe dat van de ± 600 kerkklokken er ± 120 voorlopig in 't land mochten blijven, terwijl ± 280 zouden worden „nachgeprüft". Bovendien nam hij, dikwijls onder bezwaarlijke omstandigheden, van alle klokken afdrukken en van de belangrijkste foto's en gipsafgietsels, die thans alle in het Museum berusten.

Onmiddellijk na de bevrijding besloot het Bestuur om het Museum zo spoedig mogelijk weer in orde te brengen en te heropenen, hetgeen op 16 Juli 1945 plaats vond. Aan de geallieerde troepen werd vrije toegang tot het Museum verleend en ten

Wumkes.nl

hunner behoeven een in 't Engels geschreven gidsje in 't licht gegeven van de hand van Mr P. C. J. A. Boeles, N. Ottema en Dr A. Wassenbergh.

Met de besturen der Oudheidkamers en van het Scheepvaartmuseum te Sneek staat het Fries Genootschap in de beste verstandhouding. Het heeft met raad en daad de oprichting er van gesteund en trad in 1942 toe tot de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers.

Ook met de Friese beweging onderhoudt het Genootschap vriendschappelijke betrekkingen. In 1926 nam de Voorzitter Mr P. A. V. Baron van Harinxma thoe Slooten zitting in de commissie tot voorbereiding van het Groot-Friezen congres en in 1933 werd het bestuurslid Dr P. Sipma namens het Fries Genootschap lid van de Fryske Rie. Toen echter in 1936 de Friezen uit Oost-Friesland aandrongen op het houden van een Algemene Friezen-dag in Aurich, verzette het Genootschap zich, om misverstand op politiek gebied te vermijden, tegen de vergaderplaats en mocht de voldoening smaken dat deze dag in 1937 werd gehouden in Hoorn. Toen het congres een tekort bleek te hebben opgeleverd, hielp ook het Genootschap mee dit aan te zuiveren.

Ook met de Fryske Akademy is van 't begin af de verstandhouding vriendschappelijk geweest. De openingszitting van de Fryske Akademy heeft op 10 September 1938 plaats gehad in de Statenzaal van Friesland o.a. met een rede door de Voorzitter van het Genootschap.

Bestuursleden van het Fries Genootschap zijn steeds vertegenwoordigd geweest in het Bestuur van het Frysk Underwiisfûns en ook naar de stichtingsbijeenkomst van de Friese Cultuurraad op 15 December 1947 vaardigde het Fries Genootschap een zijner bestuursleden af.

Zo heeft het Fries Genootschap gedurende honderd vijf en twintig jaren op de bres gestaan voor de Friese cultuur en al moge het thans niet meer de enige instelling zijn die zich op dit terrein beweegt, al heeft het andere organisaties mee tot stand helpen brengen, die een deel van zijn taak of zijn taak gedeeltelijk hebben overgenomen, nog steeds is het Fries Genootschap een lichaam dat een belangrijke plaats inneemt in het Friese cultuurleven en dat in den lande en in het buitenland een naam heeft. Dat dit zo moge blijven en in steeds hogere mate het geval moge zijn is de wens van het Bestuur en het doel waarnaar het Bestuur met alle kracht streeft.

Wumkes.nl

Vijf en twintig jaren Fries Museum

door Dr A. WASSENBERGH.

Terwijl de viering van het 100-jarig bestaan van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde nog vaag in het geheugen ligt, heeft men zich kort geleden wederom opgemaakt om een jubileum te vieren; op 19 December l.l. kwam men feestelijk bijeen omdat het 125 jaren was geleden dat het Genootschap werd opgericht.

Wij hebben in het Gedenkschrift van de Vrije Fries ter gelegenheid van het Eeuwfeest kunnen lezen hoe het Genootschap ontstaan is en hoe in die honderd jaren een verzameling werd bijeengebracht. Klein begonnen, groeide deze van oudheidkamer uit tot gewestelijk museum.

Wij willen thans niet verder terug zien dan 25 jaren en beginnen waar het 100-jarig bestaan eindigde. Dat einde was grandioos: de grote zilver-tentoonstelling in het Fries Museum en de uitgave van „Friesland tot de elfde eeuw" van Mr Boeles. Een mijlpaal was bereikt, de belangrijkste tak der Friese kunstnijverheid werd hier schitterend naar voren gebracht, tonende dat men in de verstreken jaren niet had stil gezeten, doch dat men, steunende op traditie en ervaring, in staat was om wetenschappelijk en organisatorisch tot een grote prestatie te komen. Vergeleken bij de grote tentoonstelling van 1877 was deze beperkte expositie veel wetenschappelijker opgezet. Ook het boek van Mr Boeles bewees de kracht van het Genootschap, niet alleen dat men het verstaan had een enorme archaeologische verzameling bijeen te krijgen, toen de gelegenheid zich voordeed, maar ook dat een uit Genootschapskringen voortkomend Bestuurslid een boek over deze verzameling wist te schrijven, dat in die tijd groot opzien baarde en veel lof verwierf. 1927 was een aanmoediging, men had iets bereikt waarop voortgebouwd kon worden en met nog meer kracht, op meer moderne wijze zou de volgende 25 jaren doorgewerkt worden.

Laten wij in chronologische volgorde de voornaamste gebeurtenissen nagaan die er in deze afgelopen 25 jaren in het museum plaats hadden.

Wumkes.nl

Nadat alle zilveren voorwerpen, die op de tentoonstelling gepronkt hadden, aan de eigenaren waren teruggezonden, moest men even tot rust komen van de vermoeienissen en geldelijke offers die het jubeljaar met zich had meegebracht; doch reeds in 1929 werd op de eerste verdieping van het museum een kamer geopend waar de vondsten betreffende de oudste cultuur der zand- en veenstreken in Friesland, door Dr A. E. van Giffen en de Heren Popping en Struiksma afgestaan, voorlopig werden tentoongesteld. De keuze van deze kamer tussen de Hindeloper kamer en de Bisschopkamers was niet gelukkig, zelfs niet voor een *voorlopige* expositie van voorwerpen uit een zo vroeg tijdperk.

Het jaar daarop mocht het Museum van het Bestuur van V.V.V. Leeuwarden een kostbaar geschenk ontvangen, bestaande uit een vijftal 15e eeuwse kandelaars, twee wandluchters en een kaarsenkroon, gevonden in de gronden van het voormalige Nijeklooster onder Scharnegoutum, een aanwinst waardoor de middeleeuwse afdeling aanmerkelijk in betekenis won.

In 1931 leed het Genootschap een groot verlies door de dood van de amanuensis D. Draaisma, die gedurende 45 jaren in het museum werkzaam was geweest. Nadat de weduwe Draaisma het museum verlaten had, werd dit voor de concierge-dienst betrokken door het echtpaar De Jager-Bokma, terwijl de suppoosttimmerman D. Ablij die een 25-jarige dienst achter de rug had, op pensioen werd gesteld. E. J. Penning, die van 1 Juli 1925 in het museum werkzaam was, werd nu bevorderd tot amanuensisadministrateur. Een jaar later overleed de Directeur M. W. Vieweg aan wie sinds 1923 de leiding van het museum was toevertrouwd. Hij had een groot aandeel in het tot stand komen van de zilvertentoonstelling van 1927; de bovenverdieping met de bedrijven was met veel smaak door hem ingericht. De inventarisering van de 16e, 17e en 18e eeuwse tekeningen uit de verzameling Questius, waarvan de belangrijkste exemplaren op passepartouts werden gezet, is zijn laatste grote arbeid geweest, terwijl ook de aanleg van de centrale verwarming op het einde van zijn directeurschap plaatsgreep. Mr Boeles werd na de dood van de heer Vieweg waarnemend-directeur met toekenning van salaris.

Op 24 October 1933 overleed Mevrouw Corbelijn Battaerd-Huber te Groenlo, die het Genootschap tot universeel erfgenaam had benoemd. Door deze erfenis werd de financiële positie van het Genootschap iets beter, terwijl een groot aantal goederen uit

Wumkes.nl

de boedel aan de inventaris van het museum werd toegevoegd.

Omstreeks deze tijd kocht het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden het buiten Stania-State te Oenkerk en zocht hiervoor een bestemming. Besprekingen met het Fries Genootschap, dat plaatsing zocht voor zijn in het Fries Museum niet effectief te exposeren zaken, leidden tot een goed resultaat en zo kon Stania-State op 13 Juli 1934 als buitenhof van het Fries Museum geopend worden.

Tot inwonend concierge werd benoemd het echtpaar Van der Veen—Bottema, aan wie tevens de zorg voor de bijbehorende theeschenkerij werd toevertrouwd.

In het begin van 1935 werd Dr A. Wassenbergh, die in het jaar tevoren te Parijs aan de Sorbonne op een Fries kunsthistorisch onderwerp was gepromoveerd, wetenschappelijk assistent van de directie van het Fries Museum. Dat jaar werd een belangrijk deel van de collectie Popping te Oosterwolde aangekocht w.o. het prachtige offermes van Appelsga, de half gesloten ring van Fochteloo en een groot aantal vuurstenen werktuigjes uit het Kuinredal. Helaas bleken onder de steentjes een aantal vervalsingen te zijn. Tevens werd in dat jaar het 500-jarig bestaan van de stad Leeuwarden gevierd, ter ere waarvan in het Fries Museum met veel succes een historische tentoonstelling van Oud-Leeuwarden werd gehouden.

In 1936 werd Dr Wassenbergh benoemd tot Directeur van het Fries Museum en Stania-State. Mr P. C. J. A. Boeles bleef conservator van de archaeologische en numismatische afdelingen, de Heer N. Ottema conservator der ceramiek. De museum-commissie bleef ongewijzigd en bestond uit N. Ottema voorzitter, Mejuffrouw Visscher en Mr Boeles leden en de directeur secretaris.

De nieuwe directeur richtte vooral zijn aandacht op de Friese schilderkunst, die tot nu toe terra incognita was. De Friese schilderijen werden gegroepeerd en kregen een plaats in de schilderijenzaal, terwijl de Hollandse en buitenlandse demi moderne schilderijen naar Stania-State verhuisden. Met een systematische uitbreiding van de verzameling van inheemse schilderijen werd begonnen. De aankoop van een 17e eeuws damasttafellaken en servetten versierd met ingeweven Friese adellijke wapens, was het begin van een damastcollectie. Uit de terpen van Wommels en Ferwerd konden nog belangrijke vondsten voor het museum verworven worden.

Wumkes.nl

Enige kleine exposities werden gehouden; de grote gebeurtenis echter was de herdenkingstentoonstelling van Lambert Jacobsz., de Leeuwarder 17e eeuwse Doopsgezinde prediker en schilder, die vooral in Doopsgezinde kringen en buiten ons gewest de aandacht trok en na afloop naar Amsterdam werd overgebracht. Het volgend jaar werden wederom belangrijke Friese schilderstukken door schenking en aankoop verkregen, terwijl een fraaie collectie topografische tekeningen uit een veiling te Amsterdam werd aangekocht.

De kanaalwerken bij Dronrijp brachten vroeg middeleeuws aardewerk aan het licht. Naar aanleiding van de klederdrachtenschenking van Mej. Beucker Andreae werd een costuumtentoonstelling gehouden.

Door de Directeur werd een plan voor reorganisatie van het Fries Museum ontworpen. De inrichting voldeed niet meer aan redelijke eisen; de vitrines waren sterk verouderd, de wand- en vloerbedekkingen, evenals de muren der gangen verkeerden in een vervallen toestand; van een logische volgorde en indeling der verschillende rubrieken was geen sprake, een reorganisatie was dan ook hoogst noodzakelijk. Het reorganisatieplan kon echter maar voor een zeer klein deel genade vinden in de ogen van de museum-commissie, die er eigenlijk over ontdaan was, dat er aan het werk van de oude generatie iets veranderd zou worden. Het plan werd toen voorgelegd aan het volledige bestuur, dat het bijna in zijn geheel goedkeurde. In het jaar 1938 werd het eerste deel van de reorganisatie uitgevoerd, waarvoor het museum van 17 Januari—27 Mei gesloten werd. Dit gedeelte omvatte de schoonmaak van het stucadoorwerk en verdere verbetering der gangen, in orde maken van het ontvangkamertje en de hoekkamer, overbrenging van de inhoud van de praehistorische kamer op de eerste verdieping naar een vertrek, dat aansloot bij de archaeologische afdeling en waarvoor een gedeelte van de porseleinzaal moest worden afgeschut; de kamer op de eerste verdieping kreeg een vloer van estrikken en werd ingericht tot een zogenaamde kloosterkamer, ofschoon de plaats daarvan naast de volkskunst evenmin ideaal was, het voorvertrek van het prentenkabinet, dat als kloosterkamer dienst deed, werd instrument- en wapenkamer, waar tevens de voorwerpen van belang voor de historie van de Stad Leeuwarden en het gildewezen een plaats kregen. De verschoten wandbedekkingen werden vervangen door grijze in gips en zand geschuurde muren, wat ook

Wumkes.nl

geschiedde met het smalle kamertje bij de Grote Hindeloper kamer. De opgehangen voorwerpen kwamen hiertegen prachtig tot hun recht. De opstelling van de Workumer kamer op de bovenverdieping was niet gemakkelijk, maar verliep gunstig. Het Makkumer aardewerk kreeg een plaats in de open ruimten van het bedschut.

Als aanwinsten vielen voor dat jaar enige Friese schilderijen en het merkwaardige kapiteel van klooster Sion te vermelden. Voor de tentoonstelling „De Friesche IJssport in de loop der tijden" bestond vooral bij oud-hardrijders veel belangstelling.

1939. Nog kon, ondanks het uitbreken der vijandelijkheden in Oost-Europa, de voorgenomen reorganisatie van het museum grotendeels worden voltooid; de z.g.n. blauwe kamer werd verlost van de reusachtige witte vitrine met heterogene inhoud en daarvoor in de plaats kwam een nieuwe vitrine, waarin zilveren voorwerpen werden tentoongesteld, aansluitend bij de opstelling van het volgende vertrek de zogenaamde Poptazaal. Een gedeelte van de inhoud van de bovengenoemde witte vitrine ging naar de bovenverdieping, die nu geheel werd ingericht voor klederdrachten en volkskundige verzamelingen. Een fraaie majolica verzameling sloot aan bij het Makkumer aardewerk. Nauwelijks was deze reorganisatie gereed of de oorlog in Europa brak uit en mobiliseerde Nederland. Amanuensis Penning en de schrijver Hofstra werden onder de wapenen geroepen. De oorlogsdreiging noodzaakte dadelijk tot het nemen van maatregelen. Het museum werd gesloten, de zolders werden met het oog op brandgevaar ontruimd; de porseleinverzameling voor een groot deel ingepakt, de archaeologische afdeling sterk uitgedund. De ramen voor deze afdeling werden geblindeerd.

Stania-State leed een groot verlies door het overlijden van de concierge S. van der Veen. Het echtpaar Weidema volgde op. De Uithof werd nu flink in gebruik genomen; de bovenverdieping was geheel als museumruimte benut, de zolder en het grootste gedeelte der bijgebouwen deden dienst als bergplaatsen van de voorwerpen die van de zolders van het Fries Museum waren gekomen. De molenkamer werd verrijkt met het zeer fraaie model van de houtzaagmolen „De Phoenix", vervaardigd door de heer Th. van der Molen te Dokkum.

Op 20 Maart 1940 had de heropening van het museum plaats bij welke gelegenheid de tentoonstelling „Hedendaagsche Friesche Kunst" werd geopend, doch reeds op 10 Mei moest, bij het uit-

Wumkes.nl

breken van de vijandelijkheden tegen ons land wederom tot sluiting van het Museum worden overgegaan, welke duurde tot 21 Juni. Het gemobiliseerde personeel keerde ongedeerd terug, de gewone werkzaamheden in het museum konden worden voortgezet.

De aanwinsten waren in 1940 overvloedig, wij noemen de 16e eeuwse muurschilderingen uit de Galileërkerk te Leeuwarden, die door de heer G. Jansen te 's Gravenhage met veel moeite naar het museum werden overgebracht; de voorwerpen afkomstig van het terrein van het voormalig klooster Klaarkamp onder Rinsumageest dat door Prof. Dr A. E. van Giffen werd afgegraven, een groot fragment van een steen met apostelkoppen van het kerkhof van Wons en twee portretten door Adriaen van Cronenburg.

In 1941 werden er een aantal schilderijen en de belangrijkste voorwerpen van het Fries Museum naar de bergplaatsen van het Rijk gebracht; de Poptaschat was reeds teruggegeven aan de Voogden van het Dr. Henricus Popta Gasthuis. De Directeur van het Fries Museum werd museumdeskundige bij de metaalinzameling; vele koperen voorwerpen die door de bezetter gevorderd waren voor de smeltkroes, konden worden achtergehouden en kregen een plaats in het Fries Museum en in enkele Oudheidkamers. Bij het zoeken naar de overige fragmenten van de hierboven genoemde apostelsteen op het kerkhof van Wons, werd het fundament van de vroege 12e eeuwse kerk teruggevonden, evenals een paar nieuwe fragmenten van de steen. Enige schilderijen werden aangekocht; geschenken als een zeer fraaie beschilderde Hindelooper kast van 1713 en een 12e eeuwse benen schaakkoning dankbaar aanvaard. In de schilderijenzaal werd een tentoonstelling van werken van Friese in Friesland wonende schilders gehouden, die, evenals de museumconcerten, veel succes oogstte.

In 1942 werd de tentoonstelling van Friese Heraldiek gehouden, die vooral waarde ontleend aan de uitstekende catalogus.

Bij de afgraving van de Driesumer terp werd een grafveld uit de 8e eeuw blootgelegd.

De volgende jaren stonden geheel in het teken van de oorlog: een ondergronds depôt en ijzeren branddeuren werden aangebracht; de verzamelingen meer en meer uitgedund. De Friese klokken werden uit de torens gehaald om weggevoerd te worden; ze werden echter eerst door Dr A. L. Heerma van Voss geinventariseerd en uitvoerig beschreven, daarna gefotografeerd en

Wumkes.nl

van de opschriften en versieringen gipsafdrukken gemaakt, waarbij onze amanuensis Penning krachtig hielp. Het museum ontving een volledig stel foto's en gipsafdrukken. Van af 1 Augustus 1944 kreeg het museum nachtbewaking om dadelijk bij bominslag te kunnen optreden. Op 21 September werd het museum gesloten en alle zalen ontruimd. Penning was reeds Juni 1943 ondergedoken en Hofstra werd weggevoerd naar Duitsland. Na het einde van de bezetting keerden beiden weer terug, Hofstra moest echter eerst een ernstige ziekte te boven komen.

Stania-State, waarin de laatste maanden een Duitse bezetting had gelegen, was de oorlog goed doorgekomen. De molencollectie was, dank zij de werkzaamheden van de heer Th. van der Molen van Dokkum, met enkele exemplaren uitgebreid. In 1944 werd Stania-State door een record aantal belangstellenden bezocht nl. 7116.

Spoedig na het einde van de bezetting werd met de herinrichting van het Fries museum begonnen, dat op 16 Juli 1945 kon worden geopend als een der eerste in Nederland. Er werd dat jaar een groot aantal 19de eeuwse Friese schilderijen verworven.

1946 stond in het teken van de belangrijke tentoonstelling „Oud Hollandse meesters komen naar Friesland", waarvoor een groot deel van het museum werd beschikbaar gesteld en die de 13e April geopend werd door Z. E. Prof. Van der Leeuw. minister van O. K. en W. Deze gebeurtenis trok 13420 bezoekers. De aardige tentoonstelling van molenmodellen, voor een deel afkomstig van een tentoonstelling gehouden in de Lakenhal te Leiden, trok niet die aandacht, die ze verdiende. Vooral de belangstelling in onderwijskringen liet veel te wensen over. Op het eind van het jaar werd een tentoonstelling gehouden van inzendingen op de prijsvraag voor de grafsteen, te plaatsen op de graven van de bij het verzet gevallen slachtoffers. Belangrijke legaten en schenkingen vielen het museum ten deel, waaronder porselein, fraaie Friese zilveren bekers. een volledig Hindeloper vrouwencostuum, schilderijen en 16e eeuwse groen fluwelen rabatten van een bed. Een drietal Friese 18e en 19e eeuwse schilderijen werd aangekocht.

Ook in 1947 hadden belangrijke tentoonstellingen plaats; de eerste genaamd „Honderd Jaar Friese Schilderkunst 1750—1850" gaf een honderdtal schilderijen te zien, de tweede ter ere van het 2e lustrum van „Frisia Catholica" was een belangrijk kunst- en cultuurhistorisch gebeuren, waarvan een catalogus van

Wumkes.nl

237 nummers werd uitgegeven. De belangstelling bleef echter ver beneden de verwachting.

Aan de gemeente Leeuwarden werden ter versiering van het Stadhuis een groot aantal schilderijen in bruikleen gegeven. Als tegenprestatie stond het Gemeentebestuur aan het Museum het Gildebord van de Leeuwarder zilversmeden in bruikleen af. Dit leidde tot de ontdekking van Rintie Jans als maker van de belangrijkste stukken van de Popta-schat en tot restauratie van het geheel overschilderde gildebord. 16e, 17e, 18, en 19e eeuwse schilderijen werden door schenking, bruikleen of aankoop verworven. Een aantal laat palaeolitische werktuigjes van vuursteen werd aangekocht. De middeleeuwse verzameling werd verrijkt met primitief, doch merkwaardig gebeeldhouwde stukken zandsteen, welke de Ned. Herv. Gemeente te Cornwerd in bruikleen afstond. Aan deze afdeling werd een kapel in de kelderruimte van het museum toegevoegd. Dè gebeurtenis voor onze middeleeuwse afdeling was echter de ingebruikneming van het Kerkmuseum Janum als „musée lapidaire"; zandstenen sarcophagen en deksels, benevens doopvonten en gebeeldhouwde stenen hadden hier een plaats gekregen.

1948 was vooral belangrijk door de grote toename van het schilderijenbezit; van het Rijksmuseum en van het Museum Boymans te Rotterdam werden zeer belangrijke Friese 19de eeuwse schilderijen in bruikleen verkregen, terwijl het Rijk tien 17e eeuwse stukken uit de gerecupereerde goederen in bruikleen afstond. Het grote bruikleen van Jhr D. G. Hora Siccama, bestaande uit portretten, werd grotendeels doorgezonden naar Fogelsangh-State te Veenklooster. In het munt- en penningkabinet werd de opstelling der Oranje-Nassaupenningen in de oude vitrines verbeterd. Enige tentoonstellingen hadden plaats : van 10—31 Mei die van schilderijen uit de Norwich-School, in Juni die ter herdenking van de Vrede van Munster en eind Augustus van ditzelfde jaar geschiedde de opening van de Oranje-tentoonstelling ter ere van het 50-jarig Regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina.

Door de snelle toename van het schilderijenbezit was in 1949 een reorganisatie nodig. De grote schilderijenzaal werd geheel bestemd voor de 16e en 17e eeuwse Friese schilderkunst; de 18e eeuwse portretten gingen naar de zogenaamde blauwe kamer, de Stadhouderportretten waren reeds verhuisd naar het Munt- en Penningkabinet. dat door het wegnemen van de oude muurkasten hiervoor in orde was gebracht. De 19e eeuwse schilderijen

Wumkes.nl

werden nu grotendeels op Stania-State ondergebracht. De zilvercollectie, in belangrijkheid de tweede in den lande, werd met twee unieke stukken uitgebreid nl. de cocosbeker van 1564, vervaardigd door de Leeuwarder zilversmid Leenert Danckerts en de prachtige gedreven zilveren schotel door Claes Baardt van Bolsward, welke de jaarletter I (1681) draagt. De portretten van Duco van Martena en zijn vrouw door Adriaen van Cronenburg werden tijdelijk in bruikleen verkregen. Een tentoonstelling van kantwerken vond plaats in het prentenkabinet.

In 1950 werden ter stimulering van het museumbezoek twee tentoonstellingen gehouden. De eerste omvatte werken van Hynckes, Ket, Koch, Schuhmacher, Van Veen en Willinck; de tweede was gewijd aan werken van de Leeuwarder schilder Cor Reisma. Voor deze tentoonstellingen, waarvan de eerste was georganiseerd onder auspiciën van de Gemeente Leeuwarden, bestond een goede belangstelling.

De sporttentoonstelling welke 2 Mei ter ere van de sportweek werd geopend, bracht vele voorwerpen samen, vooral die betrekking hadden op specifieke Friese sporten en ofschoon ze ook 's avonds open was, vermocht ze niet de belangstelling van sportlievend Friesland te wekken.

Ter ere van de jaarvergadering van de Bond Heemschut in Leeuwarden werd in het prentenkabinet een tentoonstelling gehouden van tekeningen voorstellende dempingen van grachten in Friesland, terwijl daarna in verband met het proefschrift van Dr F. S. Sixma Baron van Heemstra over het Hindeloper costuum vele afbeeldingen en documenten over dit onderwerp werden bijeengebracht en tentoongesteld. Uit een bruikleen werden vier grote 17e eeuwse portretten van de familie Crack beschikbaar gesteld voor Crack-State te Heerenveen waar nu het gemeentebestuur zetelt. De Oudheidkamer Dockum ontving porselein en aardewerk.

In de loop van het jaar werden de archaeologische en numismatische afdelingen aan het beheer van Mr Boeles onttrokken en kwamen onder de hoede van het Bestuur.

1951 was een jaar van voorbereidingen voor de grote reorganisatie van het Fries Museum, welke in 1952 ter ere van het 125-jarig bestaan van het Genootschap haar beslag moest krijgen. Zowel in de werkplaats van het Museum als in het Museum van Oudheden te Leiden werden belangrijke restauraties uitgevoerd, naar musea met moderne archaeologische opstellingen werden

Wumkes.nl

studiereizen ondernomen, verbouwingsplannen ontworpen, subsidies aangevraagd en verkregen. Plannen tot reorganisatie van de numismatische afdeling werden ontworpen door Dr H. E. van Gelder, Directeur van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te 's-Gravenhage en zijn staf.

Wederom werden schilderijen beschikbaar gesteld voor raadhuizen, deze keer kon vooral het Stadhuis van Dokkum van een groot, aan het museum afgestaan bruikleen profiteren.

De tentoonstelling „Van Fantin tot Picasso" werd in nauwe samenwerking met de Gemeente Leeuwarden georganiseerd en trok zeer de aandacht.

In 1952 kwamen de in het vorige jaar voorbereide reorganisaties tot stand. Het hoofddoel, een chronologische rondgang in het museum is, wat de volgorde der kamers betreft, bereikt, echter ligt de ingang niet goed; deze zou bij de archaeologische afdelingen moeten zijn. Wij koesteren de hoop dat de daartoe nodige verbouwing binnen afzienbare tijd kan plaats hebben. Deze reorganisatie heeft het museum veel goed gedaan, de overvolle opstellingen der archaeologische afdeling voldeden reeds lang niet meer aan moderne eisen, de porseleinverzameling in de donkere kasten van het sombere lokaal met de lelijke ijzerconstructies kwam niet goed tot haar recht en de middeleeuwse kamer tussen de volkskunst gedrongen, stond daar misplaatst en verbrak de chronologische volgorde. Thans is de archaeologische afdeling verplaatst naar de door architect Ir Vegter omgebouwde porseleinzaal, die voorzien is van kunstverlichting en vanwaar men via later aardewerk, komt in het middeleeuwse zaaltje, dat gevolgd wordt door een Renaissance vertrek met 16e eeuwse meubelen en portretten. In de vroegere middeleeuwse kamer op de eerste verdieping is thans een interessante collectie volkskunst geplaatst, die aansluit bij de Hindeloper kamers en de afdeling op de hogere verdieping.

De grote porseleinverzameling is nu boven de archaeologische afdeling geplaatst, waar lichtere kleuren en ruimere opstellingen de vroegere zwaardere hebben vervangen. Nederlandse en buitenlandse ceramiek en glaswerk zijn in de aangrenzende ruimte opgesteld. Het royale geschenk van de leden van het Fries Genootschap, bestaande uit een gehele kunstverlichting van het Museum, is van onschatbaar belang; aan het irriterende niet kunnen zien bij donker weer is nu een einde gekomen, terwijl het museum ook des avonds kan worden open gesteld. Door deze modernisering

Wumkes.nl

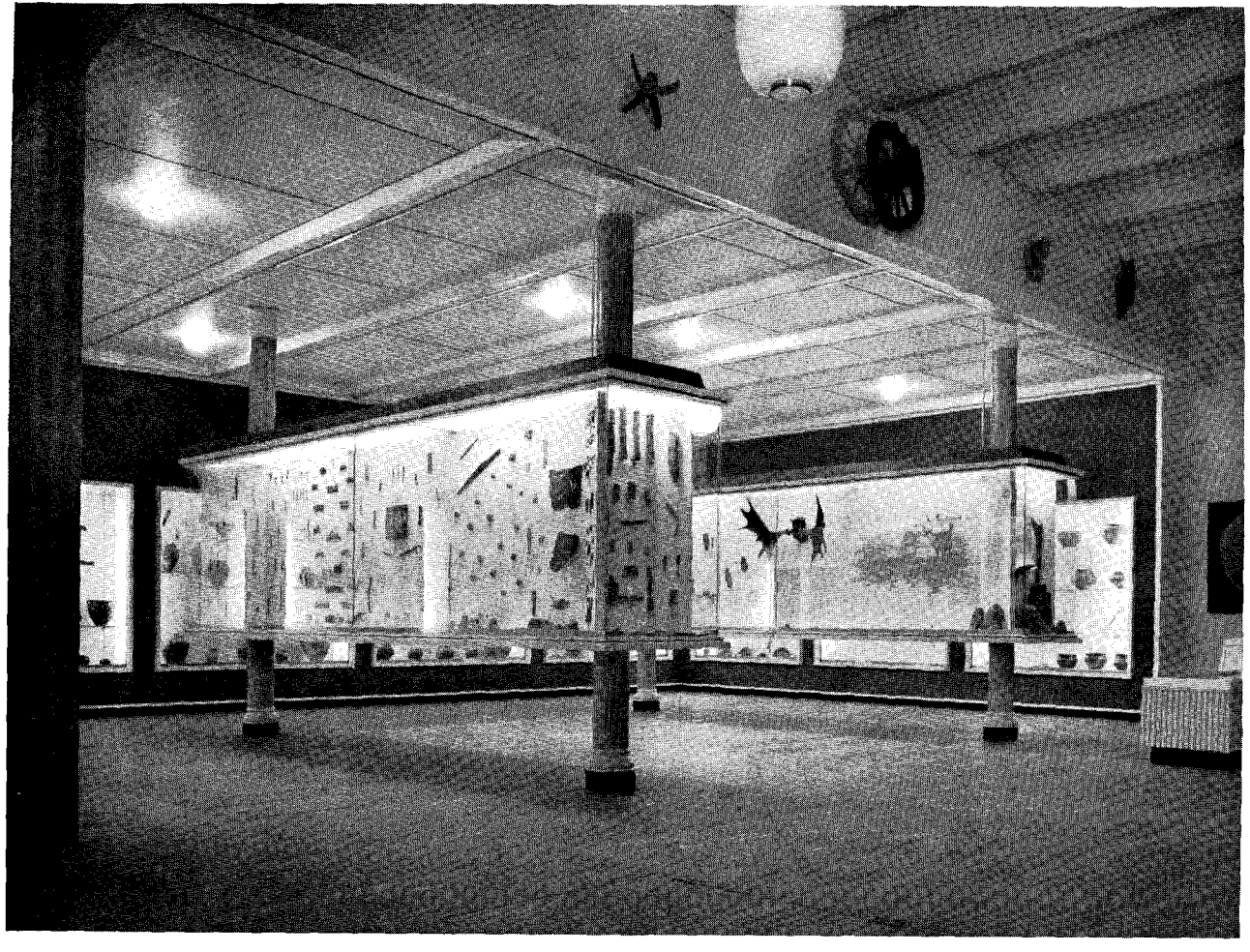

De nieuwe Archaeologische afdeling

Van Cronenburgzaal met 16e eeuwse portretten en meubelen.

Wumkes.nl

is het museum sterk in belangrijkheid toegenomen; wij hebben de achterstand die er bestond, glansrijk ingehaald. Wij kunnen ook nu, evenals in 1927 zeggen dat wij een mijlpaal hebben bereikt en dat wij een goede vooruitgang hebben mogen boeken, een vooruitgang, die wij in de volgende punten menen te kunnen samenvatten.

1. sterke uitbreiding van de literatuur betreffende archaeologische en kunsthistorische onderwerpen, nauw verband houdend met het museum.

In de loop van de 19e eeuw en het begin van de 20ste eeuw is de wetenschap betreffende archaeologische en oudheidkundige onderwerpen met sprongen vooruitgegaan. Friesland deed hierin zeker mede, vooral de numismaten wisten zich een goede naam te verwerven en ook mannen als Joost Halbertsma en Wopke Eekhoff traden op de voorgrond.

Op het gebied van de archaeologie waren belangrijke artikelen in de Vrije Fries en elders verschenen, toch was „Friesland tot de elfde eeuw" van Mr Boeles een openbaring en stelde de rijkdom van de Friese terpen in het volle licht. De tweede druk van dit werk, die dubbel zo dik is als de eerste, toont de vooruitgang welke de archaeologische wetenschap gemaakt heeft, wat nog bevestigd wordt door het terpenrapport van Drs H. Halbertsma en artikelen van Prof. Dr Van Giffen, Dr Bohmers, Popping, Siebinga en anderen.

Doordat het aantal vondsten uit de tijd der middeleeuwen zoveel geringer is dan uit de voorafgaande perioden, is ook de literatuur minder omvangrijk. Wel zijn er betrekkelijk veel publicaties over verschenen en is dit onderwerp als onderdeel van een algemeen werk behandeld; een boek het gehele gebied bestrijkend, is nog niet geschreven.

Op het gebied van kunstnijverheid zijn wij gelukkiger en het was vooral notaris Ottema, die op dit terrein op de voorgrond trad en met studies over Fries aardewerk en Chinees porselein, over uurwerkmakers en zilversmeden en andere onderwerpen veel onbekends aan het licht bracht, terwijl Elias Voet met zijn bekende boek: „Merken van Friesche Goud- en Zilversmeden", waaraan de tentoonstelling van 1927 ten grondslag lag, een standaardwerk schiep. De Friese schilderkunst werd door Dr Wassenbergh uit haar onbekendheid gehaald; hij schreef artikelen over het tingietersbedrijf en de ontdekking van de meester van de Poptaschat. Op het gebied van Volkskunst verschenen min of meer

Wumkes.nl

belangrijke werken. Ook de kennis van de Friese klederdrachten ging vooruit, zo was het Hindeloper costuum het onderwerp van een dissertatie van Dr F. S. Sixma baron van Heemstra voor de Universiteit te Groningen.

Een belangrijke bijdrage op het gebied van de oudheidkunde vormen stellig de vaak uitstekende, door competente handen geschreven artikelen, die in verschillende Friese dagbladen plegen te verschijnen; wij mogen de namen van Jonkvrouwe M. J. Baronesse van Heemstra, Drs Halbertsma, Ds. J. J. Kalma en S. J. van der Molen met ere noemen.

2. grote museumtechnische verbeteringen in het Fries Museum.

In de voorgaande bladzijden zijn de veranderingen, die in de laatste 25 jaren hebben plaats gevonden in het kort aangeduid. Wij zien daaruit dat de tijd van het depôtmuseum voorbij is en dat aan de systematische en chronologische indeling, evenals aan de verlichting, de opstellingen, de vitrines en de bijschriften grote aandacht is besteed, waardoor de didactische waarde van het Fries Museum met zijn rijke inhoud thans hoger kan worden aangeslagen en het geheel een verzorgder indruk maakt.

3. systematische uitbreiding der collecties.

In verhouding tot de archaeologische en numismatische collecties waren sommige Friese afdelingen van het museum povertjes voorzien: door slechte indeling kon men moeilijk waarnemen wat er aan die rubrieken mankeerde. Door bruikleen van de Heer Ottema werd een belangrijke ceramiek-afdeling verkregen en ging de zilverafdeling, mede door enige goede aankopen en geschenken sterk vooruit, terwijl de middeleeuwse en andere afdelingen door interessante aanwinsten in betekenis toenamen. De vorming van een Friese schilderijencollectie begon met het directeurschap van Wassenbergh. Uit dit alles valt duidelijk een doelbewust streven naar het zo volledig mogelijk maken der verzamelingen te constateren, waardoor een zuiverder beeld van het rijke en gevarieerde culturele leven onzer voorouders kon worden verkregen.

4. verbetering der depôts. Door de aanleg van een kelderruimte onder de porseleinzaal tijdens de oorlog is de toestand der depôts verbeterd, toch is op dit gebied nog veel te doen.

5. toename van bezoek. De vermeerdering van het bezoek gaat enigszins, doch bij gebrek aan propagandamiddelen niet sterk vooruit.

6. om het bezoek te stimuleren werd het aantal tentoon-

Wumkes.nl

stellingen sterk vermeerderd, zonder hier in overdrijving te treden.

7. werden vroeger slechts zeer aarzelend goederen aan andere instanties in bruikleen gegeven, thans worden raadhuizen en oudheidkamers zoveel mogelijk met de niet tentoongestelde kunstschatten van het Fries museum geholpen, waardoor een grotere bevolkingsgroep deze onder de ogen krijgt en ze dus beter aan hun doel beantwoorden.

8. meer begrip voor de sociale functie van het museum. De tijd is voorbij dat het museum diende om de wetenschappelijke ambities van een klein aantal geïnteresseerden te bevredigen (ofschoon het belang van die periode niet moet worden onderschat); thans is men zich er van bewust dat dit instituut daadwerkelijk geroepen is bij te dragen tot de culturele ontwikkeling van het volk, dat het opgenomen moet worden in het moderne opvoedingssysteem en dat het niet alleen moet worden een onderdeel van het onderwijs voor de jeugd, maar ook een belangrijk punt in de algemene ontwikkeling van de ouderen. De voorzitter van het Fries Genootschap Mr R. P. Cleveringa, heeft in zijn rede op 19 December 1952, ter herdenking van het 125-jarig bestaan van het Genootschap, aan het moderne museum speciale aandacht gewijd. Wij mogen het betreffende gedeelte uit die rede hier aanhalen: „Voor een juiste exploitatie van een museum, dus ook het onze, gelden nog steeds de drie volgende leidende beginselen.

Het verzamelen, het ordenen en het tentoonstellen van het geordende: het „erschlieszen", zoals de Duitsers dat noemen, het openstellen, wij zouden kunnen zeggen: het uitdragen van de culturele waarde van het tentoongestelde. Blijft het verzamelen voor een museum onmisbaar, het ordenen van de stof volgens regelen der wetenschap komt onmiddellijk ten goede aan het uitdragen van het cultuur-historisch beeld in de een of andere sector. David Murray schrijft in zijn „Museums, their History and their Use" (I 1904, blz. 3): „The illustration of the growth and development of culture and civilisation is one of the aims of the modern Museum," en elders zegt hij „A Museum as now understood is a collection of the monuments of antiquity or of other objects interesting to the scholar and the man of science, arranged and displayed in accordance with scientific method." David Murray, die in 1904 schreef, huldigt nog de opvatting van het zogenaamde wetenschappelijk museum, dat tot hoofddoel heeft het beoefenen van de wetenschap en hij spreekt dan ook

Wumkes.nl

van „objects interesting to the scholar and the man of science." Deze opvatting heeft intussen reeds weer plaats gemaakt voor de gedachte van het moderne museum.

Als karakteristiek van het moderne museum geeft G. H. von Faber in zijn „De moderne museumgedachte 1939" aan: Dat dit museum de kennis, welke het op een bepaalde toebereide wijze aan de grote massa behoort te serveren, moet ontlenen aan de algemene bron van het vrije en critische denken, m.a.w. bij de opzet van het moderne museum dient er mede rekening te worden gehouden, dat het een wetenschappelijke onderbouw en een populair-wetenschappelijke bovenbouw moet bezitten. Die wetenschappelijke onderbouw behoeft echter geen eigen wetenschappelijk werk te omvatten, immers: het doel is het doorgeven van de kennis, niet het zelf produceren ervan en dit is volgens von Faber dan het belangrijkste onderscheid tussen het moderne en het wetenschappelijke museum. Het laatste heeft tot hoofddoel: het beoefenen van wetenschap. Het staat te ver van de grote massa af, dan dat het haar gemakkelijk kan bereiken. Daarom voldoet het wetenschappelijk museum niet als doorgeefstation voor de massa.

Bij elk modern museum — dus ook bij het onze — is het te doen om de didactische waarde, de opvoedende kracht welke het behoort te bezitten. Het visuele moment moet de kennis concretiseren of wel het gelezen of gesproken woord verhelderen. Het boek van Alma Wittlin, The Museum, its history and its tasks in education, van 1949 (om ook nog een der nieuwste schrijvers te citeren) acht het voordeel van „the visual method of exhibition" hierin gelegen, dat aan het merendeel der volwassenen en kinderen een groter aantal feiten in korter tijdsbestek wordt bijgebracht dan wanneer deze in woorden worden uitgedrukt (hetzij gesproken of geschreven) en volgens hem is deze methode geschikt om een aantal feiten gelijktijdig te vertonen als één samenhangend geheel en zo elk feit op zich zelf in verhouding tot en in verband met de overige."

Het is duidelijk dat aan het museum een belangrijke taak voor de opvoeding van het volk kan worden toebedeeld en het valt te betreuren dat de onderwijsautoriteiten in ons land zich de didactische waarde van deze inrichtngen nog niet voldoende bewust schijnen.

Anders is het gesteld in landen als Amerika, waar men ons op dit gebied verre vooruit is. Mr L. J. F. Wijsenbeek, de directeur

Wumkes.nl

van het Gemeente Museum te 's Gravenhage, die een studie over dit onderwerp heeft gemaakt, schrijft in een artikel „Iets over Amerikaanse Musea" in Mededelingen van de Dienst voor Schone Kunsten der gemeente 's Gravenhage, 7e Jaargang 1952 no. 5—6 o.a. het volgende:

„Is nu de methode van het tot de bevolking brengen van het museum in Amerika zo verschillend van de onze? Ik durf dit volmondig ontkennen. Alle methodes die in Amerika gebruikt worden b.v. de rondleiding, de lezing, de film, het geschreven woord, het brengen van kleine collecties naar de scholen en het bespreken daar ter plaatse ervan, de zelfwerkzaamheid van kinderen en ouderen in het museum en museumraadsels, het verzamelen van museumreproducties, zijn alle ook aan ons welbekend. Alleen de intensiteit van deze paedagogische werkzaamheid is in Amerika zeker het tienvoudige, zo niet nog meer van de werkzaamheid hier en juist bij het onderwijs is de intensiteit waarmede iets tot de leerling gebracht wordt, doorslaggevend. Het maakt alles uit of een leerling hoogstens eenmaal in zijn schooltijd naar een museum gebracht wordt, zoals hier helaas nog regel is, of dat de rooster van de leerling twee of driemaal per jaar museumbezoek voorschrijft. De Amerikaanse onderwijzers werden er van doordrongen dat het museum een onuitputtelijke bron is, waaruit zij onderwerpen voor hun lessen kunnen putten of illustreren. Er is geen leerkern in gebruik in Amerika (men gebruikt er veel leerkernen) waarin niet een afdeling of enkele voorwerpen uit het museum een rol spelen. En als men dit nu vergelijkt met plaatsen in Nederland, waar men bij het samenstellen der leerkernen geen rekening wil of kan houden met de steun van het museum, niettegenstaande er van deze zijde met nadruk op gewezen werd, dan ligt hier voor de Nederlandse musea nog een groot en belangrijk terrein bijna volkomen braak."

Om het hierboven geschetste Amerikaanse niveau te bereiken is niet alleen een uitgebreide propaganda nodig, maar ook een uitnemend functionerend museum.

Is dat uitstekend functionerend museum er al? Stellig niet.

Om te beginnen is de personeelsbezetting te gering; vooral iemand die zich voor een groot deel zou kunnen wijden aan rondleidingen ontbreekt, terwijl ook de wetenschappelijke staf onderbezet is. Ook het museum zelf, ofschoon er in de laatste jaren veel is verbeterd, is nog niet wat het zijn kan. Zoals ik hierboven reeds opmerkte, is de ingang, welke de gehele chrono-

Wumkes.nl

logische rondgang van het museum moet bepalen, niet goed gelegen, bovendien zijn de verdiepingen van de Noorder vleugel niet op hetzelfde niveau aangebracht als die van het overige museum, waardoor men zijn toevlucht heeft moeten nemen tot allerlei trappen en trapjes die voor de bezoekers uiterst vermoeiend zijn. Deze vleugel met zijn holle ruimtes zou moeten worden afgebroken, evenals de twee panden daarnaast, die aan het Fries Genootschap behoren. Op de hierdoor vrij komende ruimte zou een moderne vleugel moeten worden gebouwd, die aanpast bij het oude gebouw. In dit nieuwe gedeelte zou o.a. moeten komen een enigszins monumentale ingang, enige vertrekjes voor archaeologie, die aansluiten bij de juist ingerichte afdeling, een prentenkabinet, een munt- en penningkabinet van beperkte omvang, een gehoorzaaltje, drie schilderijenzaaltjes met bovenlicht, waarvan twee voor schilderijen van het museum en één voor wisselende tentoonstellingen, een agrarische afdeling, werkkamers voor personeel en directeur, conciergewoning, toiletruimten en depôts. Deze ruimten zouden rond een binnenplaats kunnen worden geprojecteerd. Pas als dit gedeelte voltooid is zal het museum enigszins aan moderne eisen voldoen. Als men ziet hoe in ons land veel geld wordt uitgegeven voor het bouwen en inrichten van musea, waarvan de inventaris in het niet valt vergeleken bij die van het Fries Museum, dan komt het mij voor, dat het een goede Nederlandse museumpolitiek zou zijn middelen beschikbaar te stellen om boven aangeduide uitbreiding tot stand te brengen, een uitbreiding, die thans meer dan ooit noodzakelijk is, nu Stania-State als Uithof verloren dreigt te gaan. Friesland zou hierdoor de beschikking krijgen over een zeer belangrijk museum, wat niet alleen van onschatbare waarde is voor de culturele en toeristische ontwikkeling van ons gewest, maar dat het hele land ten goede zou komen.

Wij hebben in dit artikel gesproken over het verleden, het heden en de toekomst. Het verleden heeft veel goeds geschapen; het heden is vooral financieel uiterst moeilijk; wat de toekomst zal brengen, weten wij niet, doch wij hopen dat het Friese Volk zich meer de waarde van zijn eigen museum bewust gaat worden en het als een eigen tehuis zal leren beschouwen.

Wumkes.nl

Die Kammschiene aus Terp Almenum,

von Prof. Dr H. JANKUHN.

Aus der Terp Almenum stammt eine fragmentarische Bronzekammschiene, die im Fries Museum in Leeuwarden aufbewahrt wird. (Inv. Nr. 77 : 28). Boeles hat in seiner Arbeit über Friesland das Stück angebildet und kurz beschrieben. Er hat in diesem Zusammenhang richtig erkannt, daß es sich um einen Gegenstand handelt, der enge Verbindungen zwischen Friesland und Schweden bezeugt[1]). (Abb. 1).

Es handelt sich um ein im Querschnitt flach plankonvexes Stück, das am rechten Ende abgebrochen ist. Die heutige Länge beträgt 10 cm, sie muß ursprünglich 12-13 cm betragen haben, die Breite mißt genau 1 cm. Im Kamm sind 6 grobe Nietlöcher erhalten, von denen eins zur Hälfte weggebrochen ist. Zwischen diesen groben Nietlöchern sieht man im Guß ausgesparte kleine Punkte, vielleicht die ursprünglichen Markierungen für das Anbringen solcher Nietlöcher. Die Oberseite der Schiene ist mit Ornamentik bedeckt, die in Kerbschnittmanier ausgeführt und gleich im Guß hergestellt ist. Das eine erhaltene Ende zeigt eine Längsriefelung, am anderen Ende ist ein entsprechendes Stück abgebrochen. Die dazwischen liegende Mittelzone ist durch 2 in der Längsrichtung verlaufende flache Rippen in ein oberes und ein unteres Feld geteilt. Beide Felder tragen ein einfaches aus 3 Bändern hergestelltes Flechtmuster in sauber ausgearbeitetem Relief.

Es handelt sich bei diesem Stück um eine Deckschiene eines Dreilagenkammes. Der Name dieser Kammgruppe kommt daher, daß die Kämme aus 3 verschiedenen Schichten aufgebaut sind. Die mittlere Schicht besteht aus schmäleren oder breiteren gezähnten Plättchen, die auf der Oberseite als Griffleiste beiderseitig durch Schienen zusammengehalten werden[2]). Die Verbindung dieser 3 Schichten, also der beiden Deckschienen und der zwischen ihnen angebrachten Kammzähne, ist durch Bronze-

---

[1]) P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 2. Aufl., 1951 S. 328 f., Abb. 64 : 1.

[2]) Zur Technik der Herstellung vgl. H. Jankuhn, Haithabu, eine germanische Stadt d. Frühzeit, 2. Aufl., 1938, S. 151.

Wumkes.nl

oder Eisennieten erreicht. Deckschienen und Zahnplättchen sind gewöhnlich aus Geweih oder Knochen hergestellt. Dieser Typ ist seit der römischen Zeit sehr beliebt und wurde bis weit ins Mittelalter, ja bis in die Neuzeit hinein gebraucht. Im Laufe dieses langen Zeitraums unterlagen die Kämme Veränderungen in Form und Ornamentik, die es vielfach gestatten, verhältnismäßig genau das Alter zu bestimmen. Leider fehlt bis heute eine große Zusammenfassung dieses Gerättypes unter Einbeziehung des reichen in den letzten Jahrzehnten gewonnenen Fundmaterials. Eine solche Bearbeitung würde für die Chronologie und die Frage der kulturgeschichtlichen Zusammenhänge über weite Räume nicht zuletzt auch für unsere Kenntnis der ornamentalen Entwickling eine Reihe neuer Gesichspunkte ergeben. Bisher ist es nur möglich, aufgrund einzelner, leichter übersehbarer Fundkomplexe[1]) und eines allgemeinen Eindruckes über Zeitstellung und Verbreitung einzelner Typen zu urteilen. In Friesland ist diese Art von Kämmen besonders reich vertreten und allein das friesische Material würde bei einer zusammenfassenden Bearbeitung zweifellos wichtige Ergebnisse liefern. Dieses zahlreiche Auftreten hier im Lande mag mit den guten Konservierungsbedingungen in den Terpen zusammenhängen, läßt sich aber doch nicht allein daraus erklären, denn auch an anderen Stellen sind gute Erhaltungsbedingungen für solche Kämme vorhanden, ohne daß sie auch nur in einer annähernd vergleichbaren Zahl hätten gefunden werden können[2]). Außer in Friesland sind Kämme dieser Art in größere Umfange in Haithabu, Birka und Wollin gefunden, sie kommen darüber hinaus in einem größeren Gebiet Nord- und Nordwesteuropas vor, scheinen sich aber nicht überall der gleichen Beliebtheit erfreut zu haben. Eine besonders kostbare Variante dieses Kammtypes stellen die Kämme mit Zähnen aus Geweih und Bronzedeckschienen dar, ihre Kostbarkeit wird sinnfällig dadurch unterstrichen, daß ein solcher im Grabe 944 von Birka gefundener Kamm vergoldet war. Man hat mit den Dreilagenkämmen einen gewissen Aufwand getrieben, was sich aus ihrer teilweise sehr

---

[1]) z.B. für Wollin vgl. K. A. Wilde, Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934, 1939; 2. Aufl. 1953; für Haithabu vgl. H. Jankuhn, Die Ausgrabungen in Haithabu 1937—1939, 1943; für Birka vgl. H. Arbman. Birka I. Die Gräber. Textband 1943, Tafelband 1940.

[2]) Gute Erhaltungsbedingungen lagen auch auf den slavischen Siedlungen Ostdeutschlands und Polens wie etwa in Zantoch, Posen und Gnesen vor. Dort treten auch Kämme dieser Art auf, aber in keiner vergleichbaren Menge.

Wunkes.nl

sorgfältigen Ornamentierung ergibt, aber auch aus der Tatsache erkennbar ist, daß in karolingischer Zeit wertvolle Kämme als Geschenke üblich waren, so ist z. B. von der Schenkung eines kunstvollen Kammes berichtet, den der Erzbischof von Mainz Riculf aus Sachsen, wo er sich beim Heere Karls d. Gr. befand, an Alkuin schickte[1]). Innerhalb des größeren Raumes, in dem die Dreilagenkämme üblich waren, hat nur ein kleines Gebiet solche Kämme mit Bronzeschienen geliefert.

Mir sind bisher folgende Funde bekannt geworden:

1. *Terp Almenum* bei Harlingen, Terpenfund, Mus. Leeuwarden 77 : 28. Boeles, Friesland, S 328 f., Abb. 64 : 1 (Abb. 1).
2. *Aalsum,* Terpenfund, Mus. Leiden b. 1931/2. 43.
3. *Haithabu,* a) Siedlungsfund, Mus. Schleswig K.S.
   b) Siedlungsfund, Mus. Schleswig K.S. 12301.
4. *Birka,* Schweden, Grab 944, Mus. Stockholm. Arbman, Birka, Taf. 161 : 7, Text S. 369 f., Abb. 320 u. 321 (Abb. 2a).
5. *Birka,* Schweden, Siedlungsfund, Mus. Stockholm 5208 : 822 (Abb. 2d).
6. *Stora Ihre,* Kirchspiel Hellvi, Gotland, Grab 218 : B, Ausgrabung Prof. M. Stenberger 1943, Gotlands Fornsal (Abb. 3).
7. *Broa,* Kirchspiel Halla, Gotland, Mus. Stockholm 20517 : 33 (Abb. 2b).
8. *Gotland,* näherer Fundort unbekannt, Gotlands Fornsal 1786 (Abb. 2c).

Anspruch auf Vollständigkeit kann diese Zusammenstellung nicht erheben.

Die Frage der Zeitstellung dieses Kammtyps läßt sich weder den Funden aus Friesland, noch den Funden aus Haithabu entnehmen, in beiden Fällen liegen Siedlungsfunde vor, die eine genauere zeitliche Eingruppierung nicht erlauben. Anders dagegen liegen die Verhältnisse bei den skandinavischen Funden. Das Grab 944 ist ein reich ausgestattetes Männergrab, bei dem der Tote als Grabbeigabe nicht nur ein reiches Inventar, sondern auch sein Reitpferd ins Grab gelegt bekam[2]). Es handelt sich um ein Kammergrab, von 2,4 m Länge und 1,75 m Breite. Die Wände waren aus Holz gebaut, von dem sich Reste bei der Ausgrabung

---

[1]) P. Kletler, Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter, 1924, S. 130.

[2]) H. Arbman, Birka I. Die Gräber. Textband, 1943, S. 368—371, Abb. 320 und 321.

Wunkes.nl

feststellen ließen. Für das Pferd war östlich außerhalb der Grabkammer ein Absatz ausgehoben. Der Mann war mit Waffen reich ausgestattet. Bemerkenswert ist das Grab aber besonders durch die reichen Textilien, die in allerdings bescheidenen Resten erhalten sind[1]). Außer Silberbändern ist hier besonders bemerkenswert ein Seidenstück, das aufgrund seiner erhaltenen Musterung als Import aus China betrachtet wird[2]). Das Vorkommen von Seide in den Grabfunden der Wikingerzeit ist nicht so selten, wie man annehmen möchte, und auch historische Quellen bezeugen im 9. und 10. Jahrhundert den Handel mit Seide, der einmal auf dem Rheinwege aus dem Mittelmeergebiet nach Norden verlief[3]), zum andern von Byzanz ausgehend byzantinische Seide offenbar in großem Umfange nach dem Norden brachte. Dafür bilden die Handelsverträge zwischen Kiew und Byzanz aus dem 10. Jahrhundert wichtige Quellen[4]). Was den Grabfund 944 aus Birka auszeichnet, ist das Auftreten von Seidenstoffen mit chinesischem Dekor, was seinerseits wieder den Reichtum des in diesem Grabe bestatteten Mannes, der außerdem einen im Norden sonst ungewöhnlichen Rock mit Bronzeknöpfen trug, bezeugt. In diesem Grab lagen 2 Dreilagenkämme, der eine, grob aus Geweih gearbeitet fand sich zu Füßen des Toten, bei diesem Kamm handelt es sich, wie Arbman betont, um einen Pferdekamm. Oberhalb des Gürtels an der linken Körperseite des Toten fand sich der Bronzekamm, dessen Kostbarkeit, wie schon betont wurde, durch die Vergoldung der Deckplatten unterstrichen wird. Sowohl die Gesamtausstattung des Grabes wie auch die besondere Art des Kammes mit Bronzeschienen zeigen deutlich, daß es sich um ein wertvolles Stück handelt und das seltene Vorkommen dieser Kämme wird vielleicht mit dieser Kostbarkeit zusammenhängen. Die reiche Ausstattung des Grabes 944 gestattet eine zeitliche Einordnung. Es gehört der Zeit um 900 oder der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts an und bildet einen guten Anhaltspunkt auch für die Datierung der uns in diesem Zusammenhange interessierenden Kammform.

Der zweite geschlossene Grabfund aus dem Norden, das Grab

---

[1]) Agnes Geijer, Birka III. Die Textilien, 1938, S. 170.
[2]) Agnes Geijer, a.a.O. S. 60 f. Abb. 17.
[3]) Barbara Rohwer, Der fries. Handel im frühen Mittelalter. 1937, S. 25.
[4]) R. Trautman, Die Nestorchronik, 1931, S. 17 ff, 29 ff, Literatuur darüber: a.a.O. S. 242, 17; W. Heyd, Historie du commerce de Levant Bd. 1, 2. Aufl., 1936, S. 69; G. Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches, 1930, S. 34 ff., S. 43 ff.

Wunkes.nl

Abb. 1. Kammschiene aus Almenum (nat. Gr.).

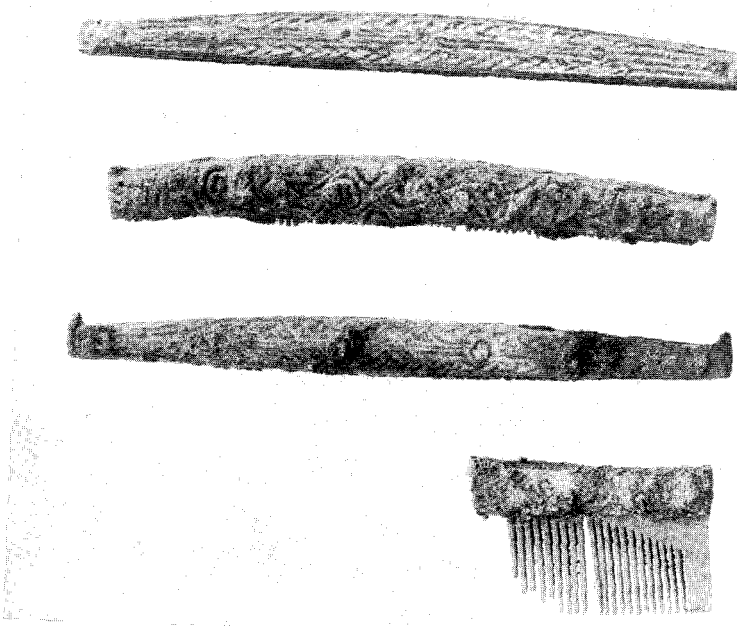

Abb. 2. Kammschienen mit Kammfragment aus Skandinavien
a) Birka Grab 944; b) Broa, Halla sn. Gotland; c) Gotland; d) Birka „Svarta jorden" (Siedlung)

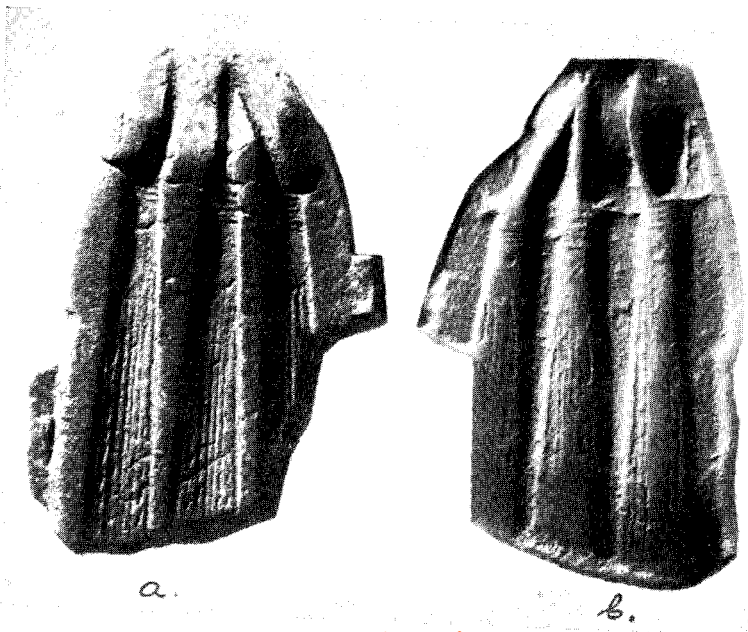

Abb. 5. a. Gussformfragment aus Haithabu
b. Abdruck aus der Gussform.

Wunkes.nl

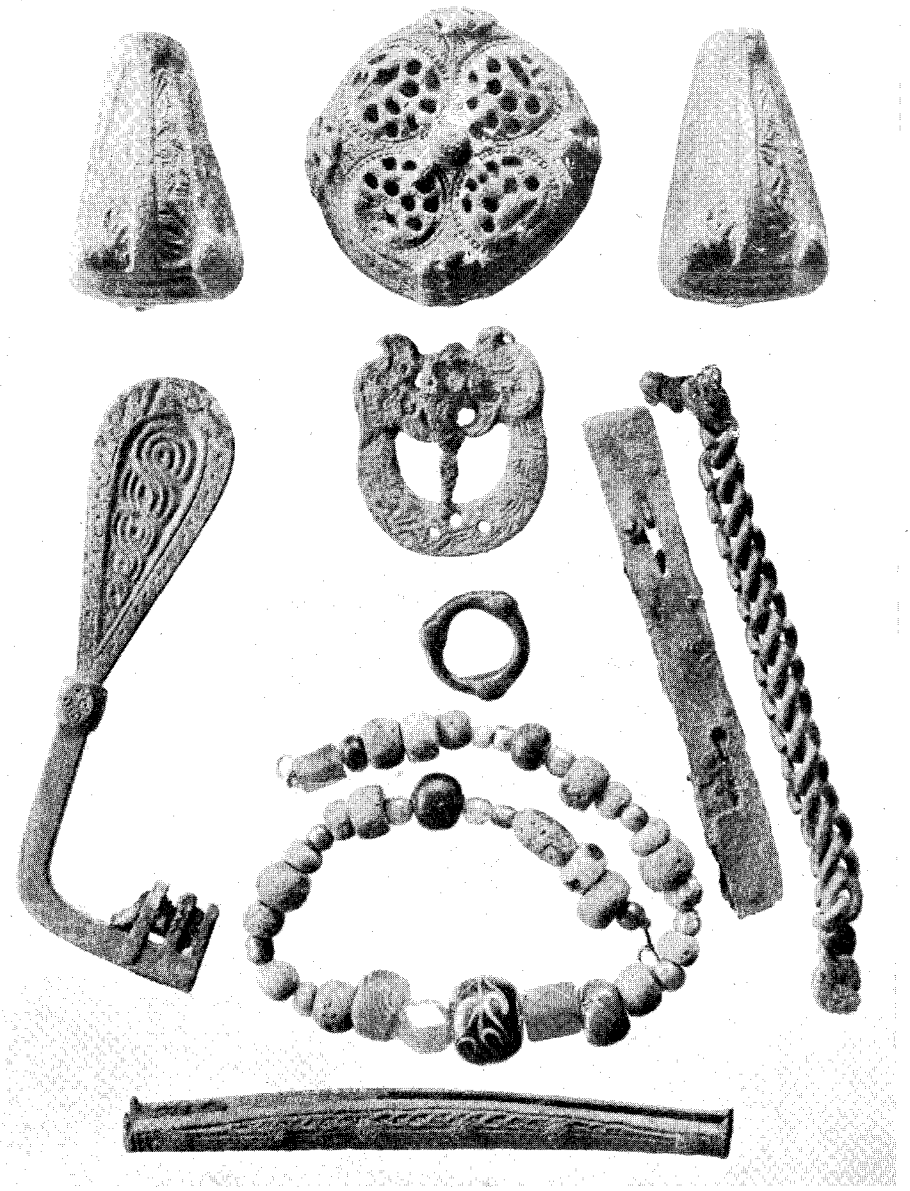

Abb. 3. Stora Ihre, Hellvi sn. Grab 218 : B.

Wunkes.nl

218 : B aus Stora Ihre auf Gotland, läßt sich zeitlich ebenfalls gut bestimmen. In diesem Falle handelt es sich um ein reich ausgestattetes Frauengrab mit der für Gotland typischen Ausrüstung[1]). Für die Zeitstellung wichtig sind die beiden aus Bronze hergestellten Tierkopffibeln, die sehr häufig auftreten und immer an den Schultern der Toten gefunden werden. Sie spielen auf Gotland die Rolle, die im übrigen Skandinavien die ovalen Spangen spielen und sind als Träger einer zeitgebundenen Ornamentik ähnlich wie die ovalen Spangen für chronologische Fragen von besonderem Wert. Häufig werden sie durch Bronzeketten oder Perlen zusammengehalten. Für die Datierung weiterhin wichtig sind die runden Dosenfibeln[2]), die ebenfalls zur Frauentracht gehören und sich meist in der Einzahl auf der Brust der Toten finden. Zu einer solchen, typischen Frauenbestattung gotländischer Art, bei der noch Perlenkette, Schlüssel, Schnalle, Dreiknotenring und Bronzekette zu erwähnen sind, gehört der hier interessierende Bronzekamm aus Stora Ihre. Der genauen Bearbeitung des Grabes und der Untersuchung seiner Zeitstellung durch Herrn Prof. Dr. Stenberger soll hier nicht vorgegriffen werden. Für unsere Zwecke genügt der Hinweis darauf, daß die Dosenspange und die beiden Tierkopfspangen eine zeitliche Einordnung des Grabes in die zweite Hälfte des 9. oder die erste Hälfte des 10. Jahrhunderts gestatten, im ganzen also für die hier besprochene Kammform den gleichen Zeitraum bezeugen wie der Grabfund aus Birka.

Die 4 Stücke aus Aalsum, Almenum, Birka Grab 944 und Stora Ihre Grab 218 : B stimmen in ihrer Ausformung so genau überein, daß sie durch die skandinavischen Funde einheitlich chronologisch festgelegt werden. Ob sie aus der gleichen Gußform stammen, läßt sich ohne einen subtilen Vergleich der Originale miteinander nicht bestimmen. Lediglich für die Stücke aus Aalsum und Almenum nimmt Herr Dr. Braat in Leiden, der auf meine Bitte hin das Stück aus Aalsum untersucht hat, gleiche Gußformen an.

---

[1]) Ich bin Herrn Prof. Dr. Mårten Stenberger für seine freundlich gewährte Unterstützung sehr dankbar. Die Kenntnis der Kämme Nr. 5-8 des Fundverzeichnisses verdanke ich seiner Mitteilung. Auch die Fotos stellte er liebenswürdigerweise zur Verfügung. Für alles Entgegenkommen habe ich ihm sehr zu danken.
Zur gotländischen Frauentracht vgl. Hanna Rydh, Dosformiga spännen från vikingatiden, 1919, S. 130 ff.

[2]) H. Rydh, a.a.O. besonders S. 24 ff.

Wunkes.nl

Die Zeitstellung des Typs ist durch die skandinavischen Grabfunde umschrieben, man wird diesen Kammtyp mit Bronzeschienen und Flechtbandmuster in das 9. oder die erste Hälfte des 10. Jahrhunderts setzen dürfen. Ob die beiden in ihrer Ornamentik abweichenden Stücke aus Haithabu (K.S. 12301) mit seinen Punktkreisen und Broa auf Gotland (Mus. Stockholm, Kat. Nr. 20517 : 33) zeitlich ebenzo einzuordnen sind, soll hier nicht weiter behandelt werden.

Die Verbreitung der hier besprochenen Kämme mit Kammschienen aus Bronze (Abb. 4) ist sehr typisch. Sie finden sich nur auf einer Linie, die von Friesland über Haithabu an der Schlei und Gotland nach Birka im Mälar führt. Diese Verbreitung ist sehr bezeichnend und läßt sich im 9. und 10. Jahrhundert bei einer großen Anzahl anderer Gegenstände zumeist westlicher Herkunft erkennen. Es ist der im frühen Mittelalter so bedeutsame nordeuropäische Handelsweg von der Rheinmündung nach Schweden, der nicht nur für den Austausch materieller Güter von Bedeutung war, sondern auch die Richtung der ältesten Mission maßgeblich bestimmte.

Bei der Frage nach dem Enstehungsgebiet der hier besprochenen Kammform spricht die sehr einheitliche Ornamentik für die Annahme eines einzelnen Zentrums. Wo das oder doch ein solches Zentrum, lag, können wir mit großer Sicherheit sagen.

Für die Frage nach der Herkunft des ganzen Types wichtig ist die Flechtbandornamentik[1]). Sie geht auf mediterrane Anregungen zurück, die dem Norden in der Vendelzeit über Westeuropa vermittelt wurden. Im 7. und 8. Jahrhundert tauchen in Schweden und auf Gotland Flechtbandmuster verschiedenster Ausprägung auf. Sie finden sich nicht nur an importierten Stücken, sondern wurden vom heimischen Kunstgewerbe in großem Umfange aufgegriffen und verwendet. Sie beeinflußten nicht nur wie im kontinentalen und insularen Siedlungsgebiet germanischer Stämme auch in Nordeuropa die Tierornamentik, sondern wurden auch als reine Bandmuster im Metallgewerbe und im Bereich der Steinmetzkunst benutzt[2]). Diese Vorliebe für Bandmuster hielt sich im Norden, besonders auf Gotland bis

---

[1]) Zu diesem Problem gibt es eine weitschichtige Literatur aus der nur einige Werke genannt seien: W. Holmqvist, Kunstprobleme der Merovingerzeit, 1939, mit einer Übersicht über die ältere Forschung; N. Aberg, Lombard Italy, 1945; R. Gabrielsson, Kompossitionsformer i. senkeltisk orneringsstil, 1945.

[2]) S. Lindqvist, Gotlands Bildsteine 2 Bde, 1941/42.

Wunkes.nl

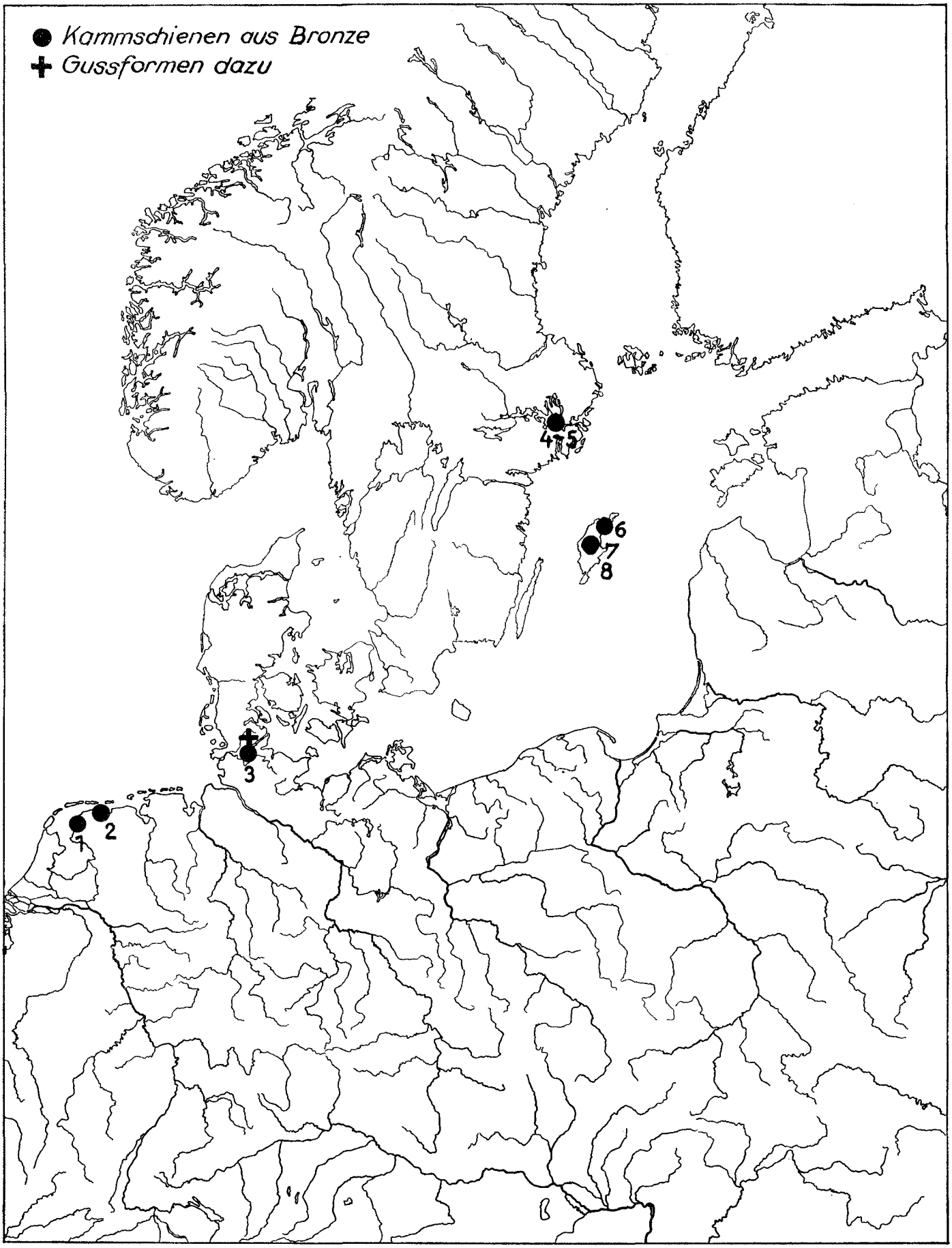

Abb. 4. Verbreitung der Kammschienen vom Typ Almenum. Die Nummern an den Fundplätzen entsprechen dem Katalog im Text.

weit in die Wikingerzeit hinein, und man wird bei Gegenständen der Wikingerzeit, die mit solchen Bandflechtmustern verziert sind, trotz des ursprünglichen fremden Ursprunges dieser Ornamentform durchaus mit der Möglichkeit nördlicher Herstellung rechnen dürfen. Von diesem Gesichtspunkt aus lassen sich wenigstens vorläufig sichere Anhaltspunkte für die Bestimmung des Werkstättenzentrums dieser Kämme nicht gewinnen, es sei denn, daß es später einmal gelingt, bei einer ins einzelne gehenden Behandlung solcher Flechtmuster die auf den Kammschienen speziell verwendete Art enger zu lokalisieren.

Für eine Entscheidung dieser Frage von besonderer Bedeutung aber ist die Tatsache, daß sich unter den zahlreichen in Haithabu gefundenen Tonformen für Bronzeguß eine größere Anzahl von Gußformfragmenten findet, die für die Herstellung solcher Kammschienen bestimmt waren (Abb. 5). Das in Haithabu gefundene Exemplar eines solchen Kammes, das in der Fundaufstellung oben unter Nr. 3a aufgeführt wurde, stammt mit Sicherheit aus einer der in Haithabu gefundenen Formen. Die sich in der Tonform negativ abzeichnenden Muster entsprechen den auf den Kammschienen erhaltenen, nur ist das Flechtband der Haithabuformen etwas enger zusammengezogen. Leider sind die Formbruchstücke so zerbrochen, daß sich in keinem Falle mit Sicherheit die ursprünglche Länge der hier hergestellten Schienen ermitteln läßt. In der Breite von einem Zentimeter stimmen sie sehr genau mit den im Original gefundenen Schienen überein. Ob die Schienen aus Friesland und Skandinavien aus den bisher gefundenen Gußformen von Haithabu stammen, würde sich nur aus einem Vergleich der Originale oder guter Abgüsse mit den Gußformen ermitteln lassen. Eine solche Untersuchung konnte bisher noch nicht vorgenommen werden. Eines aber ergibt sich aus der großen Anzahl von Gußformenbruchstücken für diesen Kammtyp in Haithabu mit Sicherheit, nämlich daß hier in Haithabu eine bedeutende Werkstatt für diese Form existiert hat, ob es die einzige war, läßt sich allerdings nicht mit Sicherheit ausmachen. Woher die Anregungen für die Aufnahme des Flechtbandmusters bei der Herstellung von Kämmen kam, läßt sich für die Werkstätten von Haithabu nicht gut sagen. Eine direkt in die Vendelzeit zurückgehende Tradition liegt für Haithabu selbst nicht vor, denn der Ort scheint seine Bedeutung erst später erhalten zu habe, jedenfalls fehlen bis heute von diesem Platze Funde, die in die Zeit vor 800 zurück reichen. Die

Wumkes.nl

Anregungen zu der Aufnahme des Flechtbandmusters muß von außen gekommen sein. Man kann an den Westen als direkten Vermittler denken, aber auch an den Norden, wo Flechtbandmuster auf Dreilagenkämmen aus Geweih auch sonst bezeugt sind[1]), wenn auch nicht in einer Form, die man als direkte Vorlage für die hier behandelten Bronzeschienen betrachten kann. Wenn also auf die Frage nach der Herkunft der Anregungen, die zur Ausbildung des Typs geführt haben, hier nicht mit Sicherheit geantwortet werden kann, so läßt sich doch feststellen, daß diese Kammform in den Werkstätten von Haithabu in großem Umfange hergestellt worden ist.

Von dorther mögen auch die Stücke aus Almenum und Aalsum gekommen sein. Die Verbreitung des Kammtyps bezeugt einen auch sonst historisch und archäologisch belegten sehr bedeutenden Handelsweg des 9. und 10. Jahrhunderts. Ueber die politischen und wirtschaftlichen Voraussetzungen für die Entstehung dieses Weges habe ich 1951 in einem Vortrage in Leeuwarden gesprochen, sodaß ich hier nur kurz die wesentlichen Gesichtspunkte zusammenzufassen brauche[2]).

Seit der römischen Zeit hatte es einen an der Nordseeküste entlang gehenden Handel vom Niederrhein nach dem Nordosten gegeben und im Rahmen dieser Handelsverbindungen war Friesland schon früh ein Haupsabsatzgebiet römischer Importwaren gewesen, wie Boeles überzeugend an einem großen und sorgfältig bearbeiteten Material zeigen konnte. Dieser Weg für die Verfrachtung kostbarer römischer Produkte nach dem Norden war nur einer von mehreren. Eine zweite ebenso wichtige Staße für den römischen Handel führte von Carnuntum an der Donau über die ostdeutschen Ströme, besonders die Oder und Weichsel, nach dem Norden[3]). Der westliche an Friesland vorbeiführende Weg behielt seine Bedeutung bis in das 5. Jahrhundert, wo die politischen Veränderungen in Westeuropa durch den Einbruch germanischer Stämme sich seit etwa 500 auch auf den Handel nach dem Norden auswirkten. Im 6. und frühen 7. Jahrhundert lassen die bis dahin sehr lebhaften Beziehungen vom Niederrhein nach dem Nordosten nach, ohne freilich ganz aufzuhören. Die östlichen durch Mitteleuropa führenden Verbindungswege zwi-

---

[1]) H. Arbman, a.a.O. Taf. 159.

[2]) H. Jankuhn, Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1953 (im Druck).

[3]) H. J. Eggers, Der römische Import im freien Germanien 1951, S. 64 ff.

Wumkes.nl

schen Süd und Nord wurden durch den Einbruch der Awaren (565) und das Eindringen slavischer Stämme nach Mitteleuropa für zweieinhalb Jahrhunderte durchschnitten[1]). In dieser Zeit der Isolierung Nordeuropas gegen Südosten beginnen sich die Verbindungen vom Rheinmündungsgebiet aus über Friesland zur jütischen Halbinsel neu zu beleben. Seit der Mitte des 7. Jahrhunderts kann man die Entwicklung dieser Beziehungen an Münzen, Gebrauchsgütern und an ornamentalen Beeinflussungen deutlich ablessen. In dieser Zeit gelangte das Flechtband in den Norden. Der Weg führte seit dem 8. Jahrhundert über die Nordsee zur Eider, überquerte die jütische Halbinsel im Raume von Eider und Schlei und verlief über Gotland zu den Küstengebieten des Mälarbeckens. Im Verlauf dieses Weges bildeten sich, angeregt durch die westeuropäische Entwicklung, insbesondere wohl durch Dorestad Handelsplätze, sogenannte Wike, als Stützpunkte für die Fernkaufleute und zwar Haithabu an der Schlei und Birka im Mälarsee. Einen weiteren wesentlichen Stützpunkt dieses Handels bildete die Insel Gotland, ohne daß es auf ihr zur vollen Entwicklung eines Wiks gekommen wäre. Der Höhepunkt der Verbindungen zwischen dem Rheinmündungsgebiet und Skandinavien fällt in die Zeit Karls d. Gr. und Ludwigs d. Frommen, wenn man von einem ersten Höhepunkt in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts hier absieht. Es ist also kein Zufall, wenn die seltenen und kostbaren Kämme vom Typ Almenum gerade in den wirtschaftlichen Zentren dieses Verkehrsweges gefunden wurden. Seit etwa 840 änderten sich die Verkehrsbeziehungen des Nordens grundlegend durch die Oeffnung der Handelsstraßen durch Osteuropa, für die das Einströmen östlicher Seide im Grabe 944 von Birka bezeichnend ist. Wenn auch die Hinwendung nach dem Südosten für eine weitere Entwicklung der Handelsbeziehungen nach dem Südwesten ungünstig war, so sind diese doch immer weiter gepflegt worden. Dafür spricht nicht zuletzt die Verbreitung der hier behandelten Kammschienen. Sie sind also nicht nur als seltene archäologische Objekte interessant, sondern stellen den Niederschlag von Verkehrsbeziehungen dar, die für Friesland seit der Merowingerzeit bestanden und seit der Zeit Karls d. Gr. von besonderer Bedeutung wurden.

---

[1]) J. Werner, Zu den Oeland unf Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen, Fornvännen 1949, S. 257 ff.

Wumkes.nl

Zum Stierkopf aus der Terp Huizum, Prov. Friesland,

von Prof. Dr H. JANKUHN.

Das Friesch Museum in Leeuwarden besitzt unter seinen reichen Schätzen aus dem friesischen Marschgebiet ein, soweit ich sehe, einzigartiges und wegen seiner interessanten Form und seiner eigenartigen Ornamentik höchst interessantes Stück, einen kleinen 4.5 cm hohen und heute etwa 2.8 cm breiten Stierkopf (Katalog Nr. 15 a : 122 C VIII) der schon von P. C. J. A. Boeles in seinem schönen Buch über Friesland angebildet und kurz besprochen worden ist[1]). Der Aufforderung der Direktion des Museums, dieses Stück noch einmal kurz zu behandeln, komme ich gern nach, da es sich bei dem Fund um ein weit über das engere friesische Gebiet hinaus wichtiges Stück handelt. Eine erschöpfende Darstellung aller mit diesem Fund zusammenhängenden Fragen ist nicht das Ziel dieser kurzen Behandlung, eine solche Arbeit würde den hier zur Verfügung stehenden Raum weit übersteigen, aber es soll wenigstens der Versuch gemacht werden, dem kostbaren kleinen Fund seine chronologische und stilistische Bestimmung zu geben.

Es handelt sich um einen Stierkopf, dessen Grundgerüst aus Eisen besteht, insbesondere die Hörner des Kopfes und der Nagel sind auch heute noch aus Eisen, und es ist fraglich, ob die Hörner jemals mit Bronze bekleidet waren. Der Kopf selbst ist mit einer dicken Bronzeschicht umgeben, die Spuren von Vergoldung erkennen liess und die durch reiche, in Kerbschnittmanier ausgeführten Ornamente bedeckt ist.

1. *Die Ornamentik.*

Der Bronzekopf ist durch 3 Perlbänder in 2 annähernd gleich breite Zonen gegliedert (Abb. 1), die sich um den ganzen Kopf herum ziehen. Diese beiden Zonen tragen Ornamente, die in Kerbschnittechnik ausgeführt sind. Die Art der Ausführung ist

[1]) P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw. (1951) S. 329, Fig. 64, 3.

Wumkes.nl

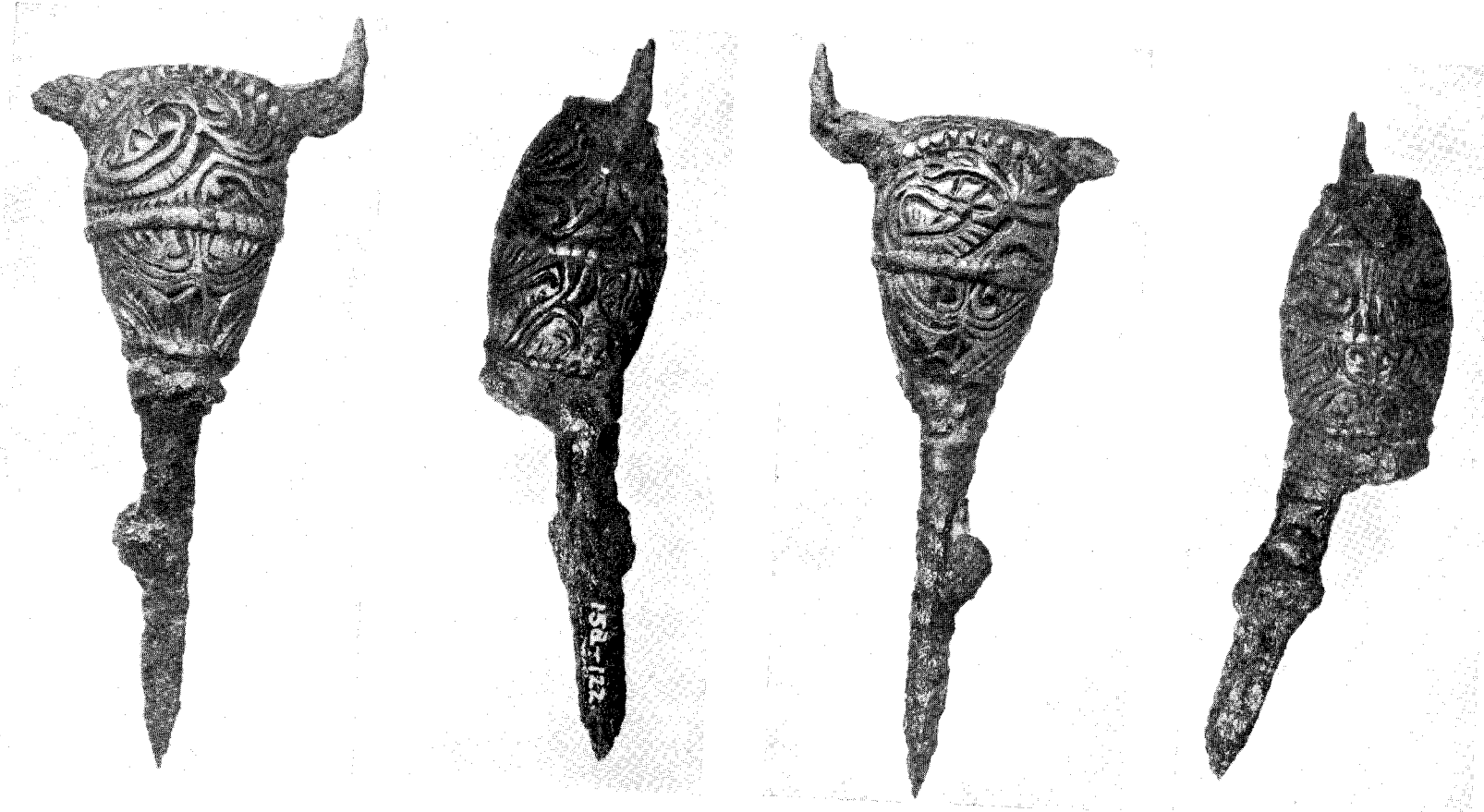

Abb. 1. a—d. Stierkopf von Huizum (nat. Gr).

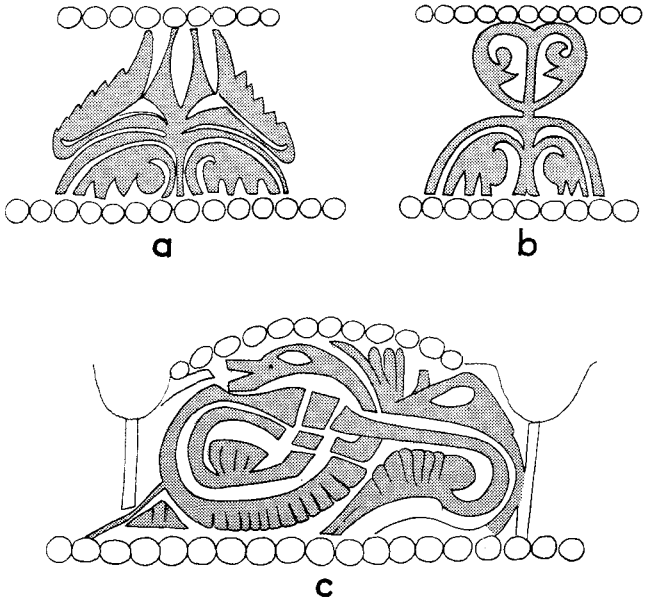

Abb. 2. Ornamentale Details vom Stierkopf.

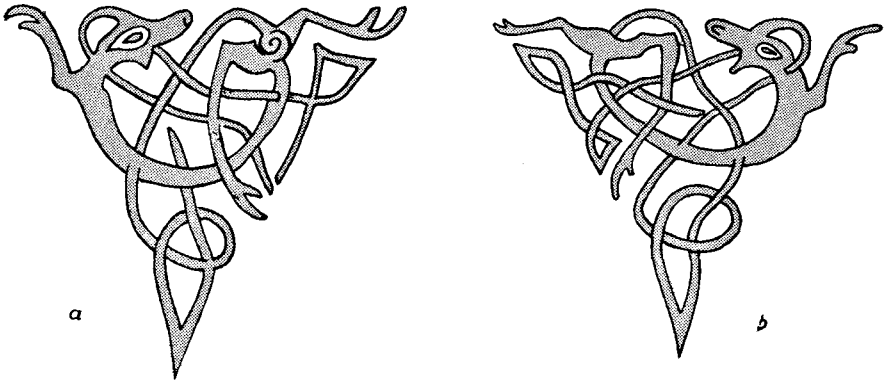

Abb. 3. Tierornamente vom Tassilokelch (nach Haseloff)

Abb. 4. Pflanzenornamente vom Tassilokelch (nach Haseloff).

Wumkes.nl

grob und unbeholfen, jedoch lassen sich die einzelnen Motive trotzdem gut erkennen, wenn auch Einzelheiten entweder durch nachträgliche Beschädigung oder infolge ungenauer Ausführung durch den Kunsthandwerker mitunter unklar bleiben. Die Bekleidung des Eisengerüstes mit einen Bronzemantel erforderte entwickelte technische Fähigkeiten. Die Ausführung des Ornaments lehrt, daß es sich nicht um eine künstlerisch erstrangige Arbeit handelt, trotzdem aber ist der Handwerker, der die Ornamentik gearbeitet hat, in der Lage gewesen, das, was er darstellen wollte, wirklich zu veranschaulichen.

Die beiden verschiedenen Zonen tragen ganz verschiedene Muster, die untere ein Pflanzen-, die obere ein Tierornament.

a. *Das Pflanzenornament.*

Die auf der unteren Zone angebrachten Pflanzenmuster stehen mit ihrer Grundfläche auf der mittleren Perlleiste also, wenn man annimmt, daß der Tierkopf senkrecht angebracht war und der Nagel die Unterseite angibt, auf dem Kopf. Es handelt sich um 2 verschiedene Muster, von denen jedes 2 Mal dargestellt ist. Auf der Vorder- und Rückseite des Kopfes finden sich 2 bei Abweichungen in Einzelheiten weitgehend übereinstimmende Ornamente (Abb. 2a). Es handelt sich um ein Baummotiv. Vom Stamm zweigt im unteren Drittel auf jeder Seite je ein Blatt ab, das mit der durch jeweils 3 keilförmige Einschnitte gezähnten Seite auf der Basis des Perlenringes aufliegt.

Bei dem auf der Rückseite des Stierkopfes angebrachten Muster läßt sich deutlicher als bei dem Muster der Vorderseite erkennen, daß die dem Stamm zugekehrte Seite des Blattes spiralig eingerollt ist. Auf der Vorderseite ist das Muster gröber und unbeholfener und läßt gerade diese Einzelheit nicht so deutlich hervortreten. Ueber diesem breiten Blatt zweigt sich vom Mittelstamm beidseitig ein sich gleichmäßig der Basis zuneigender schmaler Ast ab, der kein besonders ausgebildetes Endstück hat, sondern am Perlring glatt abschließt. Ueber diesem Ast zweigt ein weiterer ab, der sich zunächst ebenfalls dünn gegen die Basis hin krümmt, dann aber scharf umbiegt und in einem Blatt endet, das auf der Oberseite sägeartig gezähnt ist. Zwischen den beiden sich von jeder Seite vom Stamm zurückbiegenden Blättern liegt als oberer Abschluß des Ganzen ein etwa rautenförmiges Blatt mitt ausgetiefter Mitte. Bei dem auf der Vorderseite des

Wumkes.nl

Kopfes angebrachten Muster ist dieses Blatt an seinem äußersten oberen Ende durch den Perlring abgeschnitten, aber das Muster der Rückseite lehrt, daß hier ein rautenförmiges Blatt vorliegt oder doch wenigstens beabsichtigt war. Die Muster der Vorder- und Rückseite stimmen weitgehend überein und weichen nur in Einzelheiten der Ausführung voneinander ab.

Zwischen diese beiden Hauptmotive der Zone mit den Pflanzenmustern schieben sich an den Seiten des Kopfes 2 kleinere, die beiden Hauptornamente trennenden Muster, die in sanduhrförmige Felder hineingestellt sind und von den Hauptmustern durch Leisten getrennt werden. Es handelt sich bei ihnen ebenfalls um ein baumartiges Motiv, allerdings in anderer Ausführung. Von einem Mittelstamm zweigen ungefähr in der Mitte 2 Blätter ab, die nach unten gebogen sind. Am oberen Abschluß gabelt sich der Stamm in 2 Aeste, die sich nach unten biegen und mit den Blattenden wieder den Stamm berühren, sodaß hier ein herzförmiges Muster entsteht (Abb. 2b). Der Erhaltungszustand des Stückes gestattet es nicht, diese Muster genau zu identifizieren.

b. *Das Tierornament.*

Die obere Zone ist durch zwei Tiermuster ausgefüllt, die sich um dem Kopf spannen. Während der mittlere und der den Stierkopf unten abschließende Perlring gradlinig um den Kopf und zueinander parallel verlaufen, bildet der den Kopf oben abschließende Perlring auf der Stirn des Stierkopfes und auf der Rückseite flache Bögen nach oben, sodaß in der oberen Zone kein gleichbreites Band zur Aufnahme der Muster entsteht, sondern 2 etwa gleich große, unten zum mittleren Perlring gradlinig begrenzte, nach oben aber flachbogig abschließende Felder entstehen. Jedes dieser Felder trägt ein Tiermuster. Der Kopf des Tieres ist jeweils oben, etwa in der Mitte des Bogens angebracht. Die Tiermuster stimmen in den Details, etwa in der Form der Köpfe und in der Art der Fußbildung überein, in der Gesamtlinienführung aber unterscheiden sie sich. Nicht allein die grobe Machart, sondern auch die an einzelnen Stellen unklare Zeichnung des Ornamentes gestatten es nicht, die Tiermuster auf beiden Seiten in allen Einzelheiten genau zu deuten.

Auf der Vorderseite ist ein nach links blickendes Tier angebracht (Abb. 1a), dessen Kopf mit mandelförmigem Auge und aufgesperrter Schnauze deutlich zu erkennen ist. Der Tierkörper

Wumkes.nl

ist dünn bandförmig gebildet er biegt bogenförmig auf das linke Bildfeld um und endet mit einer Verdickung des Schenkels kurz vor dem geöffneten Rachen des Tiers. Der Schenkelansatz ist durch eine Spirale gekennzeichnet. Von diesem Schenkel zweigt anscheinend ein Bein ab, das den Hals des Tieres über- oder unterschneidet und in das rechte Bildfeld hinüber greift, dort anscheinend mit einer kammartgen Fußbildung nach oben abschließt. Die unterhalb dieser Bildung sichtbaren Glieder, anscheinend ein Fuß und vielleicht ein Schwanz, lassen sich in keinen organischen Zusammenhang zum Tierkörper bringen.

Das Muster der Rückseite ist etwas klarer, der Tierkopf entspricht dem der Vorderseite an der geöffneten Schnauze selbst setzt eine dünne Leiste an (Abb. 1c und 2c). Der Körper des Tieres biegt, wie auch bei der Darstellung der Vorderseite in die linke Halfte des Bildfeldes ein, ist aber S-förmig gebogen, von einem unter dem Tierkopf liegenden schlecht zu erkennenden Schenkel zweigt ein Bein ab, dessen kammartig ausgebildeter Fuß den unteren Abschnitt des linken Bildfeldes ausmacht während auf der rechten Seite ein zweiter Fuß abzweigt, der den Hals des Tieres überschneidet und mit einer ebenfalls kammartigen Fußbildung den unteren Teil des rechten Bildfeldes ausfüllt.

Die Tierornamentik der oberen Zone ist also nicht in allen Einzelheiten klar, jedoch gestattet die Ausführung der Tiermuster eine Einordnung in den Gesamtrahmen der frühmittelalterlichen Tierornamentik.

2. *Die stilistische und zeitliche Einordnung.*

Die Einzigartigkeit des Stückes erschwert seine Einordnung, jedoch sind sowohl die Pflanzenmuster wie die Tierornamentik trotz ihrer teilweise rohen Ausfürung prägnant genug, um dem Stück im Rahmen des frühmittelalterlichen Kunstgewerbes seinen Platz zuzuweisen. Es gehört in einen fest umrissenen Kreis von Gegenständen profaner und sakraler Zweckbestimmung und vermehrt die wenigen Exemplare der Gruppe in erfreulicher Weise.

Das Tiermuster kommt aus einer Anzahl von Bronzebeschlägen, Riemenzungen, Sporen, Armringen, Nadeln, Bronzeschlüsseln, also profanen Gebrauchsgegenständen[1]), vor allem aber auf einer Gruppe liturgischer Geräte vor, von denen das

[1]) Eine Zusammenstellung findet sich bei G. Haseloff, Der Tassilokelch (1951), S. 18 ff.

Wumkes.nl

berühmteste, der Tassilokelch, in neuster Zeit gleich zwei Bearbeitungen gefunden hat[1]).

Mit der Ornamentik dieses Kelches ist die unseres Stierkopfes aus Huizum nahe verwandt, vor allem hat er mit ihm das Nebeneinander zoomorpher und vegetabiler Ornamente gemein, wenn auch die Art der Stilisierung bei beiden Stücken durchaus verschieden ist.

Beim Tassilokelch sind Tierornamente an[2]) verschiedenen Stellen angebracht:

1. in den Bogenfeldern des Randfrieses der Cuppa.
2. in den oberen Zwickeln zwischen den mit Figuren ausgestatteten ovalen Feldern der Cuppa.
3. auf dem Nodus.
4. in den Zwickeln zwischen den ovalen Bildfeldern des Fußes.

Im Vergleich mit den Tierdarstellungen vom Abschlußfries der Cuppa[2]) sind die Tierdarstellungen unseres Stierkopfes wesentlich stärker entstellt. Die Auflösung der organischen Zusammenhänge ist weit stärker ausgebildet. Das gleiche ist der Fall im Vergleich zu den Tierfiguren des Nodus[3]). Engere Verbindungen dagegen bestehen zwischen den Tierdarstellungen des Stierkopfes und den Tierornamenten von der oberen Zwickelreihe zwischen den Medaillons der Cuppa.

Die beiden Tierköpfe unseres Stückes aus Huizum ähneln denen vom Randfries des Kelches und zwar der Gruppe, die Stollenmayer als Greifmotiv, Haseloff dagegen als Typ A bezeichnen. Ganz ähnliche Köpfe finden sich bei einer Reihe von profanen Gebrauchsgeräten, die zu dieser Gruppe gehören, etwa bei den Sporen aus Welsleben[4]) oder aus dem Hambacher Wald[5]), sie treten auch bei einer Reihe von Riemenzungen auf. Bemerkenswert ist die bei der Tierkopfdarstellung von der Rückseite des Huizumer Stückes aus dem Maul heraushängende schmale Leiste, die auf einer Anzahl von Denkmälern der ganzen Gruppe wiederkehrt[6]).

---

[1]) P. Stollenmayer, Der Tassilokelch (1949); G. Haseloff, a.a.O.
[2]) G. Haseloff, a.a.O. S. 4, Abb. 2.
[3]) G. Haseloff, a.a.O. S. 7, Abb. 6.
[4]) W. Schulz, Praehist. Zeitschr. 23 (1932) 308; derselbe, Mannus 32 (1940) 266; G. Haseloff, a.a.O. S. 36, Abb. 21.
[5]) E. Lüthgen, Rheinische Kunst in Kölner Privatbezitz (1921) Taf. 5: G. Haseloff, a.a.O. S. 37, Abb. 22.
[6]) z.B. bei der Riemenzunge aus Salzwedel vgl. W. Schulz, Mannus 32 (1940) Abb. 6, 7, 12.

Wumkes.nl

Auf der Vorderseite des Stierkopfes von Huizum ist ein Tier dargestellt, dessen bandförmiger Körper sich bogenförmig nach oben einrollt, sich dann zu einem Schenkel verdickt und in dem Schenkel deutlich eine Spirale erkennen läßt (Abb. 1a). In der Komposition des Körpers ist diese Tierfigur einer Darstellung aus den Zwickeln der Cuppa des Tassilokelches verwandt (Abb. 3).

Der S-förmig geschwungene Leib des Tieres von der Rückseite des Huizumer Stückes (Abb. 1c) hat eine Anzahl von Parallelen bei den andern Exemplaren der ganzen Gruppe[1]).

Eigentümlich ist bei unserm Stück die Ausbildung der Tierfüße, die den Blattmustern aus der unteren Zone ganz nahe stehen. Von den verwandten Metallarbeten besitzt keine diese Fußform. Solche kammartig gezahnten Füße kommen zwar sonst in der germanischen Tierornamentik verschiedentlich vor[2]), aber bei den unserm Stück zeitlich und stilistisch nahe stehenden Exemplaren scheint sie zu fehlen. Lediglch in der Buchmalerei findet sich entfernt Vergleichbares[3]); indessen ist wohl der Kunsthandwerker, der die Tierfiguren auf dem Stück von Huizum modellierte bei der Zeichnung der Füße von der Ausführung der Blattmuster beeinflust worden. Diese Wechselwirkung zwischen Tier- und Pflanzenornamenten findet sich auch sonst im Rahmen der germanischen Tierornamentik, wo sie kürzlch bei dem Warnebertus-Reliquiar von Beromünster besprochen worden ist[4]).

Das Tierornament unseres Stückes fügt sich trotz bestimmter Unterschiede ganz der Ornamentik des Tassilokelches und der verwandten Metallarbeiten ein. Die Frage nach der Herkunft dieses Musters ist verschiedentlich behandelt worden, sie ist in der letzten Zeit besonders im Rahmen der Untersuchungen über den Tassilokelch Gegenstand eingehender Erörterungen gewesen[5]). Das zur Beurteilung des Tassilokelches und seiner Tierornamentik herangezogene Material gestattet verhältnismäßig sicher eine Herkunfts- und Alterbestimmung.

---

[1]) vgl. Haseloff, a.a.O. S. 36, Abb. 20; S. 37, Abb. 22 und 23 u.a.m.

[2]) N. Åberg, The Occident and the Orient in the Art of the seventh Century. The British Isles. (1943) S. 113, Abb. 81: 12-17.

[3]) Tierfigur aus dem Evangeliar Paris B.N. n.a.l. 1587 fol. 85 b vgl. E. H. Zimmermann, Die vorkarolingischen Miniaturen (1916) Taf. 218 b.

[4]) J. Baum, Das Warnebertusreliquiar in Beromünster. Zeitschr. f. Schweiz. Archaeol. u. Kunstgesch. 8 (1946), 203 ff.
J. Werner, Das alamannische Fürstengrab von Wittislingen (1950) 26 ff.

[5]) P. Stollenmayer, a.a.O.; G. Haseloff, a.a.O.

Wumkes.nl

Seit dem 7. Jahrhundert, wo das Auftreten verwandter Tierornamente im Schiffsgrabe von Sutton-Hoo durch die beigegebenen Münzen zeitlich gut bestimmt ist[1]), läßt sich dieses Tierornament auf Metallarbeiten und in der Buchmalerei des 8. Jahrhunderts deutlich verfolgen, darüber hinaus ist es möglich gewesen, das nordenglische Gebiet von Northumbria als den Raum zu bestimmen, in dem dieses Tiermuster wesentlich entwickelt worden ist. Von hier aus gehen im 8. Jahrhundert starke künstlerische Impulse aus, die besonders über den großen Verkerhsweg des Rheintales den östlichen Teil des Frankenreiches erreichen und beeinflußen, ein Vorgang, der im engsten Zusammenhang mit der im 8. Jahrhundert besonders wirksamen angelsächsischen Mission zu betrachten ist[2]). Im Rahmen dieser engen Beziehungen auf künstlerischen Gebiet zwischen dem nordenglischen Gebiet einerseits und dem östlichen Teil des Frankenreiches andererseits muß, wenigstens was das Tierornament angeht, auch der Stierkopf von Huizum gesehen werden, und es ist sicherlich bemerkenswert, daß er in einem Gebiet gefunden wurde, daß seit dem Auftreten Wilfrids von York in den Jahren 678/79 bis zum Märtyrertode des Wynfrid-Bonifatius im Jahre 754 ganz besonders stark im Interessenbereich dieser angelsächsischen Mission lag.

Nicht ganz so eng sind die Beziehungen zum Tassilokelch im Hinblick auf die Pflanzenornamentik. Zunächst muß betont werden, daß im Rahmen dieser ganzen überwiegend der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts zuzuschreibenden Gruppe profaner und sakraler Geräte zwar die Tierornamentik der besprochenen Art ganz allgemein ist, die Pflanzenornamentik dagegen sehr zurückritt. Bei den profanen Gegenständen fehlt sie, soweit ich sehen kann, ganz, und auch bei den liturgischen Geräten ist sie äußerst selten, vergleichbar ist hier nur die Pflanzenornamentik des Tassilokelches, und dieses im ganzen sehr seltene Nebeneinander von Pflanzen- und Tiermustern macht mit die Bedeutung unseres Tierkopfes aus. Ingefolge des zahlenmäßig sehr geringen Auftretens von Pflanzenmustern in der germanischen Ornamentik des frühen Mittelalters ist diese Ornament-

---

[1]) Le Gentilhomme, Mélanges de numismatique mérovingienne (1940) 143 ff; Crawford, The Sutton-Hoo Ship-Burial. The Coins. Antiquity 1940; R. L. S. Bruce-Mitford, Antiquity 26, (1952) 76 ff; Ph. Grierson, The Dating of the Sutton-Hoo Coins. Antiquity 26 (1952) 83ff.

[2]) W. Levison, England and the Continent in the Eight Century (1946).

Wumkes.nl

gattung in der Forschung bisher stärker vernachlässigt worden. Haseloff hat aus Anlaß seiner Behandlung des Tassilokelches auch diese Ornamentsgruppe untersucht[1]). Er hat, gestützt auf die Arbeit Bröndsteds[2]) über das frühe englische Ornament und unter Heranzihung des reichen angelsächsischen Materials, überzeugend dargelegt, daß die Pflanzenmuster, die sich auf der unteren Zwickelreihe zwischen den Medaillons der Cuppa finden, Weinstöcke darstellen und hat weiterhin angenommen, daß die Pflanzenmuster, die auf den kleinen fünfeckigen Feldern des Abschlußfrieses am oberen Rande des Cuppa (Abb 4) ebenfalls Weinstöcke darstellen, obwohl hierbei keinerlei mit Sicherheit auf Weinstöcke hinweisende Einzelheiten zu erkennen sind. Die Kleinheit der Wiedergabe und der Grad der Stilisierung können immerhein dazu geführt haben, daß man hier so stark stilisiert hat, daß eine Artbestimmung nicht mehr möglich ist. Während zwischen den Weinstockdarstellungen der Cuppa-Zwickel und den Pflanzenmustern des Stückes aus Huizum keinerlei Beziehungen bestehen, lassen sich gewisse gemeinsame Züge zwischen den Pflanzenmustern von der Vorder- und Rückseite des Tierkopfes und den stark stilisierten Ornamenten vom Cuppafries erkennen. Besonders bei der Darstellung rechts oberhalb des Christus-Medaillons[3]) entsprechen die nach innen eingerollten Spiralen des nach unten gehenden Blattes und die nach oben umgeschlagenen Blätter in der Gesamtkomposition sehr weitgehend den Mustern unseres Stückes, auch wenn die Einzelheiten der Blattausformung verschieden sind. Haseloff hat auch die kleinen Darstellungen vom Cuppafries für Weinstöcke gehalten. Was aber bei der kleinen und stark stilisierten Darstellung des Tassilokelches immerhin möglich ist, schaltet bei den Darstellungen des Stierkopfes wohl weitgehend aus. Hier finden sich keinerlei Anzeichen dafür, daß der Künstler einen Weinstock hätte darstellen wollen. Weder entsprechen die Blattformen den üblichen Weinblatterdarstellungen noch sind die sonst bei Weinstöcken sowohl wie bei Weinranken angegebenen Trauben dargestellt. Wenn man bei den kleinen Darstellungen des Frieses vom Tassilokelch immerhin die Möglichkeit wird einräumen müssen, daß es sich hier um stark stilisierte Weinstockdarstel-

---

[1]) G. Haseloff, a.a.O. 49 ff.
[2]) Joh. Bröndsted, Early English Ornament (1924).
[3]) G. Haseloff, a.a.O. Taf. 3 A.

Wumkes.nl

lungen handelt, scheint mir diese Erklärungsmöglichkeit bei dem Stück aus Huizum nicht gleichem Maße gegeben zu sein.

Das Auftreten der Pflanzenornamentik im Kunstgewerbe des frühen Mittelalters ist, wie schon betont wurde, bisher niemals erschöpfend untersucht worden. Das hängt wohl damit zusammen, daß sich die den Kontinent zu Beginn des frühen Mittelalters beherrschende germanische Zierkunst dem Pflanzenmuster gegenüber sehr ablehend verhielt und fast ausschließlich das Tier ornamental verwendete. Trotzdem kommen, wenn auch viel seltener, in der von den germanischen Stämmen Europas entwickelten Ornamentik Pflanzenmuster vor, und sie sind besonders in zwei Gebieten benutzt worden: in Nordengland und im langobardisch-byzantinischen Italien.

Bröndsted hat sich im Rahmen seiner Untersuchung des frühenglischen Ornaments auch ausführlich mit den in Nordengland so beliebten Pflanzenmustern befaßt. Er hat gezeigt, daß seit dem Ende des 7. Jahrhunderts die Pflanzenornamentik in der altenglischen Kunst eine größere Rolle zu spielen beginnt und hat das auf eine Zuwanderung orientalischer, wahrscheinlich aus Syrien kommender Kunsthandwerker zurückgeführt, die die in ihrer Heimat so beliebte Weinrankenornamentik nach England übertragen hätten, wo sich aus der Mischung altenglischer Tierornamentik der oben besprochenen Art, irischer Muster und der ostmediterranen Pflanzenornamentik die typisch nordenglische Kunstrichtung des 8. und 9. Jahrhunderts entwickelt hätte.

Als Pflanzenmuster werden Weinranke und Weinstock benutzt, der an anderen Stellen und später so typische Akanthus spielt in diesem Bereich keine Rolle.

Haseloff hat, gestützt auf diese Untersuchungen Bröndsteds und veranlaßt durch die engen Beziehungen zwischen Nordengland und dem Kontinent auf dem Gebiet der Tierornamentik auch die Pflanzenmuster des Tassilokelches von Nordengland hergeleitet. Hinsichtlich der Weinstockdarstellungen sicherlich zu Recht, und wenn die kleinen Muster des Frieses ebenfalls mit Recht als Weinstöcke anzusprechen wären, würde auch für sie diese Herleitung die plausibelste Erklärung sein. Bei einem Pflanzenmuster wie dem vom unserem Stierkopf dagegen verbietet die Art der Darstellung eine so enge Verknüpfung mit der nordenglischen Weinornamentik, es sei denn, man nimmt an, der Künstler des Stierkopfes habe ein ihm vorliegendes Weinstockmuster weitgehend selbständig abgewandelt. Diese Möglich-

Wumkes.nl

keit ist zweifellos gegeben, bevor man sie aber als wahrscheinliche Lösung des Problems betrachtet, ist es notwendig, sich in dem zweiten großen, Pflanzenmuster benutzenden Kunstzentrum nach Analogien umzusehen. In Italien waren schon in ostgotischer Zeit Pflanzenmuster in der Architektur aus direkter antiker Tradition bekannt und benutzt. Daß sie darüber hinaus auch im Bereich des Metallhandwerks eine Rolle spielten, lehrt ein Blick auf die ostgotischen Spangenhelme. Hier wird die Verwendung solcher antiker Motive vollkommen verständlich, nachdem Werner gezeigt hat, daß diese Helme in italischen Werkstätten mit romanischen Arbeitskräften hergestellt wurden[1]). Auch nach dem Einbruch der Langobarden hat aufgrund italischer Tradition und durch Einflüsse von Byzanz die Pflanzenornamentik eine gewisse Rolle gespielt. Es genügt hier auf das Kreuz Justins II. in der Sakristei von St. Peter zu Rom[2]) oder auf das berühmte Goldblattkreuz von Stabio, Kanton Tessin[3]) hinzuweisen, dessen zeitliche Stellung Zeiss herausgearbeitet hat, und dessen Zusammengehörigkeit mit einer Gruppe eng verwandter langobardischer Stücke durch Zeiss und Werner dargestellt ist[4]). Solche byzantinischen Einflüsse sind im Bereich der mediterranen Germanenstaaten nicht auf Italien beschränkt, sondern finden sich ebenso im westgotischen Spanien. Auch in der Architektur des langobardischen Gebietes lassen sich Pflanzenmuster seit dem 8. Jahrhundert im großen Umfange beobachten. Ornamente wie die vom Battisterio di Calisto aus Cividale[5]) haben in der Form des Blattes eine gewisse Aehnlichkeit mit den Blattmustern des Stückes von Huizum. Die sägeförmig gezahnten Blätter treten schon im byzantinischen Ausgangsgebiet der Ornamentik auf wie ein Blick auf das von Åberg abgebildete Kapitel aus der Hagia Sophia von Konstantinopel lehrt[6]).

Die Verwendung von Pflanzenmustern neben den für das langobardische Italien so typischen Flechtbandornamenten ist nicht auf Italien selbst beschränkt, sondern läßt sich auch in der

---

[1]) J. Werner, Praehist. Zeitschr. 34/35 (1940/50) 178 ff.

[2]) S. Fuchs, Die langobardischen Goldblattkreuze aus der Zone südwärts der Alpen (1938) Abb. 6.

[3]) a.a.O. Taf. 22; H. Zeiss, Festschrift Tatarinoff (1938) 61 ff.

[4]) H. Zeiss, a.a.O.; J. Werner, Wittislingen (1950) 27 f.

[5]) N. Åberg, Lombard Italy (1945) Abb. 22: 31.

[6]) N. Åberg, a.a.O. S 49, Abb. 45.

Wumkes.nl

Schweiz verfolgen, es sei dafür nur auf die Marmorfragmente aus Chur[1]) und die von Holmquist abgebildete Reliefplatte von Graubünden verwiesen[2]). Daß auch hier in der Schweiz die Verwendung des Pflanzenmuster nicht ausschließlich auf die Steinarchtitektur beschränkt war, zeigt das Vorkommen am Warnebertus — Reliquiar aus Beromünster[3]) auch wenn die Frage nach dem Entstehungsort des Reliquiars vorläufig nicht geklärt ist. Hier finden sich an einem hervorragenden Objekt des ausgehenden 7. Jahrhunderts, also etwa ein Jahrhundert vor dem Zeitpunkt des Huizumer Stierkopfes, die damals übliche Pflanzenornamentik byzantinisch-langobardischen Gepräges zusammen mit der ausklingenden kontinental-germanischen Tierornamentik. Auch bei diesem stück läßt sich ein gewisser Zusammenhang zwischen der Ausbildung der Tierfüße und der Blattformen feststellen[4]). Eine ähnliche Kombination zwischen Pflanzen- und Tiermuster findet sich bei der aus Utrecht stammenden silbernen Riemenzunge[5]).

In diesen Formenkreis allerdings gehört die Pflanzenornamentik aus Huizum nicht hinein. In der sägeförmigen Auszahnung des Blattes bestehen gewisse Aehnlichkeiten mit einem von Åberg veröffentlichten Schildbeschlag aus Eilsried im Kanton Bern und verwandten Stücken[6]). Dieser aus antiker Tradition und byzantinischen Anregungen gespeiste, Pflanzenmuster benutzende Kreis greift also über die Alpenpässe bis in das Schweizer Gebiet hinein. Er erreicht mit seinen Ausstrahlungen das Rheingebiet einmal durch den Export italischer Bronzegefäße mit Pflanzenmustern[7]) zum anderen durch Impulse wie sie etwa bei der Verwendung von Baumornamenten auf den Zaumzeugbeschlägen von Altenstadt in Würtemberg[8]) oder den Tierknäufen von Herbrechtingen samt ihren Analogen auftritt[9]). Für diese Ubernahme

---

[1]) W. Holmqvist, Kunstprobleme der Merovingerzeit (1939) S. 209, Abb. 125.
[2]) W. Holmqvist, a.a.O. Taf. XLV : 1.
[3]) vgl. Anm. 4 auf S. 51.
[4]) J. Werner, Wittislingen (1950) 27, Abb. 10.
[5]) C. W. Vollgraaff — G. van Hoorn, Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen 2 (1934) 61 ff, Abb. 38; J. Werner, Wittislingen (1950) 28 und Taf. 8:5.
[6]) N. Åberg, The Merovingian Empire (1947) S. 131, Abb. 70.
[7]) J. Werner, Italisches- und Koptisches Bronzegeschirr des 6. und 7. Jahrhunderts nordwärts der Alpen. Festgabe aus Athen Theodor Wiegand dargebracht (1936).
[8]) J. Werner, Acta Archaeol. 21 (1950) S. 47, Abb. 1.
[9]) J. Werner, a.a.O. 45 ff.

Wumkes.nl

hat die Untersuchung Werners über die Schwerter von Imola, Herbrechtingen und Endrebacke die Gegebenheiten geklärt.

Einen nennenswerten Einfluß allerdings hat diese Pflanzenornamentik des Südens auf die Kunst des 7. Jahrhunderts nicht ausgeübt. In welchem Umfange sie das Kunstgewerbe des 8. Jahrhunderts etwa beeinflußt hat, ist bei der Seltenheit von Objekten dieser Zeit schwer zu sagen. Die hier zum Vergleich herangezogenen in der Tierornamentik unserem Stück entsprechenden Gegenstände profaner Zweckbestimmung lassen eine ähnliche Beeinflussung durch Pflanzenornamente nicht erkennen Trotzdem läßt sich zeigen, daß die mediterrane Pflanzenornamentik in der rheinischen Kunst schon vor der sogenannten „Karolingischen Renaissance" eine gewisse Rolle gespielt und anregend gewirkt hat. Das ergibt sich mit Deutlichkeit aus der ornamentalen Behandlung frühkarolingischer Grabsteine von der Mitte des 8. bis zum Beginn des 9. Jahrhunderts[1]). Diese Grabsteine, auf denen sich sehr weitgehende Analogien zu den Blattformen des Huizumer Stierkopfes finden, sind in der letzten Zeit mehrfach Gegenstand wissenschaftlicher Erörterung gewesen. Franz Rademacher sieht in dem plötzlichen Auftreten pflanzlicher Muster das Wirksamwerden ostmediterraner, wahrscheinlich koptischer Einflüsse am Ende der Merowingerzeit, die nicht über das langobardische Norditalien, sondern über Südfrankreich den rheinischen Raum erreicht haben. Unabhängig von ihm kam auch Holmquist zu ähnlichen Ergebnissen. Auf diesen Grabsteinen finden sich überwiegend Ranken dargestellt, hierbei sind Blattmuster verwendet worden, die in ihrer Ausformung weitgehend einzelnen Blättern des Stückes von Huizum entsprechen. Das läßt sich für den Grabstein Nr 4 aus Andernach sagen[2]), wo nicht nur die Blattform der Randborte Analogien abgibt, sondern auch die eigentümliche Zeichnung in der linken oberen Ecke, eine weitgehende Parallele zu dem eigenartigen Gebilde rechts neben dem Tierkopf der Vorderseite unseres Stückes von Huizum abgibt. Weitere Analogien ergeben die Grabsteine von Leutesdorf[3]). Rademacher hat mit guten Gründen die

---

[1]) Fr. Rademacher, Frühkarolingische Grabsteine im Landesmuseum Bonn Boner Jahrb. 143/144 (1939) 265 ff.
W. Holmqvist, a.a.O.

[2]) Fr. Rademacher, a.a.O. Taf. 50.

[3]) Fr. Rademacher, a.a.O. Taff. 51.

Wumkes.nl

Annahme vertreten, daß diese Steine rheinische Produkte sind und daß sie vermutlich in Andernach hergestellt wurden. Dieser Auffassung ist Böhner beigetreten[1]). Daß gerade in Andernach Ornamente entwickelt wurden, die dem Ziermuster auf dem Stierkopf aus Friesland weit näher stehen als die angelsächsische Weinstockornamentik wird kein Zufall sein. Friesland hat in enger Beziehung zum Rheingebiet gestanden. Andernach spielte die Rolle eines wirtschaftlich wichtigen Platzes im Rheintal. Ueber Andernach wurden die Erzeugnisse der Mayener Töpfermanufakturen verladen, die in ziemlich großem Umfange ins friesische Gebiet kamen, über Andernach ging auch die Verschiffung der im großen Umfang zur Nordseeküste verhandelten Mayener Basaltmühlen vor sich. Daß umgekehrt die Verbindungen auch von Friesland in das Rheintal hinein lebhaft waren, gleichgültig, ob man als ihre Träger Friesen oder andere Kaufleute annimmt, das ergibt sich aus der Verbreitung der Münzen vom Typ Dronrijp und der Madelinus-Prägungen der Zeit um 700 aus Dorestad. Das bezeugen darüber hinaus für das zweite Viertel des 8. Jahrhunderts, die wohl überwiegend auf dem Rheinwege entweder direkt von England oder von Friesland in den mittelrheinischen Raum einströmenden Sceattas.

Eine erschöpfende Darstellung der spätmerowingisch-frühkarolingischen Pflanzenornamentik kann hier nicht vorgelegt werden. Es soll lediglich darauf hingewiesen werden, daß in der hier zur Debatte stehenden Zeit ein Pflanzenmuster benutzendes Kunstzentrum nicht nur in Nordengland bestand, sondern auch im Süden existierte und daß sich die Ausstrahlungen dieses Zentrums in der Zeit des Tassilokelches auch im Rheinland beobachten lassen, ja, daß sie damals offenbar so stark waren, daß sie, wie die Grabsteine der frühkarolingischen Zeit lehren, eine einheimische Produktion auslösten. Die Pflanzenmuster des Stierkopfes von Huizum wird man nur unter Schwierigkeiten mit der nordenglischen Weinstockornamentik genetisch zusammen bringen können, wenn diese Möglichkeit auch nicht ganz ausgeschlossen werden soll. Die Blattformen von Huizum haben gute Analogien in den Pflanzenmustern der südlichen Gruppe, wobei in unseren Zusammengang eine Entscheidung darüber, ob die Impulse byzantinisch-langobardischer Herkunft oder

---

[1]) K. Böhner, Bonn. Jahrb. 151 (1949) 115.

Wumkes.nl

direkt koptischen Ursprunges waren, nicht getroffen werden soll.

Faßt man das, was hier kurz zur Ornamentik des Stierkopfes von Huizum gesagt worden ist, zusammen so ergibt sich, daß er sich durch seine Tiermuster in den großen kulturellen Strom eingliedert, der auf künstlerischem Gebiet entsprechend der angelsächsischen Mission von Nordengland ausgehend über das Rheingebiet nach Mitteleuropa ergoß. Aus ihm wurden eine Reihe sakraler Prachtstücke wie der Tassilokelch oder der Lindauer Buchdeckel gespeist, auf seinem Hintergrund ist eine grosze Anzahl profaner Gegenstände zu erklären. In diesen Kulturstrom führt die Tierornamentik des Stierkopfes.

Die Pflanzenmuster sind wegen ihrer großen Seltenheit nicht mit dem gleichen Grad von Sicherheit einzuordnen. Für die Weinstockornamentik des Tassilokelches ist die Anknüpfung an das gleiche nordenglische Kunstzentrum sehr wahrscheinlich gemacht worden. Das ist auch bei dem Stierkopfes aus Huizum möglich, bei dem auf ihm dargestellten Pflanzenmuster allerdings wird man auch eine Anknüpfung an den byzantinisch-langobardischen Kreis erwägen oder auf koptische Einflüsse hinweisen müssen, die schon vor der karolingischen Renaissance also ungefähr zur Zeit des Tassilokelches zur Aufnahme pflanzlicher Motive im Gebiet von Andernach führten und damit einen Raum erreichten, der in engen wirtschaftlichen Beziehungen zum friesischen Gebiet der Nordseeküste stand. Bei der Bewertung des Pflanzenmustern von Huizum wird man also entweder an einen von Nordengland über den Rheinweg nach Mitteleuropa verlaufenden künstlerischen Impuls oder vielleicht eher an eine von Süden her über das Rheintal nach Norden gehende künstlerische Anregung denken dürfen, die direkt aus den Quellen des Mittelmeergebietes gespeist wurde. Auf jeden Fall führt der Stierkopf von Huizum mitten hinein in eine Zeit starker geistiger Fernbeziehungen als deren Niederschlag auf künstlerischem Gebiet er aufzufassen ist.

Für die Zeit, aus der dieser interessante Fund stammt, ergibt sich sowohl aus der Beurteilung des Tiermusters wie auch aus der Berücksichtigung der Pflanzenmotive, daß er der zweiten Hälfte des 8. oder dem Anfang des 9. Jahrhunderts angehören muß. Die Frage seiner Herstellung kann allerdings nicht beantwortet werden. Selbst bei einem so hervorragenden Objekt wie dem Tassilokelch stehen auch heute noch zwei verschiedene Anschauungen gegeneinander: die Annahme von der englischen

Wumkes.nl

Herkunft[1]) und die Auffassung süddeutschen Ursprunges[2]), und wenn sich in der letzten Zeit das Schwergewicht der Meinungen immer stärker zugunsten der süddeutschen Heimat verschoben hat, so lag die Entscheidung darüber doch weit mehr auf dem Gewicht der Inschrift, und die Beweisführung hinsichtlich der Ornamentik zielte überwiegend darauf ab, darzulegen, daß sie einer Herstellung in Süddeutschland nicht wiederspräche. Ist also eine Entscheidung bei einem so hervorragenden Denkmal mittelalterlichen Kunstgewerbes wie dem Tassilokelch schon äußerst schwierig, so ist sie bei einem inschriftlosen Stück, dessen künstlerische Ausgestaltung gegenüber der des Tassilokelches als zweitrangig betrachtet werden muß, nahezu unmöglich. Sollte die hier als reine Vermutung vorgetragene Verknüpfung der Pflanzenornamentik mit dem mittelrheinischen Raum sich durch weitere Funde und spätere Unterschuchungen als richtig erweisen. so würde das eine starke Stütze für die Annahme einer Entstehung im Rheingebiet abgeben.

Abschließend sei noch einmal mit wenigen Strichen die Gesamtsituation gezeichnet, in die uns für Friesland der Stierkopf von Huizum führt, also jene enge Verknüpfung insularer Zentren mit dem Kontinent die mit der irischen Mission um 600 beginnt. Seit dem Ende des 7. Jahrhunderts setzte dann die angelsächsische Mission ein, die besonders im 8. Jahrhundert wirksam wurde und anscheinend so stark war, daß Haseloff den östlichen Teil des Frankenreiches als eine angelsächsische Kulturprovinz bezeichnet. Die wenigen Gegenstände des 8. Jahrhunderts mit ausgesprochener Ornamentik und die Handschriften verraten entlang des Rheinweges einen starken angelsächsischen Einfluß, und daß er sich in Friesland auswirkt, liegt in der verkehrsgeographischen Stellung dieses Raumes begründet. Hier missionierte in den Jahre 678/79 Wilfrid von York[3]). Ihm folgten Wicbert, Willibrord und Bonifatius bis zu dessen Tode 754 also Friesland unter einem starken geistlichen angelsächsischen Einfluß stand. Neben ihn trat seit dem Ende des Jahrhunderts, der Zeit Liudgers, Werden, das allerdings auch starke Beziehungen zum angelsächsischen Gebiet unterhielt. Es ist kein Zufall, daß im niederländischen Gebiet verhältnismäßig viele Gegenstände mit einer der angelsächsischen verwandten Tierornamentik ge-

[1]) P. Stollenmayer, a.a.O.
[2]) G. Haseloff, a.a.O.
[3]) H. Halbertsma, Aldgisl, Koning in Friesland.

Wumkes.nl

funden wurden. Die Riemenzunge von Dorestad und den Bronzeschlüssel von Papelooze-Kirche hat Haseloff schon erwähnt[1]) dazu kommt ein Schwert des ausgehenden 8. Jahrhunderts aus der Maas bei Aalburg[2]), das auf seinem Griff ein entsprechendes Tiermuster trägt. In diesem Zusammenhang muß auch auf die starken Anregungen hingewiesen werden, die die zahlenmäßig so starke Einfuhr der Sceattas ausgeübt hat[3]), insbesondere die Prägungen der Gruppe 6 nach Boeles enthalten in dem zweiten Viertel des 8. Jahrhunderts ein Tiermuster[4]), das infolge der großen Anzahl der Münzen im friesischen Gebiet weit verbreitetet gewesen sein muß. Auf das Problem der Sceattas kann an dieser Stelle nicht näher eingegangen werden, zumal auch Boeles gerade dieser Frage eine sorgfältige Erörterung gewidmet hat. Hier genügt es, darauf hinzuweisen, daß der in der Tierornamentik unserer Gruppe sichtbar werdende angelsächsische Impuls auf dem Wege über die Münzeinfuhr zeitlich verhältnismäßig scharf erfaßt werden kann und daß dieser Einfluß infolge der großen Zahl eingeführter Münzen auch in diesem Bereich intensiv gewesen sein muß.

Der südliche Strom der Pflanzenornamentik erreichte niederrheinisch-friesische Gebiet nicht erst in der Zeit des Stierkopfes von Huizum sondern schon vorher. Aus dem Ende des 8. Jahrhunderts stammt die mit germanischer Tierornamentik und byzantinisch-langobardischen Pflanzenmustern verzierte Riemenzunge, die in Utrecht gefunden wurde[5]), aus dieser Zeit stammt auch das sogenannte Utrechter Reliquiar, das aus dem Boden der Betuwe stammt[6]).

Der Stierkopf aus Huizum ist also ein dem 8. oder frühen 9. Jahrhundert angehörendes Stück, in dem die damaligen kulturellen Strömungen, in deren Durchzugsbereich Friesland lag, deutlich zu erkennen sind.

Wenn bisher nichts über den Zweck des kleinen Fundes gesagt worden ist, so deshalb, weil ich nichts darüber sagen kann. Es handelt sich zweifellos um ein kostbares Stück, dafür spricht

---

[1]) G. Haseloff, a.a.O.

[2]) Museum Leiden 1948/12.1.

[3]) Zum Sceatta — Problem in Friesland vgl. Boeles, a.a.O.

[4]) Boeles, a.a.O. 372 f. Abb. 70:6, Taf. 48:13. Die Fussbildung ist im Hinblick auf den Stierkopf interessant.

[5]) vgl. Anm. 5 auf S. 56.

[6]) N. Åberg, Lombard Italy (1945) 84, Abb. 78.

Wumkes.nl

die komplizierte Technik, die mühsam angebrachte Ornamentik und die Vergoldung. Es ist mit dem Nagel offenbar auf einer Holzunterlage befestigt gewesen. Der mittlere Perlring und Teile des Ornaments lassen eine Abnutzung erkennen. Ob das Stück rein dekorativen Zwecken diente, oder ob es in einem Lande, das in so starkem Umfange wie Friesland auf die Viehzucht angewiesen war, eine vorchristliche sakrale Bedeutung besessen hat, oder besessen haben könnte. vermag ich nicht zu entscheiden. Hier stellt sich eine Frage, die von den mit den Verhältnissen Frieslands besser vertrauten Forschern mit größerer Aussicht auf Erfolg behandelt werden könnte als von mir. Aber auch wenn es nicht gelingen sollte, diese Frage zu klären, so bleibt das kleine Objekt doch ein interessantes Denkmal für die künstlerischen Strömungen seiner Zeit.

Wumkes.nl

Bourgondië en de Friese Vrijheid

door Dr A. G. JONGKEES.

Sinds graaf Floris V van Holland op het einde van de 13de eeuw het westelijkste der Friese landen, tot aan het Vlie, had onderworpen, ving het vrije Friesland eerst aan óver de Zuiderzee. „Oostfriesland" placht men het in Holland te noemen, ter onderscheiding van het eigene Westfriesland en ongeacht de individualiteit die zich begon af te tekenen in de landschappen beoosten en bewesten de Lauwers, beoosten en bewesten de Eems. Op geheel dit Oostfriesland hielden in de 15de eeuw de Bourgondische landsheren van Holland het oog gevestigd. Achter Holland immers, welks graven eeuwenlang met grote volharding, doch met wisselend en steeds maar tijdelijk succes, aanspraken op Oostergo en Westergo hadden pogen te verwezenlijken, had zich in 1425 de macht geplaatst van de Bourgondische Valois, heersers over de beide Bourgondiën, over Vlaanderen-Artois en Henegouwen, weldra ook over Namen, Brabant, Limburg en Luxemburg. Hun staatkunde was dynastiek, gericht op de grootheid van hun huis, maar ging uit, moest uitgaan, van de politieke tradities hunner landen. Zij zetten deze voort, met meer nadruk dan de vroegere, minder machtige, landsheren dit hadden vermocht. Zoals zij tegen Luik en aan de Nederrijn als hertogen van Brabant optraden, zo tegenover het Sticht van Utrecht en tegenover Friesland als graven van Holland. Zij: dat zijn Philips de Goede, „le grand duc", die in 1425 zijn intrede deed in Holland, in 1428 er na harde strijd algemeen als ruwaard (regent) werd erkend, en vijf jaren later ook in naam de grafelijkheid verwierf, en zijn zoon, de starre hertog Karel de Stoute, wiens regering niet zozeer naar doelstelling als wel naar methode met die van zijn vader contrasteert. Met hertog Karel's dood op het slagveld van Nancy op 4 Januari 1477 breekt de eerste periode van de Bourgondische expansie af[1]).

---

[1]) Het volgende, de enigszins uitgewerkte tekst van een op 3 Maart 1950 te Leeuwarden voor het Fries Genootschap gehouden lezing (16 Juni 1953 voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden herhaald), wil niet meer zijn dan een schets van de Hollands-Friese betrekkingen in de 15de eeuw, voornamelijk naar gegevens uit Hollandse archieven.

Wumkes.nl

Van Hollands gezag in Friesland was geen kwestie meer nadat de Henegouwer Willem IV in September 1345 bij Warns slag en leven had verloren, en toen diens zuster, keizerin Margaretha, in 1349 haar aangeërfde graafschappen Holland en Zeeland en „onse heerlijkheit van Vrieslandt, geheel ende al Oostvrieslandt" afstond aan haar zoon Willem V[1]), droeg zij, wat Friesland betreft, geen heerschappij over, maar aanspraken. Niet Willem V heeft deze trachten waar te maken, maar, pas een halve eeuw later, zijn broeder hertog Albrecht en diens zoon Willem VI. En nog zouden zij met eigen krachten, hoe aanzienlijk ook, niet veel hebben kunnen bereiken, wanneer zij geen aanhang hadden gevonden in Friesland zelf, wanneer zij geen gebruik hadden kunnen maken van de verdeeldheid der Friezen onderling in de facties van Schieringen en Vetkopers. Ook zo bleef het resultaat gering. Hertog Willem's dochter Jacoba en haar gemaal Jan van Brabant konden weer verlangend uitzien naar de tijd „dat mijn genedige heere ende vrouwe hoir ongehoirsamige luden die Oistvriesen mitter hulpe van Gode bedwongen ende berachticht zullen hebben"[2]) — maar het vorstelijke paar had voorlopig dringender zorgen. Jacoba's oom en tegenspeler, hertog Jan van Beieren, die eerder op diplomatie dan op geweld van wapenen steunde, heeft meer geluk gehad en tussen 1418 en 1422 een zekere mate van gezag in Friesland uitgeoefend, niet alleen in het Westerlauwerse, maar eveneens in wat spoedig de Ommelanden van Groningen zouden heten. Ook de dominerende hoofdeling óver de Eems, Okko tom Brok (wiens grootvader reeds in 1381 vazal van hertog Albrecht was geworden), en diens helper Fokko Ukena hielden rekening met hem. Het begon al iets op een gezag over „geheel ende al Oostvrieslandt" te lijken. Misschien was het in werkelijkheid veeleer zo, dat de Friezen de Hollandse regent als een troefkaart in de partijstrijd uitspeelden, er wel voor wakende dat zijn macht niet te effectief werd, want zonder hun medewerking, met krijgsmacht alleen, was in het moeilijk toegankelijke en moeilijk houdbare land weinig te bereiken. De Franse heraut Berry, een bereisd man die omstreeks 1450 een aardrijkskundige verhandeling schreef, noteerde: Friesland is een waterland. „Et n'y puet on aler pour

---

[1]) F. van Mieris, Groot charterboek der graaven van Holland, enz. II (Leiden 1754), blz. 746.

[2]) ARA (Algem. Rijksarchief, 's-Gravenhage), Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen nr 107 (1418), f. 9.

Wumkes.nl

le conquester sans le volloir des gens du pays. Et pour ce.... sont seigneurs de eulx mesmes"[1]). Dit was voor de Hollandse graven een droeve ervaring gebleken, maar de landsheren uit het Bourgondische huis legden zich er niet bij neer. Zij hadden een recht dat niet verjaarde, zij hadden macht groter dan een van hun voorgangers, en de anarchieke toestanden in het Westerlauwerse noodden tot ingrijpen.

Een recht dat niet verjaarde — maar niet het minste daadwerkelijke gezag. Na de dood van Jan van Beieren in 1425 was de aandacht van de nieuwe landsheer, Philips de Goede, nog maar een pretendent, jarenlang volkomen in beslag genomen door de strijd om de macht in Holland zelf. Toen die beslecht was, in 1428, en de Bourgondische ruwaard eens om zich heen kon zien, was er niet veel meer over van het grafelijke gezag dat hertog Jan in het Westerlauwerse had opgebouwd en dat hij in 1422 door persoonlijk ingrijpen nog had willen redden[2]). De Hollandse garnizoenen waren weggetrokken of uitgemoord en de Friezen waren tot hun oude vrijheid teruggekeerd[3]). In Holland had men, temidden van het strijdgewoel, deze harde waarheid genegeerd. Men had plakkaten, die in Holland en Zeeland werden afgekondigd, ook naar „Oostfriesland" gezonden, naar het schijnt zonder zich af te vragen wat er mee zou gebeuren[4]). Men ging dóór de feiten te ontkennen. De opdracht van het landsbewind aan twee gouverneurs in 1429 gewaagde uitdrukkelijk van gelden te beuren uit Oostfriesland; desgelijks in het volgende jaar de opdracht aan de Borselens als gouverneurs[5]). Maar al werd er ook een rentmeester voor Ooster- en Westergo aangesteld, de inkomsten uit Friesland bleven uit, afgezien van het huisgeld dat sinds jaren de hoofdelingen van Terschelling en Ameland voor hun onderzaten betaalden om buiten moeilijkheden te blijven[6]).

[1]) Gilles le Bouvier, dit Berry, Le livre de la description des pays, uitg. E. T. Hamy (Par. 1908), blz. 105.

[2]) Van een beraamde krijgstocht, die niet is doorgegaan, gewagen twee posten in de Tresoriers-rek. van H. Nothaft, 1422 (ARA, rek.nr 120): f. 37 (28 Mei 1422), en ongedat. onder „Grote en cleyne foreynen".

[3]) Op strooptochten (van over het water?) bleven zij echter verdacht: P. Sipma, Oudfriesche oorkonden II ('s-Gravenh. 1933), nr 12.

[4]) ARA, rek. nr 127 (1425—'27), f. 118v.

[5]) ARA, rek. nr 130 (1428—'30), f. 2; Th. van Riemsdijk. De tresorie en kanselarij v. d. graven van Holl. en Zeel., enz., ('s-Gravenh. 1908), blz. 457.

[6]) In de grafelijkheidsrekeningen op f. 2, 3 of 4. Vgl. J. Houwink, De staatk. en rechtsgesch. van Ameland tot deze eeuw (Leiden 1899), blz. 24; Sipma II, nrs 8 en 191.

Wumkes.nl

Toch kon op den duur de hertog de ogen niet sluiten voor het feit, dat zijn onderdanen van Oostfriesland afvallig waren geworden, dat zij halsstarrig bleven, en dat hij hier voorlopig weinig aan kon doen. Het recht, de aanspraken, bleven onverminderd gehandhaafd: op het Concilie van Bazel verkondigden de Bourgondische gezanten in 1433 dat hun vorst heer was zowel over Groot- (d.i. „Oost-") als over Klein-Friesland[1]). In de praktijk evenwel zag Philips, voor het ogenblik althans, van een gewelddadige verovering van Westerlauwers Friesland af. Hij beschouwde zich in staat van oorlog ermee, maar deze staat van oorlog bleef vooralsnog latent. Terwille van de handelsbelangen van zijn Hollandse onderzaten sloot hij, evenals zijn voorgangers hadden gedaan, met Westergo en Oostergo wapenstilstanden, voor enkele maanden slechts, om daarna zijn vrijheid van handelen te kunnen hernemen. De commissiebrief die hij in 1433 gaf aan zijn raden in Holland, bevatte geen voorzieningen meer voor inkomsten uit Friesland, maar wèl een clausule over een bestand met de Oostfriezen, dat nimmer voor een langere termijn dan zes maanden mocht worden gesloten[2]). Telkens weer werd dit bestand verlengd, tot groot ongerief van de Friezen, die steeds in het onzekere bleven en twee- of driemaal 's jaars hun afgezanten moesten overzenden om verlenging aan te vragen; tot groot ongemak ook van de Noordhollandse watersteden, die steeds in opschudding geraakten en op hun hoede moesten zijn wanneer de verlenging niet tijdig had plaatsgevonden[3]). De gemene steden van Holland — vooral Haarlem, voor welks kuit- en hoppebier de streken over het Vlie een niet te verwaarlozen afzetgebied vormden[4]) — verleenden de periodiek terugkerende onderhandelaars steeds alle mogelijke medewerking om de verlangde „vredebrieven" te verwerven. Van ganser harte zullen zij de pogingen hebben gesteund die de Friezen minstens sedert 1436 in het werk stelden om tot een

---

[1]) E. Martène en U. Durand, Veterum scriptorum.... amplissima collectio VIII (Par. 1733), col. 212, 215; J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum.... collectio XXX (Venet. 1792), col. 206, 208.

[2]) Van Riemsdijk, blz. 464.

[3]) B.v.: ARA, Hof v. Holland nr 3: 5de Memoriale Rosa, f. 57v; rek.nr 140 (1439—'40), f. 95v; rek.nr 142 (1440—'41), f. 87, 100, 100v.

[4]) GA (Gemeente-archief) Haarlem, I 185: rek. 1431—'32, f. 126v; 186: id. 1432—'33, f. 97; I 194: id. 1439—'40, f. 104; I 202: id. 1451—'52, f. 53v, I 208: id. 1458—'59, f. 25v; I 218: id. 1470—'71, f. 20v; Sipma II, nr 72 (vgl. nrs 70 en 71). Voor de 16de eeuw: J. C. van Loenen, De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600 (Amst. 1950), blz. 39, 62 vlg., 68.

Wumkes.nl

lange vrede te geraken[1]). Het duurde echter tot 30 April 1442 vóór de toestand eindelijk werd gestabiliseerd: ditmaal zou het bestand duren tot acht dagen nadat de hertog het zou hebben opgezegd[2]). Nog altijd behield Philips zich dus voor, zijn rechten te laten gelden wanneer het hem paste.

In de laatste jaren was zijn aandacht, en die van zijn Stadhouder en Raad van Holland, meer Oostwaarts gericht geweest: op de landen over de Eems[3]). Holland was sinds 1438 gewikkeld in een zeeoorlog met Hamburg en de Wendische steden van de Duitse Hanze. Hamburg, dat in 1422 meegeholpen had de Hollanders uit het Westerlauwerse te verjagen, had zich in 1433 meester gemaakt van Emden en het Eemsland, en had daarmede een operatiebasis verworven van waar uit aan de Hollandse scheepvaart veel schade kon worden berokkend. Wat was onder deze omstandigheden natuurlijker, dan dat er contact tot stand kwam tussen de landsregering van Holland en de hoofdelingen uit het Eemsland, die door de Hamburgers van huis en haard waren verdreven? Te meer waar deze ballingen partijgangers waren van de onlangs overleden Fokko Ukena, die zelf indertijd bij Bourgondië steun had gezocht[4]).

In September 1438 maakte Philips de Goede bekend, dat hij in zijn bescherming genomen had en tot dienaren en onderzaten aangenomen: Imelo van Grimersum, hoofdeling te Hinte en Oosterhusen, en vier van diens verwanten en vrienden, eveneens Oostereemse hoofdelingen, die zich sterk gemaakt hadden hun land onder de heerschappij van de hertog te kunnen brengen. Aan de Hollanders droeg hij op deze beschermelingen behulpzaam te zijn bij de herovering van hun goederen opdat de Hanseaten uit Emden zouden worden verwijderd[5]).

In deze zomer en herfst van 1438 was Holland in rep en roer

[1]) GA Haarlem, I 191: rek. 1436—'37, f. 116v.

[2]) ARA, rek. nr 143 (1442), f. 98v.

[3]) Bij het volgende: Ubbo Emmius, Rer. Frisic. Hist. (Lugd. Bat. 1616), l lz. 343; H. Reimers, Ostfriesland bis zum Aussterben seines Fürstenhauses (Bremen 1925); H. Nirrnheim, Hamburg und Ostfriesland i.d. ersten Hälfte des 15. Jahrh. (diss. Strassb. 1890); H. Reincke, Hamburgische Territorialpolitik (in: Zeitschr. d. Ver. f. Hamburgische Gesch. XXXVIII, 1939, blz. 74 vlg.

[4]) E. Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch I (Emden 1878), nr 397; Schwarzenberg, Groot placaat en charter-boek van Vriesland I (Leeuw. 1768), blz. 495.

[5]) Friedländer I, nr 501, vgl. nr 475 en ARA, Hof v. Holl. nr 3; 5de Mem. Rosa, f. 24 vlg.; nr 8: 4de Mem. Rosa, f. 17v. — ARA, rek. nr 139 (1438—'39), f. 52; nr 140 (1439—'40), f. 67; nr 142 (1440—'41), f. 92; Hof v. Holl. nr 4; 8ste Mem. Rosa f. 20.

Wumkes.nl

voor een grote expeditie over zee tegen die van Emden, onderneming die na de verovering van het huis te Larrelt (ten W. van Emden) een einde vond[1]). Een nieuwe vloot, onder aanvoering van heer Jan van Wassenaar, werd een jaar later uitgerust[2]), toen Emden niet meer in Hamburgs bezit was, maar overgegaan in dat van de gebroeders Cirksena, Edzard en Ulrik, de voortzetters van de traditie der Tom Broks en hun opvolgers als overste hoofdelingen in Oostfriesland. In de volgende jaren zouden zij hun gezag daar verstevigen en de landsheerlijkheid verwerven, die keizer Frederik III in 1464 officieel erkende door de laatst overlevende van hen, Ulrik, tot graaf in Oostfriesland te verheffen.

De krijgstochten tegen Emden zijn vruchteloos verlopen; evenmin schijnen onrechtstreekse militaire hulp aan de verdreven hoofdelingen en diplomatieke bemoeiingen te hebben gebaat[3]). Toen Holland in 1441 vrede had gesloten met de Oosterlingen, was trouwens de sterkste prikkel tot inmenging in de Overeemse aangelegenheden verdwenen. De emigranten verloren hun waarde voor de Hollandse regering. Een van hen, Tjaard van Dokkum, hoofdeling te Oldendorp, liet men in Den Haag kennismaken met kerker en pijnbank, wegens een jeugdzonde die hij jaren geleden in zijn geboorteland zou hebben bedreven[4]). Al zijn Imelo van Grimersum en de zijnen uiteindelijk toch in hun bezittingen teruggekeerd, dan hebben zij dit te danken gehad, niet aan hun heer Philips van Bourgondië, maar aan Ulrik Cirksena, met wie zij zich in 1449 hebben verzoend. Vergeefs was ook de steun, in 1441 verleend aan Hayo Harlda, hoofdeling in het Jeverland, die daar een met de Cirksena's concurrerende macht had opgericht[5]). Ook Hayo, althans zijn zonen, zijn, in 1442 al, tot een vergelijk gekomen met het huis Cirksena, welks prestige, gedragen door de openbare mening, onweerstaanbaar was.

Het belang van de Hollandse steden heeft deze politiek tegen-

[1]) ARA, rek. nr 138 (1437—'38), f. 58, 77-82, 87v.

[2]) ARA, rek. nr 140 (1439—'40), f. 87v—88v.

[3]) Friedländer I, nr 507; Eggerik Beninga, Chronyk van Oostvrieslant, uitg. E. F. Harckenroth (Emden 1723), blz. 317 vlg. (vgl. Nirrnheim, blz. 152 vlg); ARA, Hof v. Holl. nr 3: 5de Mem. Rosa, f. 172 b. Mogen wij in gunstbewijzen jegens de Oostfriese kloostergeestelijkheid, zoals het 27 Mei 1439 aan de prior der Predikbroeders te Norden gegeven verlof, in kunsthistorisch opzicht belangwekkend, om te Utrecht vervaardigde koorstoelen vrijelijk door Holland te doen vervoeren (5de Mem. Rosa, f. 23) de toepassing zien van een Bourgondische penetratiepolitiek die elders is gesignaleerd? Vgl. A. G. Jongkees, Staat en Kerk in Holl. en Zeel. (1942), blz. 43.

[4]) ARA, Hof v Holl. nr 4: 8ste Mem. Rosa f. 20 (30 Mrt 1442).

[5]) ARA, rek. nr 142 (1440—'41), f. 94, 96, 97.

Wumkes.nl

over Emden geinspireerd; mogelijkheid tot machtsuitbreiding voor het Bourgondische huis is slechts een overweging van bijkomstige betekenis geweest. Toch is het feit, dat potentaatjes van over de Eems de hertog van Bourgondië als heer hadden erkend en „dat lant van Oistvrieslandt over die Eemse gaerne tot onderdanichheit van mijnen genadigen heere gebracht hadden", niet zonder belang voor de toekomst. Het bood aan Karel de Stoute een precedent te meer voor zijn stelling, na 1469, dat ook de heerschappij over het land tussen Eems en Wezer hem toekwam.

Deze aanspraak had eigenlijk geen precedenten van node. Hij lag reeds opgesloten in een term die voorkwam achterin de lange titulatuur van de Bourgondische hertogen: heer van Friesland. Zo hadden de graven van Holland zich genoemd sedert zij Westfriesland hadden onderworpen, en in de practijk betekende de titel niet meer dan dat: heer van Westfriesland. Maar hij dekte óók de oude rechten op de landen tussen Vlie en Lauwers. Zelfs meer: Friesland hield niet bij de Lauwers op. Het strekte zich uit tot aan de Wezer, en nog verder. Het was een rekbaar begrip, waarbinnen men van alles kon onderbrengen, geheel Nedersaksen desnoods[1]). Herinneringen aan de oude omvang van „Fresia" speelden hier mogelijk doorheen. De heraut Berry, en anderen (vooral aan het Bourgondische hof) met hem, noemen het een koninkrijk, een koninkrijk van onbepaalde afmetingen, dat zich naar het Oosten toe verloor in de landen der barbaren. „Aan het einde van dit koninkrijk is een stad, Lübeck geheten, een grote zeehaven, en er is een stad genaamd Bremen, en een andere die men Hamburg noemt"[2]). Een Bourgondisch afgezant bij de paus wist in 1448 nog meer: „Friesland, een eertijds machtig koninkrijk, dat grenst aan dat der Denen en dat zich voortzet tot in het land der Scythen". Hoe veel waard moest zulk een titel niet zijn voor het omhoogstrevende Bourgondische huis, waarvoor hij wijde perspectieven opende!

De Bourgondische hertogen waren meer dan realisten alleen. Aan de ietwat fantastische en ireële voorstellingswereld van hun tijd hadden ook zij, zij bovenal, deel. Het wil iets zeggen, dat in 1436 een vertegenwoordiger van Philips de Goede voor het Concilie van Bazel, voor het forum van Europa, openlijk het recht

---

[1]) Vgl. J. Huizinga, Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef (in: Tien Studiën, 1926, blz. 70; Verz. Werken II, 1948, blz. 152).

[2]) Bij het volgende: A. G. Jongkees, Het koninkrijk Friesland in de 15de eeuw (Openb. les, Gron. 1946).

Wumkes.nl

van zijn meester op dit vage Friese koninkrijk te berde bracht; dat in 1447 Philips de Goede tegenover de keizer (Rooms-koning) eveneens zijn aanspraak op de Friese koningstitel liet horen en dat in het volgende jaar zijn gezant aan de paus verzekerde dat dit machtige koninkrijk hem onderdanig was, of althans behoorde te zijn. Toen Philips in 1447 aan de keizer de titel van koning van Friesland vroeg, vergat hij niet tevens een meer practisch verzoek te doen: de overdracht van 's keizers rechten op de Oostfriese landen. De aanspraak op de koningstitel kon met meer kracht worden geldend gemaakt, wanneer de landen waarop deze berustte, daadwerkelijk in zijn bezit waren. De verovering van Friesland bleef altijd op zijn programma staan, als een punt dat om regeling vroeg wanneer er geen dringender aangelegenheden waren — want directe last bezorgden de Friezen niet.

Jarenlang heeft Philips de Goede hen met rust gelaten. Of op de vele dagvaarten die vóór 1442 met prelaten en grietmannen van Ooster- en Westergo zijn gehouden, ter verlenging van het bestand of ter bijlegging van enkele geschillen, van Hollandse zijde ook wel eens de oude grafelijke rechten ter sprake zijn gebracht, is onbekend. Is dit inderdaad gebeurd, dan met weinig nadruk: men was gereed noch bereid aan de eis kracht bij te zetten. In 1456 echter was dit wèl het geval. Toen was de hertog in eigen persoon in Holland aanwezig om zijn zoon David op de Utrechtse bisschopstroon te brengen. Van de gelegenheid dat hij in het Noorden een grote legermacht bijeen had en voor het ogenblik vrij was van dwingende besognes elders, heeft hij gebruik willen maken om ook de Friese kwestie te regelen. Chastellain tenminste, hofhistoriograaf, weet te vertellen dat het zijn plan was, na de bezetting van het Oversticht verder te trekken en zijn land Friesland, zijn rechtmatig erfdeel, te veroveren[1]). Evenals bij vroegere krijgstochten werden ook nu ver-

[1]) Georges Chastellain, Oeuvres, uitg. Kervyn de Lettenhove (Brux. 1863—'66), III, blz. 101, 158, 176, 196. Vgl. dl VI, blz. 161 (Epistre au bon duc de Bourgongne):

Et puis loist-il céler la frémisson,
La dure peur, la fraeur, les murmures,
Qu'en ce cas a le royaume frison,
Par non sçavoir salut, ne garison,
Pour eux sauver encontre tes armures,
Voyant au dos de toutes ses fermures
Danois par maints milliers multipliés,
Offerts à toy contre luy allyés?

Het Deense bondgenootschap, waarop de laatste verzen doelen, is mij nog niet duidelijk. Zie E. Daenell, Die Blütezeit der deutschen Hanse II (Berl. 1906), blz. 179.

Wumkes.nl

spieders vooruitgezonden naar Friesland en werden met zekere hoofdelingen betrekkingen aangeknoopt[1]). Tijdens de veldtocht in Overijsel sloten Oostergo, Westergo en Zevenwolden zich aaneen, „dat elck myt oderem fry ende Freesck byscherme, myt lyf ende myt gued, to jenst alle landsheren"[2]). Zij zochten bijstand van de oostelijke Friese landen en kregen een morele ruggesteun van de Roomse keizer, Frederik III, die, gelijk koning Sigismond veertig jaren tevoren, de banden tussen Friesland en het Rijk trachtte aan te halen[3]). Reeds eerder schijnt hertog Arnold van Gelre, ofschoon telg van het Bourgondisch-gezinde Hollandse geslacht van Egmond, van de benauwenis der Friezen profijt te hebben willen trekken om oude Gelderse pretenties te verwezenlijken[4]). Het bleef ditmaal bij een poging tot toenadering, maar een Gelders-Friese combinatie tegen Bourgondië lag te zeer voor de hand om er later niet op terug te komen.

Hertog Philips' onderneming tegen het Noorden is niet doorgegaan. Zijn leger trok na de capitulatie van Deventer[5]) in September 1456 weer weg, maar de diplomatieke druk op de Friezen werd zwaarder. Reeds vóór de wapens werden opgevat waren in Holland onderhandelingen over de opdracht van de landsheerlijkheid gaande. De auteur van de zeer betrouwbare Friese kroniek van het klooster Thabor, die de geloofsbrief van de gezanten van Ooster- en Westergo meedeelt, weet niet of er van dit gezantschap iets is gekomen[6]). Uit Hollandse gegevens is op te maken, dat inderdaad afgevaardigden van beide goën in de zomer van 1456 bij de hertog zijn geweest, maar dat eerst in de herfst de besprekingen op gang geraakten[7]).

Ook de kroniek van Chastellain vermeldt het Friese gezantschap en zelfs een incident waarbij enige leden daarvan tijdens

---

[1]) ARA, rek. nr 157 (1455—'56), f. 185v (vóór 23 Mei 1456).

[2]) Sipma II, nr 41; Schwarzenberg I, blz. 590—591; Worp van Thabor, Vierde boek der Kronijken van Friesland, uitg. J. G. Ottema (Leeuw. 1850), blz. 83—96; Ubbo Emmius, blz. 380 vlg.

[3]) Worp van Thabor, blz. 96 vlg.; Schwarzenberg, I, blz. 592 vlg.

[4]) Chastellain III, blz. 174; Jacques Du Clercq, Mémoires, uitg. De Reiffenberg, II (Brux. 1823), blz. 213. Vgl. J. S. van Veen, De laatste regeeringsjaren van hertog Arnold (Arnh. 1920), blz. 5, 45; W. Jappe Alberts, De anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold v. Gelre i.d. jaren 1452—'56 (in: Bijdr. en Meded. Ver. „Gelre" L, 1950) blz. 13.

[5]) Ook door Groningers verdedigd: Sicke Benninge, Kroniek (kroniek van Van Lemego), uitg. J. A. Feith (Utr. 1887), blz. 130; vgl. W. H. C(ost) J(ordens) in: Overijsselsche Almanak voor Oudh. en Lett. III (1838), blz. 85 n. 16.

[6]) Worp van Thabor, blz. 91 vlg.

[7]) GA Haarlem, I 206: rek. 1456—'57, f. 16v, 17v, 18v, 30.

Wumkes.nl

hun verblijf in Den Haag betrokken zijn geweest. Huizinga heeft aan dit smakelijke verhaal breder bekendheid gegeven[1]).

De Friese heerschappen zouden op een goede avond vrolijk van de wijn zijn geweest en in hun herberg zo te keer zijn gegaan, dat zij de nachtrust stoorden van een kapitein van de lijfwacht, Philips bastaard van La Viesville, die een verdieping lager was gehuisvest. Toen het lawaai niet ophield en geroep de lompe Friezen, die geen woord Frans verstonden, nog maar luidruchtiger maakte, stormde de getergde krijgsman met getrokken zwaard naar boven en hieuw op de herriemakers los. Grote beroering aan het hof. De hertog, vertoornd omdat zijn vrijgeleide was geschonden, kon met moeite worden weerhouden de bastaard met zijn leven voor dit vergrijp te doen boeten. Hij stelde de Friezen schadeloos, op zo onbekrompen wijze, dat zij terugkeerden naar hun land „bien contens du duc et en leur rude patois le recommandèrend beaucoup".

Wij kunnen echter de Friezen zuiveren van de blaam die de hoofse chroniqueur op hen heeft gelegd. Wij beschikken namelijk over een ander, officieel, verslag van de vechtpartij, die zich heeft afgespeeld op Dinsdag 16 Februari 1456, tussen 11 en 12 uur 's nachts, in het hotel van Doeve Janszoon in Den Haag. Wij kennen de namen van de gewonden. Alles blijkt zich precies zo te hebben toegedragen als Chastellain vertelt. Alleen hebben de betrekkingen met Friesland geen ogenblik gevaar kunnen lopen: de slachtoffers van des bastaards onstuimigheid blijken geen „notables ambassadeurs de la Haute Frise" te zijn geweest, doch eenvoudig „six compaignons de la paroiche de Schage lez Alcmair en nostre pais de Frise", zes gezellen uit Schagen in Westfriesland, die naar Den Haag waren gekomen om belastinggelden af te dragen[2]).

De besprekingen van September en October 1456 leidden niet tot enig resultaat. De deur bleef echter geopend voor verdere onderhandelingen, opdat de Westerlauwerse Friezen „wegen konden vinden om tot een accoord te komen met mijn genadige heer, hun vorst en natuurlijke heer". In Maart 1457 zouden de conferenties worden hervat, maar dit tijdstip werd naar midzomer

[1]) Chastellain III, blz. 101 vlg.; Huizinga, Voorgeschiedenis (in: Tien Studiën. blz. 71 vlg.; Verz. Werken II, blz. 153 vlg.).

[2]) Lille, Arch. dép. du Nord, Chambre des Comptes, B 1686 (registre de l'Audience), f. 58—59v; gedeeltel. gedrukt, met verkeerd gelezen namen, door P. Champion in diens uitgave der Cent Nouvelles Nouvelles (Par. 1928), blz. 1xxvii vlg.

Wumkes.nl

verschoven[1]). Daarna hoort men er niet meer van: andere zaken hadden de aandacht van de Bourgondiër afgeleid. Evenmin blijkt na de zomer van 1457 iets van reizen naar de „marches hautains lez Frise", zoals in opdracht van de hertog waren ondernomen door zijn raden en kamerheren Evert, heer van Wilp, en Johan, graaf van Hoya[2]). Weliswaar hadden deze reizen in de eerste plaats betrekking gehad op Overstichtse en Munsterse zaken[3]), maar toch ook op de Friese landen in eigenlijke zin.

De rust was teruggekeerd en niets opwindends deed zich in de volgende jaren meer voor. Kleine wrijvingen tussen Friezen en Hollanders, af en toe, hadden weinig te beduiden. De betrekkingen over en weer bleven redelijk, ondanks sommige beperkende maatregelen[4]). In 1463 trokken Holland, Westergo en Oostergo één lijn tegenover Deventer, dat de zuivelhandel bemoeilijkte[5]). Voor culturele invloeden uit Holland stond Midfriesland open[6]). Ook met jonker Ulrik Cirksena leefden de Hollanders in goede verstandhouding sedert een in 1452 uitgebroken geschil over een te Rotterdam in beslag genomen oorlogshulk, dat een ogenblik de vrede had dreigen te verstoren, onder bemiddeling van Groningen met klinkende munt was bijgelegd[7]).

In 1467 begon een andere wind te waaien. Karel de Stoute nam de Bourgondische landen van zijn vader over. Geduld en soepelheid waren hertog Karels zaak niet. Hij stond op zijn recht en, zoals de Friezen zouden te horen krijgen, „il ne vouloit ne entendoit délaisser a recouvrer toutes ses seigneuries et patrimoisnes

[1]) Lille, t.z.p., B 2026; ler compte de Guiot du Champ (1457), f. 246v—241; GA Haarlem, I 206: rek. 1456—'57, f. 22.

[2]) Lille, t.z.p., B 2026, f. 178v, 186 vlg., 240v, 255v, 257v, 261v vlg., 293, 326v, 351v, 353v.

[3]) J. Hansen, Westfalen und Rheinland im 15. Jahrh. II (Leipz. 1890: Publik. a.d. Preuss. Staatsarch. XLII), blz. 125* vlg.

[4]) B.v. betreffende het burgerrecht te Leeuwarden in 1435 (Sipma II, nr 20) of het erfrecht in Holland: ARA, rek. nr 160 (1459—'60), f. 165.

[5]) Schwarzenberg I, blz. 605; vgl. F. Ketner, Handel en scheepvaart van Amsterdam i.d. 15de eeuw (Amst. 1946), blz. 132.

[6]) Het taalgebruik in Friesland tijdens de laatste eeuw der vrijheid is b.m.w. nog niet opzettelijk nagegaan, maar men krijgt de indruk dat het Nederlands, en wel een westelijk getint Nederlands, veld wint en dat ook op ander terrein de aanpassing vordert. Hier zal, behalve aan handelsrelaties, te denken zijn aan de kloostergeestelijkheid, die voor een belangrijk deel niet van Friese herkomst schijnt te zijn geweest.

[7]) Vele optekeningen in ARA, rek. nr 154 (1452—'53), nr 155 (1453—'54), nr 156 (1454—'55); GA Leiden, Secretarie —1571, nr 381: Vroedschapsboek 1449—'58; f. 29v, 39v, 42; GA Haarlem, I 203; rek. 1453—'54; Friedländer I, nr 687. Goede betrekkingen: GA Haarlem, I 208; rek. 1458—'59, f. 22v.

Wumkes.nl

que de droit lui appartiennent". De Friese landen, Oost en West, kwamen hem toe, werden hem onrechtmatig onthouden. Dus zond hij in de zomer van 1469 brieven naar Westergo, Oostergo en Groningen met de uitnodiging in September gedeputeerden naar Den Haag te zenden om zijn wensen te vernemen[1]). Men waagde het niet dit verzoek af te slaan. Op 2 October werd de Friezen, in Karels tegenwoordigheid, diens wil kenbaar gemaakt. De hertog was als genadig vorst bereid alles te vergeven en te vergeten, mits zijn onderdanen hem vrijwillig als hun rechtmatige heer erkenden. Hun rechten en vrijheden zou hij handhaven en hun welvaart vergroten, gelijk ook Holland, Zeeland en Westfriesland tot bloei waren gekomen onder het bewind van zijn vader. Hij had groter macht dan zijn voorgangers en zou niet van zijn voornemen afzien[2]).

De gezanten keerden na een maand terug met een antwoord, dat herinnerde aan de overoude vrijheden die de Friese landen langer dan 700 jaren hadden bezeten. Hertog Philips, ziende het grote voordeel dat zijn Hollandse onderzaten van de handel met Friesland genoten, had deze vrijheid nooit gekrenkt. Indien de nieuwe hertog onverhoopt het voorbeeld van zijn vader niet mocht willen volgen, dan zou een nadere verklaring van de voorwaarden die hij bood welkom zijn[3]).

Deze nadere verklaring werd in Mei 1470 op een dagvaart te Enkhuizen[4]) gegeven, doch vermocht de meerderheid der Friezen niet te bevredigen. De besprekingen, in afwezigheid van de hertog, verliepen moeizaam en zijn tenslotte in Augustus geheel afgebroken. Toch lijken de voorwaarden, die Karel de Stoute op 9 Juli 1470, toen een accoord nabij scheen, te Sint-Omaars in een plechtige Latijnse oorkonde formuleerde, redelijk genoeg[5]).

[1]) Worp van Thabor, blz. 114 vlg.; Sicke Benninge, blz. 138 vlg.; Chronycke van Hollandt, enz. (Divisiekroniek, Leiden 1517), div. xxx, cap. 23; ARA, rek. nr. 308 (1474—'75), f. 133; Lille, Arc. dép. du Nord, B 1450, nr 16.163 (2): volmacht voor de gedeputeerden van Ooster- en Westergo, 16 Sept. 1469 (gedr.: Schwarzenberg I, blz. 625 vlg.).

[2]) Lille, t.z.p., B 1454, nr 22.208 (2 Oct. 1469): Schwarzenberg I, blz. 626 vlg.

[3]) Aldaar B 1450, nr 16.163 (17 Oct. 1469): Schwarzenberg I, blz. 628 vlg.

[4]) Worp van Thabor, blz. 116 vlg.; Divisiekroniek, div. xxx, cap. 32; ARA, rek. nr 303 (1469—'70), f. 105v, 128, 133—144v.

[5]) Lille, t.a.p., B 1694 (registre de l'Audience 1470), f. 43v—47: Schwarzenberg I, blz. 637 vlg. (Vgl. B 1454, nr 17.874). Dit voor Ooster- en Westergo bestemde stuk, voorzien van zegelaankondiging, is overgeleverd in een register van pardonbrieven. Voor een enkel aspect: K. v. Richthofe, Unters z. fries. Rechtsgesch. II, 1 (Berl. 1882), blz. 267 vlg., maar de gehele tekst verdient aandacht.

Wumkes.nl

Het is niet wel in te zien wat de Friezen, nu zij zich eenmaal met onderhandelen hadden ingelaten, méér hadden kunnen verwachten.

Eensgezind waren zij niet. De hoofdeling Sywerd Jayama en Dirk van Asperen, proost van Oosterloo, waren in Juli bij de hertog te Sint-Omaars en hebben vermoedelijk advies gegeven bij het opstellen van de privilegebrief van 9 Juli. Reeds bij het begin van de besprekingen, vóór 9 Mei, hadden zij namens de Vetkopers van Oostergo aangeboden Karel als landsheer te erkennen en hem steden en stinsen te openen[1]). Het bekwam hun slecht. Dokkum, hun voornaamste steunpunt, door Karel de Stoute geprivilegieerd, werd door de te hoop gelopen Friezen in Augustus genomen. Zij zelf, en enkele medestanders, verbleven jarenlang in Holland, levende van een jaargeld dat de hertog hun had toegekend[2]).

Groningen, dat als „ene voerpoerte van Vreslant" eveneens in September 1469 gedeputeerden naar Den Haag had gezonden en waarmee de onderhandelingen tot in de zomer van 1470 waren voortgezet, had zich, samen met de Ommelanden, al even weerbarstig getoond. Het was in deze houding gestijfd door bisschop David van Utrecht, die, al was hij dan halfbroer van hertog Karel, niet bereid was de rechten van het Sticht, waarvan de stad Groningen deel uitmaakte, te verwaarlozen[3]).

Karel de Stoute gaf de partij niet verloren. Hij wilde nu met geweld de Friezen tot onderwerping brengen. Reeds in Augustus liet hij in Holland toebereidselen treffen voor een oorlog, die hij, wegens zijn vele andere bemoeienissen, niet zelf zou kunnen voeren. Hierom juist stuitten zijn verlangens op verzet van de steden, die geen bezwaren hadden tegen een grote veroveringstocht, met geheel de macht van hun vorst en onder diens persoonlijke aanvoering, maar die geen nut zagen in een „rijdende

[1]) ARA, rek. nr 303 (1469—'70), f. 133v; vgl. H. van der Linden, Itinéraires de Charles, duc de Bourg., enz. (Brux. 1936), blz. 24, 25 (15—21 Mei, 24 Juni, 12 Juli 1470). Trad de Praemonstratenser-proost van Oosterloo, d.i. Heiligerlee, ook voor Oostergo op? Zeker deed dit de abt van Marieëngaarde (rek. nr 303, f. 144). Zomer 1470 was Dirk v. Asperen hertogelijk gezant naar Groningen: rek. nr 304, f. 156.

[2]) ARA, rek.nr 1100 (rentmeestersrek. v. Westfriesland enz., 1470—'71), f. 58v—60v; evenzo in volgende rekeningen.

[3]) ARA, rek. nr 303 (1469—'70), f. 142v; nr 304 (1470—'71), f. 156; Arent toe Bocop, Croenick der byscoppen van Uttert (Codex Diplom. Hist. Gen., 2de reeks V, 1860), blz. 711 vlg.

Wumkes.nl

oirloich", met kaperijen en handelsbelemmeringen, waarvan zij de lasten zouden moeten dragen[1]). Zij stelden alles in het werk om de afkondiging tegen te houden van een bevelschrift dat Stadhouder en Raad van Holland eind September ontvingen, inhoudende dat de rebellen van Ooster- en Westergo openlijke vijanden waren, met wie iedere gemeenschap verboden was. Een deputatie naar de hertog te Hesdin wees hem op het nadeel dat uit zijn maatregel voor het land zou voortvloeien en verzocht om uitstel tot hij zelf aanwezig zou kunnen zijn, „twelke den steden niet gebueren en mochte...."[2]). De 5de November werd de oorlogsverklaring gepubliceerd, maar indien zij weinig effect heeft gehad, zal dit minder het gevolg zijn geweest van de afwijzende houding der bisschoppen van Utrecht en Munster, die Karel de Stoute eveneens tot afbreking van de betrekkingen met de Friezen had trachten te bewegen[3]), of van de overkomst van de Engelse koning Eduard IV, dan van de onwil der Hollandse steden.

In de zomer van 1473 trok de hertog dan eindelijk met man en macht naar het Noorden. Gelre werd binnen twee maanden bezet. De Friese landen geraakten in opwinding: thans zou het hun gelden. Evenals in 1456 verbonden Oostergo, Westergo en Zevenwolden zich, gezamenlijk „fry ende Freesc" te verdedigen tegen alle landsheren en niet te zullen gedogen dat iemand eigenmachtig in verbinding trad met „den prince van Borgonen"[4]). Met een minderheid die onderwerping voorstond, hield men dus rekening. Zijn er weer Friezen geweest die inderdaad Karel de Stoute als heer hebben erkend? Een tijdgenoot, pastoor te Axel in Vlaanderen, boekstaafde dat 1473 het jaar was,

> dat die Vriesen Karel den prince manscap deden
> ende hilden hem voer haren heere coene
> ende loefden hem bijstandichede te doene[5]).

Chronologische verwarring, of verwisseling van Friezen met Geldersen?

Niet alleen het Westerlauwerse Friesland, ook het Oosten

---

[1]) GA Leiden, Secretarie—1575, nr 542: rek. 1469—'70, f. 48v; GA Haarlem, I 218, rek. 1470—'71, f. 17v vlg.

[2]) ARA, rek. nr 303 (1469—'70), f. 148; nr 304 (1470—'71), f. 115 vlg., 119, 121; GA Leiden, Secret. —1575, nr 542: rek. 1469—'70, f. 50v, 51; vgl. nr 382: Vroedschapsboek 1465—1504, f. 73v; GA Haarlem, I 218: rek. 1470—'71, f. 19, 20.

[3]) ARA, rek. nr 303 (1469—'70), f. 148; nr 304 (1470—'71), 117v vlg.

[4]) Sipma II, nrs 73—75; Schwarzenberg I, blz. 653 vlg.

[5]) N. de Pauw, Middelnederl. gedichten II (Gent 1914), blz. 405.

Wumkes.nl

voelde zich bedreigd door een vorst die er geen twijfel over had laten bestaan dat hij heer wilde wezen van „den alijnge Vresslande, oest ende west". Groningen (dat reeds in 1469 verdedigingsmaatregelen had getroffen „omme anx ende geruchte van hertoich Karel") en de Ommelanden sloten zich nauw aaneen, en tezamen verenigden zij zich met gravin Theda, regentes van Oostfriesland, en met de voornaamste hoofdelingen van over de Eems in een defensief verbond, dat nagenoeg alle landen tussen Lauwers en Wezer omvatte[1]). Opnieuw zocht men steun bij het Rijk: niet omdat men de keizer gunde wat de hertog ontzegd werd, maar omdat de eerste verder weg en dus minder gevaarlijk was[2]).

Het onweer dreef voorbij. De geschiedenis van 1456 herhaalde zich: weer riepen dringender aangelegenheden de hertog naar elders. In het Noorden werd gevreesd dat het uitstel geen afstel beduidde[3]). Dat Karel de Stoute zijn plannen niet had opgegeven, bleek, toen hij 29 November 1474 in het kamp voor Neuss een verdrag sloot met de ondernemende graaf Geert van Oldenburg, broeder van de Deense koning Christiaan I. De bondgenoten verdeelden bij voorbaat de buit die hun zou toevallen wanneer de Friezen zouden zijn ten onder gebracht, hetzij door een „openbare", hetzij door een „rijdende" oorlog: alle landen tussen Zuiderzee en Eems zouden rechtstreeks onder de hertog komen, evenals het westelijke deel van het graafschap der Cirksena's; de oostelijke helft daarvan, benevens Jeverland, zouden als Bourgondische lenen in Oldenburgs bezit overgaan, welks graaf levenslang stadhouder over geheel Friesland zou worden[4]). Tegenover de veroveraars verrees een coalitie van de beide Friese bonden, de stichten van Munster en Bremen, de stad Bremen en een reeks andere Hanzesteden. Wonderlijke geruchten waaiden over de wereld. De kapelaan Johannes Knebel te Bazel tekende in zijn dagboek aan: in Juni 1474, dat, naar men zei, de Geldersen en Luikenaars met hulp van de Friezen de Bourgondische troepen hadden verdreven; in November 1475, dat de

---

[1]) Friedländer, Ostfr. Ub. II (Emden 1881), nr 924.

[2]) De in bewerking zijnde delen der Deutsche Reichstagsakten voor de tijd van Frederik III beloven de betrekkingen van Friesland met het Rijk te zullen ophelderen. Voor contact met Lodewijk XI van Frankrijk, wiens kapers ook voor de Friese kust opereerden (GA Leiden, Secret.—1575, nr 539; rek. 1468—'69, „Reysen", 13 Aug. 1469), zijn geen aanwijzingen gevonden.

[3]) Friedländer II, nr 919.

[4]) Aldaar, nr 941.

Wumkes.nl

bisschop van Munster met de Friezen het beleg voor Nijmegen had geslagen; in Februari 1476, dat de Hanseaten, Friezen en Westfalen zich opmaakten de hertog van Gelre, uit gevangenschap ontsnapt, weer in het bezit van zijn land te stellen[1]). De wens was de vader van de gedachte: de werkelijkheid zag er minder heroïsch uit[2]).

Het tractaat met Oldenburg was hertogelijke politiek en schijnt de Hollanders, zo zij er al van hebben geweten, even onverschillig te hebben gelaten als de gezindheid van hun vorst jegens de Friezen. De koopsteden beijverden zich zelfs met Ooster- en Westergo, met de stad Groningen en met gravin Theda in goede verstandhouding te leven. Terwille van „die guede oude vruntscap" waren zij tot allerhande tegemoetkomingen bereid[3]).

De vraag, hoe het geworden zou zijn als Karel de Stoute zich eens had kunnen vrijmaken om zijn Friese plannen ten uitvoer te brengen, is ijdel. In de weinige jaren die hem nog restten, is dit hem niet gegeven geweest. De Friese vrijheid heeft hem overleefd, maar haar dagen waren geteld.

---

[1]) Joh. Knebel, Diarium, uitg. W. Visscher en H. Boos (Basler Chroniken II, Leipz. 1880), blz. 99, 320, 347 vlg.
[2]) Vgl. Worp van Thabor, blz. 125 vlg.
[3]) GA Amsterdam, 1ste Groot memoriael, f. 3, 4, 40v, 42, 49v, 59v.

Wumkes.nl

Fries en Nederlands geld: Muntslag en geldomloop in vroeger eeuwen

door Dr H. ENNO VAN GELDER.

In de behoefte aan metalen betaalmiddelen wordt tegenwoordig door slechts enkele muntsoorten voorzien: de nikkelen en koperen kwartjes, dubbeltjes, stuivers en centen, die na de oorlog zijn geslagen. Het vooroorlogse geld en het zinken oorlogsgeld is uit de omloop teruggetrokken en vreemde munten komen zeer sporadisch bij vergissing voor. Kortom wij zijn volkomen gewend aan het gebruik van één enkele soort uitsluitend Nederlandse munten[1]).

In vroeger eeuwen is dat vaak heel anders geweest. In 1929 werd te Beetsterzwaag bij het afbreken van een huisje een kannetje gevonden gevuld met 75 zilveren munten[2]). Als wij de lijst van deze stukken bezien, valt onmiddellijk de grote verscheidenheid in tijd en plaats van aanmunting op: er waren daar bij elkaar dubbeltjes uit de tijd van Philips de Schone met het jaartal 1499 en verschillende rijksdaalders van bijna 100 jaar later, uit 1592; naast deze beide en vele andere Nederlandse muntsoorten waren evengoed munten uit Frankrijk, Engeland en Spanje aanwezig. Zonder enige twijfel moet aangenomen worden, dat al deze uiteenlopende geldstukken tegen 1600 in Friesland tegelijk gangbare munt geweest zijn. Het zou niet alleen weinig zin gehad hebben een aantal ongangbare munten bij wijze van spaarpot zorgvuldig weg te stoppen, maar ook de wetgeving van de tijd bevestigt deze veronderstelling volkomen: plakkaten van provinciën en steden zijn bekend, waarin nauwkeurig al deze en andere soorten worden opgesomd als toegelaten in het betalingsverkeer.

Uit dit met de tegenwoordige toestanden scherp contrasterende, maar voor de 16e eeuw zeker niet uitzonderlijke voorbeeld, blijkt tevens duidelijk de tweeledigheid van het hier te behandelen

---

1) Uitgewerkte tekst van een voordracht voor het Fries Genootschap gehouden op 10 December 1951.

2) P. C. J. A. Boeles, Muntvondst te Beetsterzwaag 1929, De Vrije Fries 30 (1930), p. 114.

Wumkes.nl

onderwerp. Voor de numismatiek, de wetenschap der oude munten, bestaan twee probleemreeksen: enerzijds de vraag: welke munten zijn in een bepaalde tijd, bijv. in Friesland geslagen? waarbij onmiddellijk de vraag aangesloten kan worden: waarom zijn juist die munten toen geslagen? anderzijds de vraag: welke munten waren in een bepaalde periode bijv. in Friesland in omloop? weer aan te vullen met de vraag: waarom waren juist die soorten toen in gebruik?

Juist dit feit, dat in vroeger tijden bijna steeds en overal naast elkaar oude en nieuwe munten, inheemse en vreemde geldstukken in gebruik waren, is zo belangrijk, dat het mogelijk is een indeling van de monetaire geschiedenis van Friesland hierop te baseren. We komen dan tot de volgende perioden, waarbij de Merovingische en Karolingische tijd, zo voortreffelijk beschreven door mr Boeles buiten beschouwing blijven, omdat de term Friesland in die tijd een andere waarde heeft dan later.[1])

1. De eerste zeker in het tegenwoordige Friesland geslagen munten van op zich zelf staand type vinden we in de 11e en 12e eeuw, munten die deels hier, maar deels ook ver buiten dit land in gebruik blijken te zijn geweest.
2. Daarop volgt een periode lopend van het midden der 13e tot het einde der 16e eeuw, waarin hier weinig of niet is gemunt. Geenszins was dit echter een „muntloos" tijdperk, in die zin dat men zonder munten geleefd zou hebben, maar men bediende zich van elders geslagen geld en wel van bepaalde soorten, wier samengaan in de omloop karakteristiek was voor dit gewest.
3. De volgende periode valt samen met de tijd van de Republiek der Ver. Nederlanden, waarin de in 1580 opgerichte munt te Leeuwarden regelmatig werkte, maar de daar vervaardigde geldstukken werden geslagen volgens door de Staten-Generaal voor alle zeven gewesten vastgestelde reglementen en dus als Nederlandse munten beschouwd moeten worden. Naast deze soorten waren nog verschillende buitenlandse muntsoorten in omloop, thans geheel dezelfde als in andere delen van de Republiek.
4. De laatste periode omvat de 19e en 20e eeuw, waarin alleen algemeen Nederlands geld in omloop is.

---

[1]) P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 2e uitgave 1951; Ph. Grierson, The Gold Solidus of Louis Pious and its Imitations, Jaarboek Munt- en Penningkunde 38 (1951), p. 1.

Wumkes.nl

Alvorens over te gaan tot een nadere beschouwing van ieder van deze perioden dient een ogenblik te worden stilgestaan bij de bronnen van onze kennis omtrent muntslag en geldomloop in oude tijden. De vraag, welke munten in Friesland geslagen zijn, is al in de vorige eeuw systematisch behandeld. Archiefonderzoek heeft reglementen en rekeningen betreffende de muntslag aan de dag gebracht, wel lang niet volledig maar wel in zo belangrijk aantal, dat althans voor de na-middeleeuwse tijd de geschiedenis van de achtereenvolgende emissies te overzien is. Ook zijn de munten zelf met zorg bijeengezocht en een zeer belangrijke verzameling daarvan is thans in het Fries Museum bijeen. Het is echter duidelijk, dat de zodoende door bestudering van de archivalia en van de munten zelf gereconstrueerde reeks van sedert de 11e eeuw in Friesland geslagen munten lang niet hetzelfde is als een overzicht der hier in die verschillende tijden gebruikte munten. Er zijn perioden, waarin het gebruik van ingevoerde geldstukken volledig overheerste, anderzijds zijn verschillende Friese munten in hoofdzaak naar elders gegaan, zoals de 11e eeuwse penningen, die in hoofdzaak in Scandinavië en Rusland worden teruggevonden; verder zijn sommige soorten snel uit de omloop verdwenen en weer versmolten, zoals de 15e eeuwse stukken die niet langer dan een halve eeuw gecirculeerd schijnen te hebben, andere daarentegen eeuwenlang in gebruik gebleven, zoals de Friese florijnen van 1601, die pas in 1845 zijn ingetrokken.

Om een volledig beeld van de betekenis van de eigen muntslag en van de omloop van eigen en vreemd geld te krijgen is een verdergaand onderzoek nodig. Eigenlijk is het pas in de laatste halve eeuw dat de numismatici zich hebben gerealiseerd, dat de in de 19e eeuw opgebouwde muntreeksen van ieder land, provincie of stad slechts een onvolledig en scheefgetrokken beeld geven van de geschiedenis van het geld, zowel voor degene die de geldgeschiedenis als doel op zich zelf bestudeert als voor de historicus, die de gegevens der numismatiek nodig heeft om oude toestanden, speciaal de in de bronnen genoemde geldbedragen, te kunnen begrijpen. De onderzoeker, die in een 16e eeuwse bron de prijs van een stuk land in Friesland uitgedrukt vindt in Carolusguldens of in Rijnse guldens vindt geen hulp in een collectie Friese munten; hij moet bovendien weten dat de Carolus-gulden, een omstreeks 1540 in Brabant, Vlaanderen en Holland aangemunt zilverstuk, en de Rijnse gulden, een West-Duits goudstuk uit de 15e eeuw, beide in die tijd in Friesland in grote hoeveelheden in

Wumkes.nl

omloop waren en welke waarden deze beide munten op een bepaald ogenblik vertegenwoordigd hebben. Het is de taak der numismatici de methoden op te bouwen om deze nieuwe vraagstelling te kunnen beantwoorden.

De werkwijze berust weer op een combinatie van archivalische en archaeologische gegevens. Het gemakkelijkst te hanteren zijn de door landelijke en plaatselijke regeringen uitgevaardigde munttarieven, geschreven of gedrukte lijsten, waarin alle als wettig betaalmiddel erkende oude en nieuwe, inheemse en vreemde munten worden opgesomd, soms rijk van afbeeldingen voorzien. Deze opgaven van dikwijls honderden verschillende soorten zijn zeer instructief, maar laten op één belangrijk punt geheel in de steek: er wordt uiteraard nooit onderscheid gemaakt tussen soorten, die in duizenden exemplaren circuleerden en dagelijks in ieders handen waren en soorten, die sporadisch in enkele exemplaren haast bij toeval hier terecht kwamen.

Een tweede mogelijkheid is zorgvuldig alle in oude rekeningen contracten enz. genoemde muntsoorten te verzamelen: dit geeft een evenwichtiger beeld maar heeft weer het bezwaar, dat bij notering van geldbedragen, lang niet altijd vermeld wordt in welke geldsoort betaald is of zal worden.

Het uit de archivalische gegevens geputte beeld moet worden aangevuld met behulp van de muntvondsten. Terwijl vroegere numismatici het belang van muntvondsten meestal slechts inzagen, wanneer deze onbekende of voor collecties aantrekkelijke soorten opleverden, wordt tegenwoordig meer en meer duidelijk, dat zij op zich zelf bestudeerd dienen te worden.

Voor dit doel zijn voornamelijk van belang niet de afzonderlijk bij toeval door de eigenaar verloren munten, maar de opzettelijk in vroeger tijden verborgen geldbedragen, die thans worden teruggevonden, bij het omploegen van akkerranden, het uitbreken van oude fundamenten of het verrichten van oudheidkundige opgravingen. De reden, dat zo'n schat, waarvan de omvang kan variëren van enkele tientallen munten tot bedragen van duizenden goudstukken, is haast nooit meer te raden. De meest voor de hand liggende verklaring is dreigend gevaar, wat nog in de laatste oorlog tot verbergen van geld en kostbaarheden in de grond geleid heeft. In vroeger eeuwen is dit ongetwijfeld veel vaker gebeurd: vijandelijke plundering kwam meer voor en dreigde nog veel vaker; bovendien leende het toen alleen gebruikelijke metalen

Wumkes.nl

geld zich beter om in de grond gestopt te worden dan onze tegenwoordige bankbiljetten en effecten.

De studie der muntvondsten gaat uit van het axioma, dat wie geld verborg de bedoeling had dit, zodra de tijden beter geworden zouden zijn, weer uit te geven, dus daartoe op plaats en tijd van verberging gangbare stukken koos. Juist het herhaald aantreffen van vondsten van ongeveer dezelfde samenstelling, wettigt de conclusie dat vondsten een beeld geven van de omloop op plaats en tijd van verberging. Vandaar dat het van zoveel belang is zoveel mogelijk alle vondsten te registreren.[1])

Na deze inleidende opmerkingen dienen geldomloop en muntslag zelf in de vier genoemde perioden behandeld te worden. Het lijkt practisch dit in omgekeerde volgorde te doen om uit te gaan van de bekende tegenwoordige toestand en langzamerhand door te dringen tot vroegere tijden, wier wijze van hantering van het geld wij ons moeilijker kunnen voorstellen.

De tegenwoordige situatie, dat in heel Nederland slechts Nederlands geld, in één centrale fabriek in Utrecht gemaakt, en alleen van de laatste emissie in gebruik is, is nauwelijks honderd jaar oud. Terzijde zij hierbij opgemerkt, dat het gebruik van metalen geld steeds meer beperkt wordt, daar munt- en bankbiljetten een groot deel van de functie, die vroeger uitsluitend door metalen geldstukken werd vervuld, hebben overgenomen; ook dit papier is echter geheel eenvormig en de vervaardiging is evenzeer gecentraliseerd.

Ruim honderd jaar geleden in de jaren 1842—'49 is het vóór die tijd nog op ruime schaal circulerende geld uit de tijd van de Republiek systematisch ingetrokken en versmolten[2]) en vervangen door de tot 1941 geslagen munten met de beeldenaar van de koning of de koningin. De eerste maatregelen, die deze stap hebben mogelijk gemaakt zijn iets ouder. De Bataafse Republiek, die in alle opzichten met de oude provinciale verdeeldheid wilde breken, schafte evengoed als de souvereiniteit der gewestelijke Statenvergaderingen de provinciale hoogheid op het gebied van de munt af. In de practijk ging dit echter niet zo gemakkelijk:

---

[1]) H. Enno van Gelder, Muntvondsten. Het belang van registratie, Bulletin Kon. Ned. Oudh. Bond VI/5 (1952), k. 93.

[2]) A. Vrolik, Verslag van het verrigte tot herstel van het Nederlandsche muntwezen van 1842—1851, 1855; J. Schulman, Handboek van de Nederlandsche munten van 1795—1945, 1946.

Wumkes.nl

het duurde tot 1806 eer alle provinciale muntateliers waren opgeheven en alleen dat te Utrecht als landsmunt overbleef, tot 1817 voor de eerste munten van het Koninkrijk der Nederlanden in omloop gebracht konden worden en tot 1849 eer de millioenen nog aanwezige muntstukken uit oudere tijden waren opgeruimd.

Hoe nodig deze geldsanering in de tijd van Willem III geweest is, wordt duidelijk door het voorbeeld van een grote muntvondst in 1950 te Bergeyk aan de dag gekomen.[1]) Hier was de jongste munt uit het jaar 1830, de gehele schat dus na dat jaar verborgen, terwijl de oudste dateerden uit 1601, meer dan twee eeuwen eerder. De gehele vondst bevatte slechts 37 stukken uit de tijd van Willem I tegen 276 uit de tijd van de Republiek, overwegend uit de 17e eeuw en bovendien nog 68 niet-Nederlandse stukken uit de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Engeland.

Voor 1806, de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden, bezat ieder der 7 gewesten, en bovendien het in sommige opzichten als een afzonderlijke provincie georganiseerde landschap West-Friesland een eigen muntfabriek. De Friese was sedert 1580 gevestigd te Leeuwarden. Deze decentralisatie betrof echter slechts de vervaardiging. Formeel waren de gewesten souverein, maar reeds de Unie van Utrecht bepaalde, dat de verbonden provinciën in muntzaken zouden samenwerken; in de practijk betekende dat, dat de reglementen die muntomloop en muntslag regelden door de Staten-Generaal werden uitgevaardigd.

De in ieder provinciaal munthuis vervaardigde stukken hadden dus hetzelfde gehalte en gewicht en dezelfde beeldenaar; alleen een korte aanduiding van de provincie-naam achter het algemene omschrift Munt van de Staten der Ver. Nederlanden wees de herkomst aan, bijv. FRI op in Friesland geslagen exemplaren. Alle munten waren ongerekend hun herkomst in het gehele grondgebied van de Republiek voor dezelfde koers gangbaar. De te Leeuwarden geslagen munten uit de tijd van de Republiek kunnen dan ook geenszins als Friese munten beschouwd worden, maar zijn Nederlandse munten geslagen in Friesland. Men zou het enigszins kunnen vergelijken met de tegenwoordige toestand in Duitsland en de Verenigde Staten, waar de muntvervaardiging over verschillende fabrieken verdeeld is terwille van een gemakkelijker distributie.

De omvang van de productie van ieder munthuis houdt dan

[1]) H. Enno van Gelder, Een muntvondst te Bergeyk, Brabantia 2 (1953). p. 117.

Wumkes.nl

ook geen enkel verband met de grootte van het gewest, maar wordt geheel bepaald door de hoeveelheden edel metaal, die door particuliere eigenaars ter vermunting worden aangeboden. Deze worden in hoofdzaak bepaald door de hoogte van de transportkosten van de aanvoerhavens van het goud en zilver naar de plaats van verwerking, de munt. Dit verklaart dat de fabricage in de loop van de 17e en 18e eeuw steeds meer geconcentreerd wordt te Utrecht en Hoorn, die het dichtst bij Amsterdam liggen, te Dordrecht en te Middelburg. Leeuwarden daarentegen lag ver van Amsterdam en kon dan ook bij de hoge transportkosten langzamerhand de concurrentie niet volhouden: reeds in de tweede helft van de 17e eeuw neemt de werkzaamheid sterk af en in 1721 wordt de munt hier gesloten. In de 18e eeuw zijn nog wel enkele munten met de naam van Friesland geslagen maar dit is gebeurd in het gunstiger gelegen Harderwijk. Dit betekent natuurlijk geenszins, dat Friesland in die tijd slechter van munten voorzien was.

De veelheid van uiteenlopende munten, die in de tijd van de Republiek naast elkaar circuleerden ligt dan ook niet in de eerste plaats aan het bestaan van verschillende munthuizen. Wel echter schiep het bestaan van deze ateliers, in de eerste plaats aan de provinciale regeringen ondergeschikt, de mogelijkhed zo nu en dan te munten in strijd met de algemene voorschriften. Vooral in de 17e eeuw gebeurde het nog verschillende malen, dat over de muntvoet geen overeenstemming bereikt kon worden en de gewesten hun eigen gang gingen: dan werden werkelijk provinciale munten geslagen die ook niet het omschrift Munt der Ver. Nederlanden dragen, hoewel ze wel als alle in ons land vervaardigde stukken in het gehele grondgebied geldig waren. Zo moeten de te Leeuwarden in 1601, 1665 en 1683 geslagen florijnen of 28-stuiver stukken in tegenstelling met het gros van het hier geslagene als specifiek Friese munten worden beschouwd. Dergelijke emissies zijn in beginsel steeds een uitzondering gebleven, al kwamen zij naar de zin van velen te dikwijls voor.[1]) In hoofdzaak was het Nederlands geld uit de tijd van de Republiek uniform, zij het gedecentraliseerd vervaardigd.

Een veel belangrijker oorzaak voor de diversiteit van de omlopende munt was de circulatie van oude en nieuwe munten, van

[1]) H. Enno van Gelder, Munthervorming tijdens de Republiek 1659—1694, 1949; A. van der Wiel, De Friesche muntmeesters Daniël en Johannes Valckenier, Jaarboek Munt- en Penningkunde 37 (1950), p. 97.

Wumkes.nl

Nederlandse en vreemde munten door elkaar. Het is vóór 1842 zelden voorgekomen, dat zoals nu regel is, oude en afgesloten munten werden ingetrokken, omdat de gewesten nooit bereid waren de hieraan verbonden kosten op zich te nemen. Oude emissies hebben, zolang niet versmelting door tussentijdse verlaging van de muntvoet direct voordeel opleverde, rustig verder gediend. Zo kwamen in de vondst van Bergeyk nog munten voor uit 1601 en 1614, die dan ook tot vrijwel onherkenbare zilveren plaatjes waren afgesleten. Alleen werden zo nu en dan, wanneer de marktprijzen van edel metaal gewijzigd waren, de koersen waarvoor de stukken uitgegeven mochten werden, bij plakkaat veranderd, wat zonder veel bezwaar gebeuren kon, omdat oude munten vrijwel nooit een aanduiding van de waarde dragen. Zo kon het gebeuren, dat de ducaton oorspronkelijk voor het ronde bedrag van 3 gulden in het verkeer gebracht, jarenlang voor 3 gulden en 3 stuiver gecirculeerd heeft.

Evenmin werd in de practijk veel bezwaar gemaakt tegen het gebruik van vreemd geld, daar immers de waarde van alle munten globaal met de waarde van het erin aanwezige goud of zilver overeenkwam en inwisseling bij het overschrijden van de landsgrens dus niet noodzakelijk was. Het was slechts nodig bij plakkaat de koers vast te stellen in Nederlands geld, waarvoor de buitenlandse stukken in betaling mochten worden aangenomen. Vooral in de 16e en 17e eeuw bediende de internationale handel zich graag van een aantal algemeen om hun standvastige metaalinhoud gewaardeerde stukken, ongeacht de herkomst. Overal in West-Europa kon men terecht met gouden Hongaarse dukaten, Engelse nobels, Spaanse dubloenen en Franse kronen of met Duitse rijksdaalders en Spaanse matten in zilver.[1]) Het is geen wonder, dat al deze vreemde munten in de literatuur van de 17e eeuw herhaaldelijk als bekende grootheden worden genoemd. Ten behoeve van de contrôle van het gewicht, dat nog al eens door snoeien of slijten had geleden, waren doosjes met gewichtjes, die met ieder van deze algemeen gangbare soorten overeenkwamen in de handel en in regelmatig gebruik bij allen die geregeld met geld te maken hadden.[2]) Een fraai voorbeeld van deze vermenging van oude en nieuwe, vreemde en inheemse munten

---

[1]) J. van Kuyk en H. Enno van Gelder, De penningen en het geld van den Tachtigjarigen oorlog, 1948.

[2]) A. O. van Kerkwijk, De Noord-Nederlandsche Muntgewichtmakers. I. De IJkmeesters-generaal, Jaarboek Munt- en Penningkunde 26 (1939), p. 83.

Wumkes.nl

geeft de grote in 1903 te Zwijndrceht opgegraven muntvondst.[3]) Deze bevatte 157 Nederlandse munten, de jongste van 1625 en de oudste uit het midden van de 15e eeuw, en daarnaast 50 Duitse, 23 Italiaanse, 17 Engelse, 15 Franse en 16 Spaanse en Portugese goudstukken. Tariefboekjes met afbeeldingen van honderden verschillende muntsoorten waren dus wel een onmisbaar vademecum bij iedere transactie van enige omvang.

Hieraan moge nog toegevoegd worden, dat geen enkel gegeven ertoe dwingt aan te nemen, dat er verschil bestond tussen het in de onderscheiden provincies omlopende geld. Er mogen relatief in Groningen iets meer Noord-Duitse, in Zeeland iets meer Zuid-Nederlandse muntstukken voorhanden geweest zijn, maar in beginsel vormde de gehele Republiek één omloopsgebied, slechts in zoverre van de tegenwoordige situatie verschillend, dat de vervaardiging van Nederlandse munten gedecentraliseerd was en talrijke muntsoorten door elkaar gebruikt werden.

De grondslag voor deze eenheid is reeds gelegd in de voorafgaande periode, die der latere Middeleeuwen met inbegrip van de 16e eeuw, tot aan de consolidatie van de Republiek. Die eenwording van het Nederlandse muntwezen hangt ten nauwste samen met de politieke eenwording van de Nederlanden onder de Bourgondisch-Oostenrijkse landsheren. Zodra Philips de Goede van Bourgondië Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland onder zijn gezag had verenigd, ging hij ertoe over voor al zijn Nederlandse bezittingen één type munten uit te geven. Alleen bleef, juist als in de tijd van de Republiek, de vervaardiging gedecentraliseerd te Antwerpen, Brugge, Valenciennes en Dordrecht: de in ieder gewest geslagen exemplaren zijn slechts door kleinigheden van elkaar te onderscheiden en van invloed der gewesten op de muntslag is nog minder sprake dan later. Van 1433 af kan voor het eerst van Nederlandse munten gesproken worden. Ook de bepalingen omtrent toelating en koers van eigen en vreemde munten golden uniform voor het gehele gebied, zonder dat onderscheid gemaakt werd tussen uit Vlaanderen of Holland afkomstige exemplaren.

Met de uitbreiding van de Bourgondische macht werd dit stelsel over alle Nederlanden uitgebreid. Onder Karel V kwamen de Noord-Oostelijke gewesten binnen de Habsburgse staat en werden nieuwe munthuizen geopend te Nijmegen in Gelderland en te

[3]) Frankfurter Münzzeitung 3 (1905), p. 321 en Catalogus auctie J. Schulman 21 Maart 1904, no 1-222.

Wumkes.nl

Hasselt in Overijsel; korte tijd heeft onder Karel V ook een munt te Leeuwarden bestaan, maar de daar geslagen munten zijn helaas nog niet teruggevonden.[1])

Als geheel gezien is de periode van 1300 tot 1600 in verschillende opzichten een tijd van overgang. Aan het einde hiervan vormden de Nederlanden politiek en daardoor ook monetair een eenheid, gekenmerkt door de omloop naast elkaar van Nederlandse munten uit verschillende ateliers en vreemde munten uit de meeste landen van West-Europa. Aan het begin is die ontwikkeling veel minder ver voortgeschreden. Ieder der gewesten is politiek vrijwel onafhankelijk en slaat dus ook eigen munten, waarvan de beeldenaar zowel als de waarde van die der buurlanden afwijken. Evenzo is de economische eenheid van Europa veel minder ver ontwikkeld: de kring van landen, waarvan de munten hier doordrongen gaat dan ook in de 14e eeuw niet verder dan Noord-Frankrijk, Vlaanderen en Engeland.

In die tijd moet ieder der Nederlandse gewesten als een zelfstandig muntgebied beschouwd worden, waar eigen munten geslagen worden en waar een bepaald soort munten, eigen en vreemd, in omloop is, anders dan in aangrenzende gewesten. In de Noordelijke Nederlanden kunnen in hoofdzaak drie gebieden onderscheiden worden: Holland en Zeeland zijn sterk op Vlaanderen georiënteerd, Gelderland en het Sticht Utrecht, dus met inbegrip van Overijsel, vormen een samenhangend gebied, dat zich min of meer naar het belangrijkste territorium in West-Duitsland, Keulen, richt en in het Noorden ontwikkelt Groningen zich tot een haast onafhankelijke stad met eigen munttypen. Wel worden overal dezelfde muntnamen gebruikt zoals groot en dubbele groot of stuiver, maar een Hollands-Vlaamse groot is niet hetzelfde als een Gelders-Utrechtse of als een Groningse.

Friesland neemt in de 14e en 15e eeuw een geheel afzonderlijke plaats in. Het ontbreken van enig centraal gezag is de oorzaak geweest, dat van een gewestelijke muntpolitiek geen sprake kon zijn. Er zijn dan ook geen eigen Friese munten geweest en men was aangewezen op het gebruik van ingevoerd geld, enerzijds de in Vlaanderen en Holland gebruikelijke soorten, anderzijds de munten van de stad Groningen en wat daar verder in omloop was. Het is moeilijk nauwkeurig te zeggen hoe de onderlinge verhouding in de practijk was, daar de monetaire geschiedenis van

[1]) H. Enno van Gelder, Muntslag van Karel V te Leeuwarden, Jaarboek Munt- en Penningkunde 37 (1950), p. 27.

Wumkes.nl

deze periode bij gebrek aan bronnen even onzeker is als de politieke, de weinige tot nu toe beschreven muntvondsten geven slechts een onsamenhangend beeld.

Eerst tegen het einde van deze duistere periode zijn een enkele maal in betrekkelijk klein aantal in Friesland munten geslagen en wel door enkele steden, de enige politieke organisaties, die daarvoor in aanmerking kwamen: tussen 1455 en 1493 is met tussenpozen munt geslagen door Leeuwarden, Bolsward, Sneek, Franeker en Workum. Karakteristiek voor de aard van het voordien gebruikelijke geld is dat de beeldenaars en gewichten steeds ontleend zijn die van de hier bekende enerzijds Groningse, anderzijds Bourgondisch-Nederlandse munten, d.w.z. zij waren bestemd om als gelijkwaardig met deze beide soorten in het verkeer te worden opgenomen. Gewestelijke munten zijn pas geslagen, toen na 1496 hertog Albert van Saksen met geweld van wapenen een centraal gezag had gevestigd. Onder hem en zijn zoons George en Hendrik zijn algemeen Friese munten uitgegeven, wederom met deels Groningse, deels Nederlandse typen.[1]) De omvang van deze emissies is zeker klein geweest, zij kunnen geen ogenblik in het betalingsverkeer hebben overheerst. Trouwens al in 1515 droeg George van Saksen zijn rechten op Friesland over aan Karel V, waardoor het gewest een deel van de Habsburgse Nederlanden werd en zich spoedig bij de algemene Nederlandse toestanden aanpaste. In de loop van de 16e eeuw werd in verschil tussen in Friesland en elders omlopend geld uitgewist.

De tijd tussen 1300 en 1600, in Friesland gekenmerkt door het ontbreken van eigen Friese munten en de omloop van bepaalde soorten uit de omliggende gewesten, is bovendien een periode geweest, waarin het Europese geld zijn moderne vorm heeft gekregen: een gevarieerde reeks van bij elkaar passende muntstukken in drie metalen. Dit systeem dateert uit de hier besproken periode: koper is pas in de 16e eeuw als muntmetaal in gebruik gekomen, zware zilverstukken als onze rijksdaalders en guldens konden ook pas in de 16e eeuw dankzij een verbetering van de techniek gemaakt worden, gouden munten zijn wel iets ouder, maar in ons land toch niet voor 1350 regelmatig in gebruik

---

[1]) Het eerst gepubliceerd door mr J. Dirks in De Vrije Fries, Samenvattend: P. O. van der Chijs, De Munten van Friesland, Groningen en Drenthe, 1855. Zie ook: J. S. Theissen, Centraal Gezag en Friesche Vrijheid, 1907, p. 66; P. C. J. A. Boeles, Een onbekende munt van Albrecht van Saksen en de oorsprong van het Friesche wapen, Jaarboek Munt- en Penningkunde 3 (1916), p. 170.

Wumkes.nl

gekomen. Omstreeks 1300 kon de zoveel minder ver ontwikkelde maatschappij het stellen met drie zilveren muntjes, de penning, eigenlijke grondslag van het muntwezen, die bijna 0,5 g woog, en stukjes van 4 penningen, sterling, en 12 penningen, groot of 1/2 stuiver.

Een halve eeuw vroeger werden in alle Nederlandse gewesten niet anders dan zilveren penningen van 0,5 g geslagen en ter aanvulling een enkele maal niet veelvouden, maar onderdelen van de penning. Deze waren voldoende voor het eenvoudige economische leven, waarin de handelsomzetten weinig omvangrijk waren, leveranties in natura een belangrijke rol speelden en bvendien ongemunt edel metaal in de vorm van baren of van sieraden een rol van betekenis speelde. Nauwelijks behoeft nog te worden opgemerkt, dat ook in deze vroege tijd ieder gewest zijn eigen munten sloeg en de kring van gewesten wier munten zover doordrongen nog beperkter was. Wel was de situatie in zoverre eenvoudiger dan enkele eeuwen later dat maar één denominatie bestond, de penning, maar ook die penning was lang niet overal even zwaar evenmin als later de groot of stuiver. Duidelijk blijkt dit met een muntvondst in 1950 te Arnhem opgegraven.[1]) Daar werden bijeen gevonden 152 penningen uit Keulen en omgeving van ongeveer 1,5 g, 102 Utrechtse en misschien Gelderse en Hollandse penningen van 0,5 g en 8 Friese penningen van 0,2 g, die bovendien nog een 50-tal min of meer verschillende beeldenaars vertoonden: niet alleen gaf ieder gewest zijn eigen munten uit, maar ook blijkt de omloop van vreemd geld weer tot een kleiner gebied beperkt te zijn: Keulen, Namen en Friesland waren de verst afliggende muntplaatsen, die te Arnhem vertegenwoordigd waren, en de beide laatste nog maar met enkele stukken op het totaal van bijna 300. De daar gevonden kleine Friese muntjes uit de 12e eeuw komen ook in andere vondsten buiten deze provincie slechts sporadisch voor, in grote hoeveelheden zijn zij alleen in Friesland zelf gevonden. Dit wijst op een vrij sterke afgeslotenheid van de Friese omloop tegenover andere gebieden.[2])

Gaan we nog één stap verder terug, dan wacht een verrassing.

---

[1]) H. Enno van Gelder, Vondst van 12e eeuwse munten te Arnhem, Bijdr. en Meded. Ver. „Gelre" 51 (1951) p. 121.

[2]) C. Scholten, De munten van Friesland van de 10e tot het begin van de 12e eeuw, Jaarboek Munt- en Penningkunde 26 (1939), p. 1.

Wumkes.nl

Evengoed als in de 12e eeuw zijn in de 2e helft van de 11e eeuw in Friesland eigen munten geslagen, de bekende penningen van de Brunswijkse graven Bruno en Egbert, die hier toen de landsheerlijke macht bezaten, en geslagen in de voornaamste zetels van de toen zo belangrijke Friese zeehandel: Stavoren, Dokkum, Leeuwarden en Bolsward en misschien enkele kleinere plaatsen.[1]) Merkwaardig is, dat deze muntjes betrekkelijk zelden in Friesland zelf worden teruggevonden, maar wel bij duizenden in Scandinavië, Oost-Duitsland en Rusland, wat trouwens in het geheel niet een typisch Fries verschijnsel is, maar geldt voor alle in de 10e en 11e eeuw, de tijd der Saksische en Salische keizers in het Duitse Rijk geslagen munten; dus ook voor de elders in het tegenwoordige Nederland vervaardigde munten uit de 10e en 11e eeuw, de penningen van de keizerlijke munthuizen te Tiel en Deventer en die van de bisschoppen van Utrecht. Al deze soorten zijn in hoofdzaak bekend uit enorme vondsten in Noord-Oost-Europa.[2]) Ter verklaring van dit merkwaardige verschijnsel moet waarschijnlijk aangenomen worden, dat gemunt geld in deze tijd in de plaatselijke economie nog een rol van zeer ondergeschikte betekenis speelde, anders zouden zoals steeds munten zijn verloren of weggeborgen en in onze tijd teruggevonden; integendeel de munten dienden in de eerste en voornaamste plaats als koopwaar, een in het barbaarse Noorden begeerd artikel, dat hier vervaardigd kon worden en ginds geruild tegen kostbaarheden. In deze vroege periode kan dan ook van een te karakteriseren omloop geen sprake zijn, zoals dat voor volgende perioden getracht is te doen.

Overzien wij nog een ogenblik de gehele ontwikkeling in historisch verloop. Na de Merovingische en Karolingische tijd ontmoeten wij voor het eerst in de tweede helft van de 11e eeuw een overvloedige muntslag in Friesland, de lichte penningen van Bruno en Egbert, die in hoofdzaak voor internationaal verkeer gediend blijken te hebben. Een eeuw later vinden we de nog

---

[1]) Behalve van der Chijs, a.w.: H. Dannenberg, Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit, 1876—1905.

[2]) H. Bauer, Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12 Jhts. Zeitschrift für Numismatik 39 (1929,) p. 1; 40 (1930), p. 188; 32 (1932), p. 153; H. Salmo, Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands (Suomen Muinaismuitoyhdistyksen Aikakauskirya 47), 1948; Vera Jammer, Die Anfänge der Münzprägung im Herzogtum Sachsen (Numismatische Studien 3/4), 1952.

Wumkes.nl

kleinere 12e eeuwse Friese penningen in grote hoeveelheden in de Friese bodem en ook zo nu en dan vermeld in schriftelijke bronnen. Deze schijnen het eerst een functie in het plaatselijk verkeer vervuld te hebben, maar waren zeker nog niet het enige betaalmiddel, dat de maatschappij in de tijd der Kruistochten kende.

In de late Middeleeuwen daarentegen werd in Friesland niet of bij hoge uitzondering gemunt, hoewel het geld in het dagelijks verkeer een steeds groter rol ging spelen en hiervoor door verdergaande differentiatie van gouden, zilveren en koperen munten van verschillende grootte steeds geschikter gemaakt wordt. Men moest zich hier, bij gebrek aan een organisatie om Fries geld te vervaardigen, behelpen met vreemde muntstukken, Groningse uit het Oosten en Hollands-Vlaamse uit het Westen. Trouwens de algemeen heersende gewoonte om oude en vreemde munten zonder bezwaar in betaling aan te nemen deed het ontbreken van eigen Fries geld nauwelijks als een incovenient voelen. De weinige pogingen tot muntvervaardiging in de 15 eeuw zijn dan ook eerder door het uitzicht op de steeds in de Middeleeuwen en vaak ook later verlokkende directe profijten uit de muntslag veroorzaakt dan door een voorkeur voor het gebruik van inheemse munten.

In de 16e eeuw leidt de politieke ontwikkeling tot opneming van Friesland in het grotere geheel van de Habsburgse Nederlanden. Voor het geldwezen is deze staat één homogeen geheel, waar overal dezelfde eigen munten geslagen worden en overal dezelfde soorten vreemde munten in de omloop zijn toegelaten. Onder de Republiek is de algemene toestand niet anders: ook dan zijn er algemene regels, die de geldomloop beheersen en bestaat er nauwelijks verschil tussen de toestanden in de diverse provinciën. Nieuw is alleen, dat er sedert 1580 een munthuis te Leeuwarden bestaat; dit werkt echter gewoonlijk volgens algemeen geldende bepalingen en slaat Nederlandse, niet Friese munten; dat deze munt in 1721 om handels-technische redenen werd gesloten, is evenmin voor de practijk van het muntwezen in Friesland van veel betekenis geweest. De tijd, dat ieder gewest zijn eigen munten had, was lang voorbij, om niet te spreken van de vaak veronderstelde periode dat iedere stad zijn eigen munten gehad zou hebben: die heeft werkelijk nooit bestaan.

Tenslotte heeft de vestiging van de eenheidsstaat ook formeel aan de provinciale zelfstandigheid in het muntwezen een einde

Wumkes.nl

gemaakt en werd in 1806 de fabricage te Utrecht geconcentreerd en in 1849 een einde gemaakt aan de omloop van oude en vreemde munten. Vanaf dat ogenblik wordt in het gehele land niet anders dan Nederlands geld van één type gebruikt.

Wumkes.nl

De doorgaande plaatsen en de daarbij behorende meente.

door O. POSTMA.

I. *Inleiding.*

In het artikel „De Friese hoeve in de zandstreken" (De Vrije Fries, deel XL) vestigde schrijver dezes er terloops de aandacht op dat bij de doorgaande plaatsen of opstrekkende heerden het gemeenschappelijk gebruikte, nog niet afgescheiden, land niet altijd aan het eind van deze hoeven lag, maar ook wel eens in het midden. Dit bleek toen het geval te zijn geweest te Wolvega in Friesland en te Nuys in Groningen.

Tot nog toe werd gewoonlijk als haast vanzelfsprekend aangenomen dat, als er bij de opstrekkende heerden land onverdeeld was blijven liggen, dit aan het eind van de hoeven moest gelegen zijn. De grondeigenaren hadden dan het recht te zijner tijd hun grenssloten of wallen verder in het onverdeelde land door te trekken.

Zo zegt De Blécourt in zijn veel gebruikt Kort Begrip[1]) hiervan: „Maar niet alle grond werd terstond verkaveld. De *verst afgelegen*[2]) gronden bleven onverdeeld liggen. Deze onverdeelde vlakten nu, aan het eind der opstrekkende heerden gelegen, vormen de z.g. meenscharren of gemeene heiden of weiden van het hamrik (= het kerspel of de buurschap)". De Blécourt brengt deze onverdeelde vlakten nu in verband met de hemrik, van welker vierjaarlijkse verdeling in de Friese wetten gesproken wordt; dit is ongetwijfeld onjuist[3]), maar de gemene gronden komen inderdaad in het gebied der opstrekkende heerden voor.

Over deze zelfde zaak zegt Oosten[4]), in verband met West-

[1]) A. S. de Blécourt: „Kort Begrip van het oud-vaderlansch Burgerlijk Recht", 5e druk, Gron. 1939, p. 170.

[2]) Ik cursiveer.

[3]) Het zou te ver voeren hier op deze zaak nader in te gaan. Een uitvoerige bestrijding van Prof. De Bleécourt vindt men in het boek van Mr Cuipers over „De gemene Dorpsgronden in Oostergoo" (p. 194—202). De opvatting van schrijver dezes blijkt uit de „Friesche Kleihoeve" en verder uit de „Geschiedenis van de Friese Landbouw" waaraan hij heeft medegewerkt. (Deel I .p. 60—69).

[4]) B. Oosten: „Een veenpolderbevolking; sociografie van de grote Veenpolder van Weststellingwerf", Wolvega, 1947; p. 39.

Wumkes.nl

stellingwerf: „Onder het recht van opstrek wordt verstaan het eigendomsrecht dat een grondbezitter heeft op de vóór en achter zijn in cultuur gebrachte gronden gelegen onontgonnen gronden (eventueel aanwassen), voor zover ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten (grenssloten) en binnen de grenzen van zijn dorp." En verder: „Stukken bij rivieren werden niet dadelijk verdeeld omdat hier veel overstroming was." En „Toen de *uiterste stukken* later werden verdeeld noemde men de percelen vaak weren." Dus het verst weg gelegen land werd het laatst verdeeld.

Wij zullen echter aantonen, dat ook dikwijls het dichterbij gelegen land nog „meente" was, waarbij dan echter als vanzelfsprekend beschouwd werd, dat het deel daarvan tussen het verlengde van de grenssloten van ieder eigenaar het eigendom van deze eigenaar was.

Om het vreemde, dat hierin misschien mag liggen, voor onze voorstelling wat minder vreemd te doen schijnen, wil ik al dadelijk wijzen op iets overeenkomstigs bij vele esdorpen. Als zulke dorpen wat ver van een beekje liggen, waaraan zich geschikte maadlanden bevinden, is het niet zo ongewoon dat deze reeds verdeelde maadlanden verder van het dorp afliggen dan het onverdeelde heideveld. Meestal ligt de es met de bouwgrond om of nabij het dorp; daaromheen ligt dan het gemene veld (heide of weide) en langs het daarbuiten lopende beekje strekken zich de verdeelde maadlanden uit. Ik noem als voorbeelden de buurtschappen Zeien en Zeegse in Drente.

II. *Weststellingwerf.*

Wij beschouwen nu in de eerste plaats Weststellingwerf, waar wij bijna over de gehele grietenij de doorgaande plaatsen hebben. De dorpen liggen als gerangschikt in drie van het Westen naar het Oosten lopende rijen. De bovenste rij bestaat uit de dorpen: Spanga, Scherpenzeel, Monnikeburen, Oldelamer, Nijelamer, Nijeholtwolde, Oldeholtwolde en iets lager Ter Idzerd. De tweede rij bestaat uit: Nijetrijne, Oldetrijne, Sonnega, Wolvega, Oldeholtpade en de derde uit: Blesdijke, Peperga, Steggerda, Vinkega, Noordwolde, Boyl.

De hoeven van de dorpen van de eerste rij lopen van de Scheene beneden tot de Tjonger boven, die van de tweede rij van de Scheene boven tot de Linde beneden, die van de derde

Wumkes.nl

rij van de Drentse grens beneden tot de Linde boven. De dorpen zelf liggen dan op een iets hogere rug er tussen door lopende, zodat het land van de hoeven voor een deel aan de ene kant en voor een deel aan de andere kant van het boerenhuis ligt. Nabij de huizen ligt meest het bouwland van de hoeven, vooral naar de kant van de Scheene of van de grens toe. De bodem loopt af naar de rivier toe, waar de maden of hooilanden liggen. Tussen de huizen en die maadlanden liggen meest weidekampen, maar lagen ook bij verscheidene dorpen in de 17e en 18e eeuw heidevelden of gemene weiden. Dit blijkt uit de floreenregisters, wanneer soms een plaats bij gedeelten verkocht is en die gedeelten worden afzonderlijk beschreven. Ook blijkt het bij verkoop van zulke delen uit de Proclamatieboeken.

Van deze dorpen kan men tenminste bij de volgende zeer duidelijk zien, dat de „meente" niet aan het eind van de hoeven ligt. In de eerste rij is dat Ter Idzerd; in de tweede zijn het Nijetrijne, Oldetrijne, Sonnega, Wolvega en Oldeholtpade, in de derde Steggerda, Vinkega en Noordwolde.

In de eerste plaats lezen we dan van *Ter Idzerd* dat er in 1649 is verkocht: „sekere Meinte ofte weidlant van de seste halue roede streckende van de olde wegh wt tot aan de hoylants dwarssloot." Deze oude weg en hooilandsdwarssloot zijn blijkbaar geen begrenzingen van de doorgaande plaats als geheel, waarvan hier een deel verkocht wordt; dat zijn bij deze eerste rij dorpen toch de Scheene en de Tjonger. De „meinte" ligt daar dus midden in; er wordt nog de conditie bijgenoemd dat „Geertjen Bartels wed. van W. Goichien Bauckes daer jaerlijcks sal stecken een voer brant sooden."[1])

Dan komt *Nijetrijne* in de tweede rij, waarvan we in het floreenregister van 1828 de plaats No 16 genoemd vinden, welke voor eerst bevat: 4 mad lands strekkende van de oldedijksesloot tot aan de meente; daarop volgend 6 mad strekkende van het vorige tot over de olde weg (wat dus de meente moet zijn) en daaropvolgend 6 mad strekkende van het vorige tot aan de Scheene.

Nu volgt *Oldetrijne*, waarover men iets vindt in het floreenregister van 1718 onder No 8. Deze plaats is nu in 4 delen verdeeld, n.l.: *a* losse soolstede (het perceel waar het huis op staat) van de Scheene tot aan de nieuwe wegh; *b* stuk land van de meentesloot tot in de Lende; *c* stuk meente op Oldetrijnster

[1]) Procl. Boek Pc 2, p. 426.

Wumkes.nl

WOLVEGA

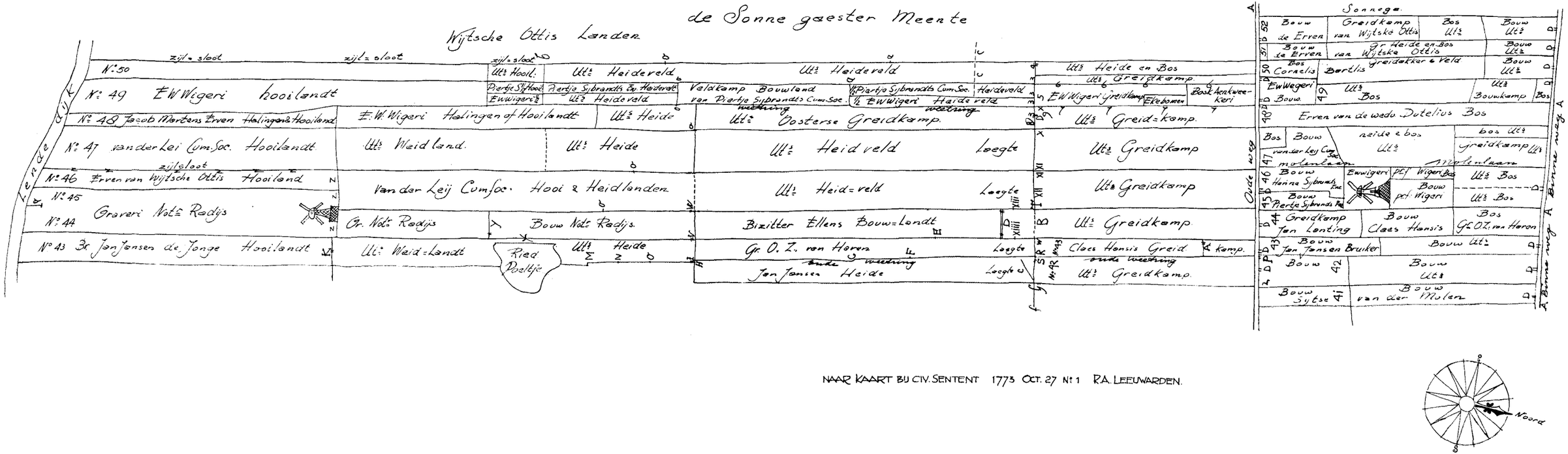

NAAR KAART BIJ CIV. SENTENT 1773 OCT. 27 N: 1 R.A. LEEUWARDEN.

Wumkes.nl

meente van de olde wegh tot aan de hooylandssloot; *d* camp lands van de olde tot de nieuwe wegh. Deze volgorde komt niet overeen met de ligging: *a* stelt het eerste, *b* het laatste deel voor; dit blijkt nit de begrenzingen Scheene en Linde. De ligging wordt dus aangeduid door de volgorde a, d, c, b; de meente is dus toch het derde perceel en ligt niet aan het eind. Ook plaats No 10 zou als voorbeeld kunnen dienen. De hier genoemde oude en nieuwe weg lopen op enige afstand van elkaar door de plaatsen heen. Meestal worden ze binnenweg en bovenweg genoemd of ook binder-weg en boverweg of buiterweg. De binnen- of nieuwe weg ligt het dichtst bij de Scheene; de huizen staan meest aan deze weg.

Te *Sonnega* hebben we vooral gegevens voor de plaatsen No 11, 12 en 14 (Floreenreg. 1718). Bij No 11 worden eerst opgenoemd: stukken hooiland „van de Lende aan de meente"; dan stukken meente van de oude weg „aan 't hooijland", die dus grenzen aan het eerste perceel. Daarna komen bouwakkers; dus de meente ligt in het midden. Bij No 12 komt een stuk meente voor van de „buitenwech" tot aan de hooilanden. Bij No 14 wordt genoemd een stuk hooiland strekkende van de Meente in de Linde. Maar ook zonder vermelding van de floreennummers treft men hier herhaaldelijk aan iets als: „meenteweide van de dwarssloot tot de olde weg" of „6 scheer meenteweide op Sonnegaer meente van de buiterwech aan de hooilanden", of „stuck meente ofte heydlant breet 4 roeden uyt de nieuwe hooylantssloot tot de olde wegh."

Voor *Wolvega* hebben we gelukkig een kaart, die ons de toestand duidelijk voor ogen stelt; deze behoort bij een proces in een kwestie van waterlossing van 1773. Ongelukkig staan niet de gehele plaatsen er op, maar de kaart loopt van de Linde naar de binnenweg; de meente komt er dus wel telkens op voor. Wij reproduceren hierbij een deel van de kaart, bevattende de plaatsen No 44 tot No 50; er zijn 50 stemmen in Wolvega, daarna komt het dorp Sonnega. No 51 en No 52 zijn slechts brokstukken zonder stem. Op de kaart wordt niet van meente gesproken, maar van heide; daaraan grenst echter naar het Westen de Sonnegaester meente.

Van 2 plaatsen op deze kaart No 44 en No 49, die al vroeg gesplitst waren, hebben we beschrijvingen uit het floreenregister van 1718. De hoeve No 44 bestaat dan uit: *a* de soolstede en het campjen over de weg; *b* veenland en bosch sampt bouwlant uit

Wumkes.nl

de Scheene in de brinksloot; *c* 2 bouwcampen tuescken de wegen strekkende tot aan de meente; *d* land „strekkende van het vorige tot aan de hooilantssloot" (dit is dus meente); *e* seker hooylandt en uitterdijk. Hiervan komen *a* en *b* niet meer op de kaart voor: deze loopt zo ver niet. Het andere land is nu ook niet meer precies zo als bij deze beschrijving.

No 49 heeft: *a* „sekere soolstede, bouwlant ende bos uit de Scheene tot aan de buiterwegh (gelet op het volgende zal dit de binnerwegh moeten zijn); *b* bouwlant en bosch van de binnerwegh tot over de buiterwegh in de sloot; *c* bouwlant strekkende van het vorige tot aan de meente; *d* meente en bouwcamp „de hooge camp" van het vorige tot aan de hoylantssloot uit de meente aangegraven; *e* seker hooylandt strekkende van het vorige tot in de Lendedijk; *f* een stuk maden uitterdijken.

We merken hierbij nog op dat bij de splitsing het perceel *a* vrij van floreen gesteld is; deze is op de andere percelen overgebracht. Dit gebeurde nog al eens met de soolsteden: de dorpslasten bleven dan gewoonlijk.

Van de tweede dorpenrij is nu nog *Oldeholtpade* over; wij vonden daaromtrent in Procl. Boek Pc 3 eenmaal genoemd: „het voorste hoylandt streckende van de meente aen de wtterdijcks dwarssloot", wat bewijst dat de meente zich niet aan het eind van de doorgaande plaats bevond.

We komen nu tot de derde, benedenste rij dorpen. Hierbij hebben we de meeste gegevens van *Steggerda*. Vooreerst enige gegevens uit de Procl. Boeken, zo als: „sekere 8 mad greijdevelt genaempt die buitermeente onder Steggerda van de maedsloot tot in de olde weterinck" (dit zijn beide dwarssloten); of „stuck meente genaemt in den dorpe Steggerde streckende buijten van 't hoeilant tot aen de weeterinck toe" (beide uit Pb 1). Maar het belangrijkst is de kaart, die we ook hier hebben, voor een proces in 1773 getekend. Deze kaart stelt voor de plaats No 32 en een deel van No 33 van Steggerda. Daar er 50 plaatsen in het geheel zijn en het register ze opnoemt van het Westen naar het Oosten, liggen deze plaatsen op de oostelijke helft van het dorp. Het Noorden is hier echter beneden geplaatst, zodat de Linde de benedenste grens van de kaart vormt; het bovenste deel van de plaats nabij de Overijsselse grens ontbreekt.

Op de kaart zien wij boven het bouwland en de brink met het huis, dan weide- en hooiland en een weinig bos. Beneden aan de rivier hooiland en aangemaakte kampen, met letters aan-

Wumkes.nl

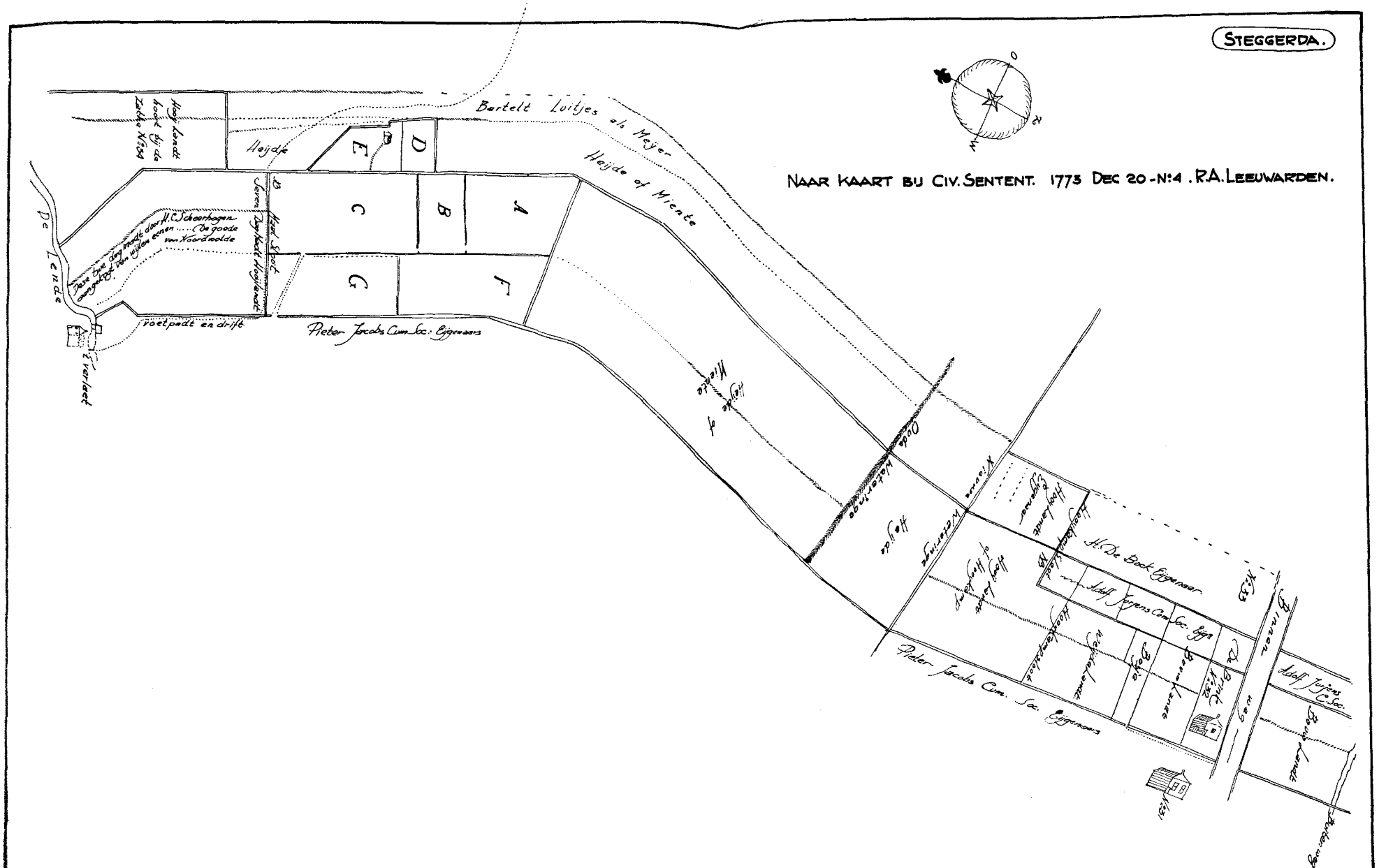
STEGGERDA.
NAAR KAART BIJ CIV. SENTENT. 1775 DEC 20 - N:4 . R.A. LEEUWARDEN.
Bartelt Luitjes e/o Meyer
Heijde of Miente
Heijde
De Linde
Pieter Jacobs Cum Soc. Eigenaars
voetpadt en drijft
Pieter Jacobs Cum. Soc. Eigenaars
A
B
C
D
E
F
G

Wumkes.nl

geduid. Daartussen ligt heide of miente, dus weer in het midden. In de tijd van bovenstaande aanhalingen uit een Procl. Boek, de eerste helft van de 17e eeuw, zullen de aangemaakte kampen ook nog wel meente geweest zijn; deze zou dan inderdaad van de maatsloot naar een wetering gelopen kunnen hebben.

In *Vinkega* hebben we vooreerst: „sekere meenschere tot deze doorgaende 8 roeden competerende gelegen in den dorpe Vinkegae streckende van de maetsloot hen aen de nije gegravene schutheckslоot" (Pb 1); en: „seekere dieselue gemeente van de boucampsloot tot opwaerts aent verste schutheck ende dwarssloot" (Pc 2). Al deze sloten zijn geen eindbegrenzingen.

Wij hebben nu nog *Noordwolde*. Wij vinden daar verschillende uitdrukkingen overeenkomende met die in Vinkega, zoals: „de gerechte helft van 13 roeden meente te Noordwolde van de hecksloot tot aen den verste maetsloet" en „11 roeden meentscheer te Noortwolde str. van hecksloot aen de maadsloot" (beide in Pc. 2). Dan nog „1/4 weyd ende hooyl. te Noordwolde van de Lende tot aen de meente."

Wanneer we hiermee onze aanhalingen voor Weststellingwerf beëindigen, is daarmee niet gezegd dat ook in andere dorpen niet iets dergelijks geweest is; een meente is er meestal wel geweest, we hebben alleen geen deugdelijke bewijzen gevonden dat deze midden in de plaatsen lag.

Tenslotte wil ik erop wijzen, dat het niet geheel zeker is, dat al het land, dat hier als meente aangeduid is, op dat ogenblik ook werkelijk gemeenschappelijk gebruikt werd: de naam kan wel eens van oudere tijd overgebleven zijn. Thans komt nog de naam Meente te Sonnega voor als naam van een waterschap, terwijl daar toch geen gemeenschappelijk gebruikt land meer bestaat. Dit zou evenwel toch niet zoveel veranderen aan de zaak, waarom het hier te doen is: we zouden dan alleen iets verder in de tijd terug moeten gaan. Intussen mogen we wel aannemen dat, als er niet van „meente", maar van „meenscheer" gesproken wordt, het gemeenschappelijk gebruik nog in gelding is.

In Sonnega bepaaldelijk is echter dit gemeengebruik nog niet zo heel lang geleden opgehouden; ik vernam van een oude boer, dat in de tijd van zijn vader, omstreeks het midden van de vorige eeuw, de meente inderdaad gemeen land geweest was. Daar liep toen het jongvee van de deelhebbers. Op de kaart van Wolvega, hier gereproduceerd, wordt ook nog iets over de afscheidingen tussen de hoeven meegedeeld: deze afscheidingen

Wumkes.nl

zijn dan sloten in het lagere land en wallen in het hogere. Als die wallen niet flink met boomgewas begroeid waren, zullen het misschien geen betrouwbare afscheidingen voor het vee geweest zijn.

Wij willen hier nog aan toevoegen dat, door splitsing van de hoeven en andere combinatie, van het systeem der doorgaande plaatsen in deze streek tegenwoordig niet veel meer is overgebleven[1]).

III. *Opsterland en Schoterland.*

Wanneer wij van Weststellingwerf naar andere grietenijen gaan, schijnen Opsterland en Schoterlad voor ons doel de beste kansen te bieden, en vooral *Opsterland* komt in aanmerking. Als wij de kaart van Eekhoff beschouwen zien wij hier veel overeenkomst met Weststellingwerf. De rivier de Boorn loopt in de lengte de gehele grietenij door en er liggen ook weer in hoofdzaak twee rijen dorpen, de ene ten Noorden, de andere ten Zuiden van de Boorn. In beide rijen hebben de dorpen gelegenheid voor het vormen van doorgaande plaatsen (hier „uitgaande" geheten); voor de bovenste rij begrensd door de grenzen van Smallingerland of provinciale grenzen en de Boorn, voor de onderste begrensd door de Boorn en de grenzen van Schoterland of Oststellingwerf of de Leits.

De maden zullen meest langs de Boorn gelegen hebben: „marschen" staat hier nog al eens op de kaart aangegeven; daaraan grenst op vele plaatsen de heide, die meest wel meente geweest zal zijn. Deze meente zal dus in de regel hier niet aan het einde van de plaatsen gelegen hebben, maar meer naar het midden toe. Strikte bewijzen hiervan zijn echter in de stukken niet gemakkelijk te vinden.

Wel blijkt uit de floreenregisters duidelijk dat men hier over het algemeen doorgaande plaatsen heeft: ze lopen van 't meer tot aan het Koningsdiep (Boorn), van de veenscheiding tot het Koningsdiep, of van de grensscheiding tot dat diep enz. Een enkele maal vinden wij iets over de aard van het land, zo te *Ureterp* in het floreenregister van 1728 van plaats No 6. We hebben hier: *a* het hornleger; *b* 3 akkers bouwland van de weg tot de dwarssloot; *c* een fenne van het heideveld tot aan de marschen; *d* 4 mad marschen van de fenne tot het Koningsdiep.

Wumkes.nl

Het niet apart genoemde heideveld (of meente) moet dus tussen *b* en *c* gelegen hebben.

Te *Terwispel* is dan de plaats No 29 op de volgende wijze gesplitst. De gehele plaats loopt hier van de Leits tot het Koningsdiep; de delen daarvan zijn: *a* het hornleger met de campen en onlanden van de Leits tot de nieuwe weg; *b* onland tussen de wegen; *c* fenne van de olde weg tot aan de marschen; *d* marschen vanaf het vorig perceel tot aan het Koningsdiep. De beide stukken onland zullen we wel mogen opvatten als meente of voormalige meente; deze ligt dus weer niet aan het einde van de plaats.

De grietenij *Schoterland* heeft wel enige overeenkomst met de beide vorige, in zoverre de Tjonger er bij langs loopt en men doorgaande plaatsen heeft met de Tjonger als ene grens en een „veenscheidinge" of gemeentegrens als andere. Maar we hebben toch minder mogelijkheden wat het bestudeerde verschijnsel aangaat omdat hier minder heide of onland is.

Alleen te *Katlijk,* waar men een grote meenschar vindt, schijnt het gemene veld wel eens midden in de zate te liggen. Zo vinden we een paar maal iets als: „drie hoeffden gras landt met hoorn beesten te beslaen gelegen in den dorpe Catlik voorscr. strckende van den fennesloot tot aen den maedsloot" (Procl. Boek Q3)[1]).

IV. *Uredewold.*

In Vredewold, het zuidelijk deel van het Westerkwartier van Groningen treedt hetzelfde verschijnsel duidelijker op. Men heeft hier een strook grond, ongeveer lopend van Marum tot Lettelbert, waar men ook doorgaande plaatsen heeft, welke aan de ene kant begrensd worden door een water, het Wolddiep, aan de andere kant door een scheiding in het veen.

In de eerste plaats zullen we een beschrijving geven van de pastorieplaats te *Nuis,* zoals we die vinden opgegeven in 1773[2]). We lezen dan „Een volle plaats, zijnde een opgaande heerd, met zyn geregtigheden van zijl- en boerrecht, gelijk de andere, strekkende zich Noordwaerds tot het Wold of zoogenaamde

[1]) Verdere studie in de Procl. Boeken toonde echter duidelijk aan dat bij verschillende plaatsen hier de heide in het midden lag.

[2]) „Staten en Inventarissen van kerke-, pastorij- en kosterij-goederen" in het Westerkwartier (S 2003); Rijksarchief Groningen.

Wumkes.nl

dwarsdiep alwaar, ten oosten de schipsloot, leggen 15 à 15½ matten Hoylant, voorts opgaande pastorij meenscheer, akkerland in drie stukken buiten de wech 't meenscheer ten Noorden, de Hoog Welgeb. Hr. S. van Teyens ten Oosten, de Heerewech ten Zuiden en het arme stuk ten Westen, binnen de wech verdeelt in twee stukken edoch van dezelfve breedte met die buiten de wech liggen, hebbende ten Noorden de heerewech, ten oosten de heer Teyens, ten Zuiden het Voetpadt, ten Westen het arme stuk. Vandaar verder Zuidwaarts strekt zich de plaats uit tot 't Hogeveen. Voorts het Hogeveen, welke schraa 13 roede (à 16 voet) breed, verdeelt zoo veel in akkers ligt in 7 akkeren, ten Zuiden het Langemeer.

De plaats loopt dus van het Wolddiep zuidwaarts tot het Langemeer en omvat achtereenvolgens: hooiland, meenscheer, akkerland, hoogveen. Van het akkerland worden eerst genoemd 3 stukken buiten de weg dan 2 stukken binnen de weg; dit is de weg naar Groningen die dus dwars door de hoeve heen loopt en waar de huizen aan staan. Het daarop volgende hoogveen is ook gedeeltelijk in akkers verdeeld; het is 13 roede breed. Zo breed zal de plaats ook wel ongeveer zijn.

Met de naastlegers oost en west hebben we niet te maken; de laatste voor het hoogveen zijn hier weggelaten.

Duidelijk is hier in elk geval dat de meenscheer of meente niet aan het begin of eind ligt maar tussen het hooiland en bouwland in.

Daar er in Groningen geen floreenregisters zijn, zijn we genoodzaakt nu voor de andere plaatsen te gaan naar wat daar voor de Proclamatie-boeken in de plaats komt, dat is het Protocol van Verzegelingen uit de Grietenij van Uredewold[1]).

We beginnen met een plaats in het westeinde van *„die Holm"* onder *Tolbert* gelegen. Terwijl van de plaats te Nuys de delen werden opgenoemd van het Noorden naar het Zuiden gaande, wordt hier alleen in het algemeen gezegd dat de plaats bevat, „heem, bouwland, hooijland en weijdelanden, veen en veld en meenscheer, legersteden op 't kerkhof" enz. als algemene formule; de volgorde der delen moeten wij uit de opsomming der naastlegers afleiden, d.w.z. van de naastlegers Oost en West. Als naaste swetten worden dan in de eerste plaats ten Oosten opgenoemd: „de diaconie van Tolbert en cons. tot in het lege

[1]) LXXIc, Dl. II, fol. 37, Rijksarchief Groningen.

Wumkes.nl

veen aan Wilhelmussloot en dan in het leege en hooge veen de hr. Geertsema tot aan de Jonkersgreppel". Hier blijkt al dadelijk uit dat het system van de opstrekkende heerden hier niet meer compleet is, anders kon er aan één kant niet meer dan één naaste swette zijn. Aan de westkant worden er zelfs drie opgenoemd: „in het hooge veen de zoogenaamde hoek Pebe Hatjes en dan aan de westkant in het leegeveen en in de akkers tot in het lege lant, zoo verre als Doctors venne gennaamt word, de hr. Geertsema voorn. en dan Aele Halbes en cons. self tot aan de Rijt en dan in het hogeland en meenscheer Jacob Jans. en cons. tot aan het hooijland." Daarna worden nog enige percelen hooiland opgenoemd.

Deze opsomming gaat, in tegenstelling met de eerste, duidelijk van beneden naar boven. Er wordt begonnen met het hoge veen, dan komen het lege veen en de akkers, daarna laag land en verder land tot de Rijt. Deze Rijt staat op de kaart aangegeven als Oude Reit of Gasloot; hij loopt tussen de weg en het Wolddiep door. Dan komt het hogeland en meenscheer en eindelijk het hooiland. Duidelijk genoeg blijkt dus dat de meenscheer nog beneden het hooiland ligt en dus niet aan het eind van de hoeve.

Een tweede voorbeeld vinden we ook weer in een plaats te *Holm*[1]). Deze plaats heeft als noordelijke begrenzing de Matsloot (een andere naam voor het Wolddiep); in het Oosten weer twee naastlegers en in het Zuiden de Jonkersgreppel. Uit de naastlegers West moeten we weer de indeling afleiden. Wij hebben hier in het hogeveen Jan Luitjes en cons., int legeveen Jans en cons.; dan Bonne Sijbes Iwema en cons. in de akkers en 't heem tot aan de Rijt, vervolgens achter de Rijt op 't hoge land Helder Luikes erfgenamen, in 't meenscheer dezelve met cons. en 't hooiland en de vier mat hingstemat Helder Luikes erfgenamen, waarna nog een paar stukken afzonderlijk hooiland worden opgenoemd.

We hebben dus achtereenvolgens: hoogveen, laagveen, akkers, heem, hoogland, meenscheer, hooiland, dus ongeveer als zoëven, beneden afgesloten door de Jonkersgreppel, boven door de Matsloot, terwijl de weg met huis en heem en de Rijt er dwars door heen lopen.

Er worden verder nog verschillende plaatsen genoemd, lopende van de matsloot tot de Jonkersgreppel, „opgaande heerden", waarvan echter de plaats van de meenscheer niet duidelijk blijkt.

[1]) Ook deel II, fol. 40v.

Wumkes.nl

Duidelijker is deze bij een verkoop van een gedeelte van een plaats (fol. 61v), waar we lezen: „1/4 in 't zoogenaamde blekers hooge en leege land met het meenscheer, hebbende zijn opstrek tot aan 't hooijland", waarbij dus wel, als boven, op de meenschar nog het hooiland schijnt te volgen.

Ten Oosten van Tolbert onder *Midwolde* en *Lettelbert* wordt het beloop der opstrekkende heerden wat onregelmatiger. Hier had men ook grotere meenscharren, die langer als zodanig zijn blijven bestaan, waardoor dit gebied iets markeachtigs heeft gekregen.

In 1868 werd de grote Midwolder meenschar van 71 bunder, 59 roede 70 el (71 ha, 59 a, 70 ca) onder de deelhebbers verdeeld. Het aantal deelhebbers was 25, die elk een aantal „weiden" in de meenschar hadden, welke aantallen nog al uiteen liepen (van 2/3 tot 14), maar meest 3, 4 en 5 waren. Het totale aantal weiden, wat wel koeweiden geweest zullen zijn, was 127. Volgens gegevens op het kadaster te Groningen lag deze meenschar in de kad. gem. Leek, sectie C, aan weerszijden van de weg naar Groningen nabij de Bult, waar deze weg bijna Zuid-Noord loopt. Hij lag dus ongeveer op dezelfde hoogte als de meenscharren, die wij onder Tolbert aantroffen: tussen de weg waaraan de dorpen Niebert en Tolbert lagen of zijn verlengde en het Wolddiep. Deze „Meenteschaar" te Midwolde heeft Joosting er toegebracht een „marke" aan te nemen in het kerspel Midwolde[1]); het schijnt mij echter enigszins twijfelachtig of deze naam hier terecht gegeven is, al zou men misschien van „markegronden" kunnen spreken.

Aan het slot van deze beschouwingen zouden we nog willen opmerken dat het in al deze gevallen wel heel anders was dan het wordt uitgedrukt door Hofstede in zijn artikel, dat De Blécourt aanleiding gaf tot zijn theorie van de samenhang van de opstrekkende heerden met de vierjaarlijkse verdeling van de hemrik. Hij zegt daarin: „De verstafgelegen gronden, meestal tegelijkertijd de laagstgelegene en de slechtste, waren de moeite van het ontginnen en het parcelleren niet waard."[2]). Deze verstafgelegen gronden, de maden langs de diepen, waren hier zeer gewaardeerd bezit en ze waren geparcelleerd ver vóór de dichter bij gelegen meente.

---

[1]) Zie J. G. C. Joosting „De Marken van Drente en Groningen enz." in de Geschiedkundige Atlas van Nederland; p. 155.

[2]) E. W. Hofstee „Korte mededeelingen" (over „De Friesche Kleihoeve"), Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XIV, Afl. 2, p. 206.

Wumkes.nl

Een merkwaardig zeventiende eeuws zonnewijzertje,

door P. TERPSTRA.

Het Fries Museum te Leeuwarden bezit een door „Jan Roelas. V. Vries T. Amsterdam; anno 1642" vervaardigd koperen zonnewijzertje, dat om zijn eigenaardige inrichting een korte beschrijving waard is. Het toestelletje is overigens vrij „goedkoop" uitgevoerd en was waarschijnlijk bestemd voor de kleine man voor wie in die tijd uurwerken nog veel te duur waren. De letters en cijfers zijn niet fraai gegraveerd maar (vrij slordig) geslagen. Het instrumentje maakt dan ook veeleer de indruk van het werk te zijn van een bedreven koperslager dan dat van een kunstzinnig zeventiende eeuws instrumentenmaker. Allicht hangt hiermee ook samen het feit, dat men van Jan Roelas van Vries niets meer weet dan dat zijn naam op twee oude instrumentjes voorkomt, waarvan het hier beschrevene het ene is.[1])

De tijdsbepalingen door middel van dit apparaat berusten op het meten van de zonshoogte; van de grootte dus van de verticale boog die de zon met de horizon verbindt. Het is wel direct duidelijk dat deze boog in de loop van een dag verandert en dat derhalve in zijn grootte een tijdsaanwijzing is vervat: de maximale grootte b.v. is voor elke dag een aanduiding dat het 12 uur is. Deze maximale grootte evenwel verandert in onze streken tussen 21 December en 21 Juni van 14 graden tot 61 graden, bovendien verandert de tijd van de zonsopkomst (hoogte nul) van kwart nà acht tot kwart vóór vier, terwijl b.v. om 9 uur 's morgens de zonshoogte op 21 December, 21 Maart en 21 Juni respectievelijk $4^1/_2$, $25^1/_2$ en $45^1/_4$ graden bedraagt. Daaruit volgt dat de tijdsbepaling uit de zonshoogte voor andere dan het middaguur een vrij ingewikkeld vraagstuk moet zijn.

[1]) Zie M. Rooseboom: „Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840".

Wumkes.nl

Ons zonnewijzertje nu geeft van dit vraagstuk een interessante oplossing, die in het volgende zal worden beschreven.

Aan de voorkant ziet men links langs de cirkelboog een ietwat ongelijkmatige verdeling die de eerste zes maanden van het jaar (en deze telkens in 8 delen verdeeld) aangeeft. Rechts is de begrenzing niet cirkelrond, maar van een vorm die herinnert aan een blaasvormige uitstulping. Langs de rand van de uitstulping staan op onderling zeer ongelijke afstanden de getallen 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, resp. 12, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Deze datum- en uurverdelingen nu zijn op zodanige wijze op elkaar afgestemd[1]) dat, indien de waarnemer de wijzer W op de datum der waarneming en daarna het vlak van de plaat, (terwijl deze vrij hangt aan de ring R) door de zon brengt, dat dan het lichtpuntje hetwelk afkomstig is van de zonnestralen, die gaan door het gaatje G in het haaks omgebogen uiteinde van de wijzer, de opstaande rand der uitstulping treft bij een getal dat overeenkomt met de ware zonnetijd. Deze „afstemming" is door Roelas de Vries waarschijnlijk op de volgende wijze verwezenlijkt. Men trekt door het ophangpunt de lijn l, die bij vrije ophanging aan R verticaal komt te staan en construeert dichtbij het benedenuiteinde van deze lijn een tweede lijn h die l loodrecht snijdt. Op deze lijn h wordt een punt dat op korte afstand rechts van l ligt, als „punt 12" gekozen. Men legt daarna door het laatst genoemde punt drie lijnen die resp. met h hoeken van 14, $37^1/_2$ en 61 graden (zie boven) insluiten en neemt de snijpunten van deze lijnen met de linker cirkelboog resp. als de datum-punten 21 December, 21 Maart en 21 Juni. Vervolgens trekt men door het 21 Dec.-punt een lijn die met h een hoek van $4^1/_2{}^\circ$ (zie boven) insluit; door het 21 Maart-punt een lijn die h onder $25^1/_2{}^\circ$ snijdt en tenslotte door het 21 Juni-punt een lijn die onder een hoek van $45^1/_4{}^\circ$ op h invalt. Deze drie lijnen gaan in het algemeen niet nauwkeurig door één punt, maar sluiten een klein driehoekje in. Men merkt nu het middelpunt van dit driehoekje en schrijft daarnaast het cijfer 9. Op overeenkomstige wijze vindt men aan de hand van het onderstaande tabelletje de ander uurpunten. Verbindt men de zo gevonden punten door een gladde kromme dan is daarmee de uitstulping met haar uurverdeling bekend.

---

[1]) In „moderne" nomenclatuur zou men hier spreken van een „Nomogram".

Wumkes.nl

Overzicht van zonnehoogtes (poolshoogte = 52°35')

Ware zonnetijd	*21 Juni*	*21 Maart*	*21 December*
12 uur	60°53′	37°25′	13°57′
11 uur	58°50′	35°56′	12°50′
10 uur	53°2′	31°45′	9°35′
9 uur	45°16′	25°27′	4°28′
8 uur 18 m.			0°0′
8 uur	36°31′	17°41′	
7 uur	27°26′	9°3′	
6 uur	18°26′	0°0′	
5 uur	9°54′		
4 uur	2°9′		
3 uur 42 m.	0°0′		

Evenzo als de datumpunten 21 Dec., 21 Maart en 21 Juni vindt men de andere datumpunten op de linker cirkelrand door met behulp van de bij de datums behorende middaghoogtes lijnen door het „punt 12" te trekken. De middaghoogtes voor 1 Jan., 1 Febr., 1 Maart, 1 April, 1 Mei en 1 Juni bedragen b.v. resp. 14°, 20°, 29°3/4, 42°, 52°1/2 en 59°1/2.

De op deze wijze ontworpen schaalverdelingen geven een tijdsbepaling die voor het dagelijks leven der zeventiende eeuw als voldoende nauwkeurig werd beschouwd.

Aan de achterzijde van ons instrumentje is nog een derde schaalverdeling aangebracht waarop het „tegenwicht" van de wijzer W de lengte der dagen aanwijst; gelijk bekend varieert in onze streken deze lengte van rond 8 tot ruim 16 1/2 uur.

Wumkes.nl

Enkele metingen en opmerkingen over spiegelkijkers van Rienks, Hommema en Heidanus,

door A. SPOOR, phys. drs.

Natuurkundig Laboratorium der Rijks-Universiteit te Groningen.

Aanleiding tot de volgende observaties was het feit, dat zich op het ogenblik een kijker van Rienks op het Natuurkundig Lab. bevindt. Deze kijker is het eigendom van de heer Reinders, landbouwer te Stedum, die de kijker uiteindelijk als familiestuk van Rienks heeft geërfd. De kijker draagt het opschrift: S. I. Rienks, Hallum 1812. Ze is geheel compleet met meerdere kleine spiegeltjes, zodat de kijker zowel volgens Gregory als volgens Cassegrain is te gebruiken.

Met de „mes-test" van Foucault werd de holle spiegel (Ø = 11,9 cm, Ø van het gat in het midden = 1,9 cm en de brandpuntsafstand is 47 cm) onderzocht. Deze kijker is in de oorlog '40—'45 ondergedoken geweest en daarna probeerde Prof. Hl. de Vries de kwaliteit te toetsen, doch een behoorlijk beeld was niet te zien. De beeldvorming van de spiegel, waarschijnlijk doordat men deze onoordeelkundig gepoetst had, was zo slecht, dat deze opnieuw geslepen is. Bij de test hierna bleek de minimum doorsnede van de afbeelding van een oneindig klein lichtpunt 100 μ te zijn, terwijl de buigingsonscherpte 12 μ zou geven. De afwijking was in zodanige richting, dat de doorsnede van de spiegel nog extra van een eventuele paraboolvorm afweek. Voor de oorlog heette het, dat de kijker een goed beeld gaf. Het kriterium was, dat men op grote afstand vogels op het dak van een kerk kon zien enz., doch dit was na de oorlog niet meer mogelijk. Getracht zal worden de spiegel goed te krijgen, zodat een indruk verkregen kan worden van de rest van de optiek, die waarschijnlijk nog in de oorspronkelijke toestand is. Het bleek reeds, dat er storende effecten in de oculairtubus optraden, doch deze zijn door het inwendige opnieuw zwart te maken grotendeels onderdrukt.

Interessant was het nu spiegels van de 19e eeuwse telescoopbouwers te onderzoeken, die nog in de oorspronkelijke toestand

Wumkes.nl

verkeerden. Door de welwillende medewerking van Dr Wassenberg, Directeur van het Fries Museum te Leeuwarden kregen we hiertoe de beschikking over een telescoopspiegel van Roelof Hommema (St. Anna Parochie, 1830) (Ø = 13,3 cm, Ø opening = 2,3 cm en f = 53 cm), evenals over een kleinere van Heidanus (Ø = 9,3 cm, Ø opening = 1,85 cm en f = 41 cm). Deze laatste bleek bij beproeving zeer slecht; de minimum doorsnede van de afbeelding was ongeveer 1 mm. Het is niet te verwachten, dat dit zo was toen Heidanus de kijker afleverde; de spiegel was nu ook reeds aanzienlijk verweerd.

De kijker van Hommema was te gebruiken volgens Newton, Cassegrain en Gregory. Helaas is nu alleen nog het oculair, dat bij het Newton-systeem gebruikt wordt, intact; van het andere oculair ontbreekt de veldlens.

Ook de optiek van de zoeker, die bij het gebruik als Newton-kijker hoorde ontbreekt helemaal en van de andere zoeker de objectieflens. De drie kleine spiegeltjes zijn nog wel aanwezig en evenals de grote holle spiegel in goede staat. Ook de optische kwaliteiten van de holle spiegel bleken heel behoorlijk te zijn: de minimum doorsnede van de afbeelding was 40 μ wat weer boven de theoretische waarde ligt, maar een berekening leert, dat aangenomen, dat de spiegel parabolisch is, bij genoemde proef een hogere waarde gevonden moet worden. Kijkende naar de spiegel krijgt men bij de proef de indruk, dat de spiegel bij het gat meer is gekromd dan een spherische spiegel en aan de rand juist minder (zie figuur);

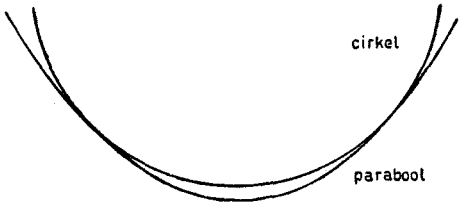

deze afwijkingen zijn juist nodig om de spiegel parabolisch te maken. Om na te gaan of de spiegel precies parabolisch is, zou deze eigenlijk in zônes verdeeld moeten worden en van elke zône de kromtestraal bepaald moeten worden.

In hoeverre Hommema één en ander bewust gedaan heeft, is moeilijk te zeggen, maar aannemelijk is het wel, dat het toeval hem geholpen heeft. Dat hij niet met de mes-proef de spiegel gecontroleerd heeft, blijkt wel uit het feit, dat de uiterste rand niet afgeschermd is en bij beproeving blijkt deze altijd teveel afgeplat. De genoemde afwijkingen van de bolvorm zijn ook

Wumkes.nl

gemakkelijk te verklaren: randen plegen in het algemeen teveel te worden weggeslepen en gepolijst, dus in het geval van deze spiegel aan de uiterste rand en rondom het gat. Hierdoor komt inderdaad de getekende doorsnede tot stand, die in de richting van de parabool van de cirkel afwijkt. Verder is nog te vermelden, dat het oppervlak enige kleine kuiltjes van ongeveer 2 mm doorsnede vertoonde. Deze waren wel mee gepolijst en hebben dus waarschijnlijk van het begin af in de spiegel gezeten.

Appendix.

Berekening van de doorsnede van het buigingsschijfje:

$$l = 2{,}5\,\frac{R\,\lambda}{d} \simeq\simeq \frac{250}{10}\,\lambda = 25.5.10^{-5} = 12.10^{-3}\ \text{mm} = 12\ \mu,$$

waarbij R de kromtestraal is, d de doorsnede van de spherische spiegel en λ de golflengte van het gebruikte licht is.

De minimale doorsnede van de afbeelding, indien de spiegel parabolisch is, is moeilijk precies op te geven. Berekening leert, dat de normaal van een zône op afstand r van het centrum de as snijdt in een punt, dat $R + \frac{r^2}{2R}$ weg van dit centrum verwijderd is.

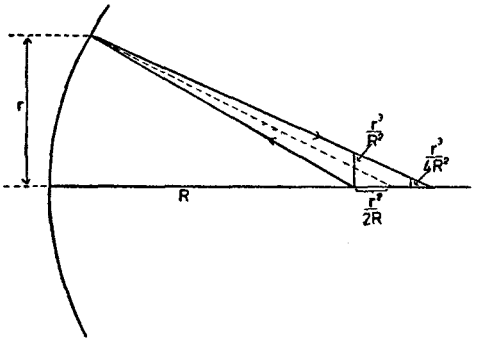

Houdt men de lichtbron in het krommingsmiddelpunt van de middelste zône, dan zal de teruggekaatste straal de hoofdas snijden op een afstand $\frac{r^2}{R}$ van de lichtbron en de verstrooiingsschijf ter plaatse van de lichtbron heeft dus een doorsnede $\frac{2r^3}{R^2}$.

De minimale doorsnede ligt $^3/_4$ van $\frac{2r^2}{R}$ verder dan het kromtemiddelpunt van de middelste zône, aangenomen, dat deze bepaald wordt door stralen die teruggekaatst worden op 0,85 straal van de spiegel van het centrum. Hierdoor is de waarde van die doorsnede $^1/_4$ kleiner, dus $\frac{r^3}{2R^2} \simeq\simeq 90\ \mu$ voor r =

Wumkes.nl

6 cm en R = 106 cm, als de werkelijke straal van de spiegel is verminderd met 6 mm voor de buitenste zône, die onbruikbaar is.

Deze metingen werden gedaan in de zomer van '52 door de schrijver, waarbij ook Prof. Hl. de Vries enige medewerking verleende, daar hij persoonlijke ervaring had in het slijpen en controleren van telescoopspiegels.

Wumkes.nl

Wopke Cnoop, een Friese Patriot.

door Dr CHR. KROES—LIGTENBERG

Als wij eens ronddwalen door de straten en langs de grachtjes van een van onze oude steden, dan komt naast andere overpeinzingen ook soms de gedachte bij ons op: wie zouden er niet al gewoond, gewerkt, gelachen en geleden hebben achter de oude gevels van de huizen, die zij zich lieten bouwen? Zijn de verwachtingen vervuld, waarmee zij hun tehuis inrichtten, eenvoudig of weelderig naar hun geldmiddelen en hun smaak? Er zijn er — degenen die wij uit de geschiedenisboeken kennen — van wie wij menen het te weten, al zullen wij van geen mens ooit met zekerheid kunnen zeggen, wat zijn leven voor hemzelf is geweest. Maar er zijn ook de honderdduizenden, voor wie maar een klein of helemaal geen plaatsje in de biographische woordenboeken beschikbaar was en die toch hebben meegeteld in hun tijd en die ons ook nog wel iets te zeggen hebben. Het toeval heeft gewild, dat ik in het bezit ben gekomen van ruim 70 brieven, geschreven in de jaren 1788 en 1789 uit het Blokhuis, de oude gevangenis van Leeuwarden, door de man wiens naam hierboven staat, een naam die in de Nieuwe Nederlandse Jaarboeken, in het vervolg op Wagenaar en bij van der Aa wel te vinden is, maar van wie daar alleen wordt verteld, welke rol hij te Bolsward heeft gespeeld in de woelige dagen, toen de patriotten vergeefs naar de macht grepen —, en hoe streng hij daarvoor werd gestraft. Naast de bekende Friese patriotten — Jhr. Coert Lambertus van Beyma, Mr. Jan Valckenaer, Mr. Jacobus Scheltema, allen uit Franeker, de zetel van het Friese patriotisme, en die allen sinds lang hun biograaf gevonden hebben, is hij historisch dan ook vrij onbelangrijk.

Maar.... hij streed niet alleen voor vrijheid, gelijkheid en broederschap, hij was ook de toegewijde vader van vier moederloze dochters, hij droeg als koopman en industrieel bij tot de bloei van zijn geboortestad, hij was een oprecht gelovig Christen, de ijverige boekhouder (secretaris-penningmeester) van de Doopsgezinde Gemeente, hij was een man van ontwikkeling met veelzijdige belangstelling. Dit alles moge blijken uit wat ik u met zijn eigen woorden uit zijn brieven vertellen kan.

Wumkes.nl

Wie in onze dagen als toerist de kleine landstad Bolsward bezoekt, zal dat zeker doen vanwege twee beroemde bouwwerken: het Raadhuis uit de renaissance-tijd en de Gotische Grote of Martinikerk met zijn zadeldaktoren, die op een kleine hoogte staande van verre zichtbaar is. Gaande van het ene monument naar het andere neemt hij, als hij haast heeft de Kerkstraat, maar liever het smalle grachtje dat Dijlakker heet, Grote of Kleine Dijlakker naar verkiezing, en dan moet hij niet nalaten de oude gevels eens aan te zien en hier en daar een ogenblik stil te staan. Op die Grote Dijlakker heeft Wopke Cnoop gewoond, als jongen en jonge man (1747—1768) in het eenvoudige huis, uitziend op de toren van de Martinikerk, dat nu een Doopsgezinde Instelling van Liefdadigheid is, en als huisvader (1768—1787) meer naar de kant van het Raadhuis toe, op de plaats waar nog het kapitale huis in empire-stijl staat, daar later door een van zijn schoonzoons gebouwd, dat helaas gelijkvloers tot twee winkels verbouwd is. Achter twee gevels aan dit smalle grachtje, die zich in het water spiegelden, speelde zich zijn leven af, ging het in opgaande lijn, tot de gebeurtenissen van 1787 hem fataal werden en gevangenis en verbanning uit Friesland hem maakten tot een vergeten burger van de grote stad Amsterdam, waar hij voorlopig slechts mocht wonen, als hij zich met geen politieke aangelegenheden meer inliet.

Wopke Cnoop werd op 2 Februari 1740 te Bolsward geboren als oudste zoon van Claes Wopkes Cnoop en van Riemke Coopmans van Workum. Nadat al twee op hem volgende broertjes kort na hun geboorte overleden waren, stierf ook zijn vader in 1743. Vier jaar later hertrouwde zijn moeder met haar zwager Gilles Mesdag Hesselszoon, koopman en leerlooier te Bolsward, die voor de tweede maal weduwnaar was geworden. Deze had alleen uit zijn eerste huwelijk (dat met Aaltje Cnoop) een toen twaalfjarig dochtertje Dieuwke over. Zo kwam de zevenjarige Wopke met zijn moeder, zijn oom-stiefvader en zijn nichtje-stiefzuster te wonen in het huis op de Grote Dijlakker, dat door de geboorte van zijn halfbroer Taeke (later Taco) Mesdag in 1753 het stamhuis zou worden van de uitgebreide familie Mesdag. Gilles Mesdag zelf, wiens initialen G. M. aan de voorgevel van het huis zijn te vinden, droeg de familienaam van zijn moeder, wat in de 18e eeuw nog vaak voorkwam in Friesland.

Wij hebben hier te doen met een vermogende koopmansfamilie. Wopko Cnoop studeerde (blijkens het testament van zijn moeder

Wumkes.nl

en zijn stiefvader) uit zijn eigen kapitaal, hem door zijn vader nagelaten. En zijn stiefvader en zijn moeder waren beiden zo rijk aan huizen, landerijen, buitenplaatsen enz. enz., dat zij als eigenerfden vier stemmen uitbrachten bij de verkiezingen van de Gecommitteerden ten Landsdage. Het verwondert ons eigenlijk, dat zij te Bolsward in een vrij eenvoudig huis bleven wonen, maar zij kochten in 1752 onder Burgwerd een buitenplaats „de adellijke zathe Donia genaamd", waar zij 's zomers verblijf hielden. Trouwens, ook deze zomerwoning moet in hun tijd nog maar een vrij eenvoudig huis geweest zijn met één slaapkamer, waar men dus verder in bedsteden sliep, en waar niet gestookt kon worden. Maar de tuin was „weelderig" en zij bezaten er het jacht- en visrecht, waar druk gebruik van gemaakt werd. Wopko (zo heette hij voortaan) ging toen in Bolsward op de Latijnse school en had dan 's zomers een hele wandeling, dagelijks heen en terug van Burgwerd.

Een rijke jongen dus, maar toch niet in alle opzichten verwend en zeker niet verwekelijkt. Tot zijn derde jaar opgevoed als enig kind, daarna samen met een oudere zuster en een jongere broer. Een helder verstand, anders was hij niet op de Latijnse school gekomen. Waar hij gestudeerd heeft, heb ik niet kunnen nagaan: aan geen van de Nederlandse hogescholen van zijn tijd staat hij als student ingeschreven. Het is mogelijk — gezien het feit dat hij veel Duitse boeken bezat — dat hij aan een van de kleine Duitse hogescholen gestudeerd heeft. Een titel heeft hij stellig niet verworven.

Op zijn eenentwintigste jaar liet hij zich in de Doopsgezinde kerk te Bolsward dopen. Daar lag ook zijn toekomst als enig mannelijk erfgenaam van de industrieën — leerlooierij en pottebakkerij — die de rijkdom van de familie Cnoop betekenden. Zijn vader had n.l. maar één broer, Gerrit Wopkes Cnoop, die zich (ook weer naar zijn moeder) Gerrit Middagten noemde en die ongetrouwd is gebleven. Bij het noemen van deze naam komen wij, wat onze kennis omtrent de persoon van Wopko Cnoop betreft, op vastere bodem te staan.

Van deze Gerrit Middagten is n.l. een (onuitgegeven) dagboek bewaard uit de jaren 1764—1769, juister gezegd dagboekfragmenten, want het boek is niet dagelijks bijgehouden en soms zijn er maanden overgeslagen. De schrijver woonde aan de straat, die tegenwoordig weer Marktstraat heet, al is het eigenlijk een grachtje, en bezat daar ook nog twee andere huizen, die hij

Wumkes.nl

verhuurde; in het kwartier van de Dijk was hij eigenaar van een pottebakkerij en een leerlooierij. Ook was hij wever, lid van het weversgilde, en aangezien zijn huishoudster tegelijk „winkeldogter" was, zal hij aan huis winkel gehouden hebben. De bovenverdieping van het huis naast zijn woonhuis verhuurde hij aan „het College", de societeit van die dagen, waarvan hij bestuurslid en natuurlijk een trouw bezoeker was en waar behalve gepraat ook geregeld gemusiceerd werd. Ik vond het elders dan ook onder de naam „Het Muziekcollege", dat in 1763 b.v. op Prinsenverjaardag een kostbaar prieel- en watervuurwerk liet afsteken onder fraai trompetgeschal, tot genoegen van vele duizenden toeschouwers, en dat tot in de vroege morgen duurde. Maar Gerrit Middagten was tegelijk diaken en jarenlang boekhouder van de Doopsgezinde Gemeente en dus ook een trouw kerkganger. Niet alleen op Zondag, want ook door de week ging hij 's avonds vaak naar de „vermaning", b.v. om er te zingen.

Wat bracht deze vijftigjarige vrijgezel, die het druk genoeg gehad moet hebben door zijn zaken, zijn uitgebreide conversatie en zijn liefhebberijen, tot dagboek-houden? Een eigenaardigheid van zijn dagboek is, dat daarin veel aandacht wordt gewijd aan de weersgesteldheid. Elke dag wordt de windrichting genoteerd en volgen aantekeningen over temperatuur en dergelijke die ons leren, dat ook in zijn tijd grilligheden van het weer voorkwamen zo goed als nu. Op 30 Januari 1764 b.v. versierden zij bij een feestje de roemers of halve bocalen met bloemen uit zijn tuin „reeds al oopen", maar op 28 April 1768 was „het goed op de bleek stijf bevroren". Gerrit Middagten schijnt een jichtlijder te zijn geweest, dus is het niet onaannemelijk, dat het dagboek is begonnen om het verband tussen windrichting en temperatuur en zijn kwaal na te gaan. Op een herfstdag schrijft hij eens: „ik heel pijnlijk in alle leeden bijna, voorspelt vast onweer of Oostenwind".

Gemoedsuitstorting behoeven wij in het dagboek van deze oude vrijgezel niet te zoeken, ook niet in de verzen die hij erin neerschreef, want dat is gelegenheidspoëzie van het soort, waaraan wij ons met Sint Nicolaas en bij andere feestelijke gelegenheden ook nog wel eens schuldig maken. Dat een van die verzen gemaakt was voor de 28ste verjaardag van zijn neef Wopko Cnoop, brengt ons tot deze terug en illustreert het feit, dat er tussen de ongetrouwde oom en de zoon van zijn enige broer een nauwe betrekking bestond. En wel in de eerste plaats een zakelijke,

Wumkes.nl

want het blijkt, dat Wopko zowel in de pottebakkerij als in de leerlooierij werkzaam was. Als hij het is en niet Gerrit Middagten, die op 1 April 1769 adverteert, dat hij „tuinsiraden, antique en moderne beelden, vazen, tuinpotten met en zonder pedestallen" te koop heeft, dan zou men zeggen, dat hij die afdeling al van zijn oom had overgenomen, na 1764 althans, want toen was „ons nieuwe fabriek in Tuinciraden" in gebruik genomen, waar op 31 Juli de eerste oven was geleegd. Uit het dagboek blijkt, dat zij hier zelf het fijne werk deden als verwen, marmeren en boetseren, wat op een zekere artistieke aanleg wijst bij Wopko Cnoop, die echter tegelijk ook als leerlooier werkzaam was. Als zodanig ging hij geregeld naar de Beverwijkse ledermarkt en naar de Leeuwarder weekmarkt. Volgens het Reeël Cohier van Bolsward stond in 1754 de leerlooierij van Gerrit Middagten leeg, maar in 1759 was Gilles Mesdag overleden en diens leerlooierij aan de Hoochcaat en de Klippen kwam onder beheer van zijn stiefzoon, daar zijn eigen zoon nog maar zes jaar was.

Er zal zeker hard gewerkt zijn, maar uit het dagboek weten wij toch ook, dat Wopko Cnoop als jonge man een vrolijk en gezellig leven geleid heeft. Wij lezen van avondpartijen en harstmalen (= slachtmalen), van verjaarsvisites met een menigte verzen op de jarige, zelfs met wat Oom Gerrit opera's noemt, en wat daar alles bij gegeten en gedronken werd, heeft hij onvermoeid neergeschreven. Hij zegt, dat azijn met water en suiker zijn gewone drank is, mogelijk in verband met zijn jicht, maar er was geen partijtje, waar niet behalve koffie en thee of chocolade allerlei soorten wijn werden aangeboden. Soms was het „een glaasje wijn", soms „wijn geen gebrek", dan weer suikerbrandewijn of rode wijn met suiker, speciaal voor de vrouwen, terwijl de mannen hun borrel jenever kregen. Voor de witte en rode bessenwijn hadden de mannen heel wat moeite over: die werd thuis gemaakt en dan moesten zij met een clubje van vijf of zes man persen. Oom Gerrit b.v. met Wopko en andere neven. Uit Leeuwarden werd dan een speciaal vat besteld, waar witte wijn in geweest was, en na een paar dagen werd de suiker, bij een okshoofd tegelijk ingeslagen, op de bessen gedaan. Ook het bier werd door de mannen zelf afgetapt en dan eerlijk verdeeld. Ja, de drank speelde in die kringen een grote rol, zodat als bijzondere gebeurtenis een grap werd geboekstaafd, gebeurd ten huize van Wopko's moeder. Een vrolijk gezelschap had daar 's middags eendvogels, schapebout, rode kruisbessenvla en

Wumkes.nl

„appelsmode" en 's avonds kastanjes en pekelvlees genoten, alles natuurlijk met de nodige wijn bespoeld. Twee dominees onder de gasten vroegen er nog een fles wijn bij, en die kregen ze alleen, als die met de dikste buik zich door het keldergat kon wringen om de fles zelf te halen; „ik meen dat onder de historie gelachen wierde!"

Aan zoetigheden als wafels, soezen, drabbelkoeken, knijpkoekjes (oublies), oliekoeken, broederkes, bollebuisjes, „menniste bofferts", amandel- en pruimetaarten was er evenmin gebrek, maar daarnaast ontbraken de hartige gerechten ook niet: allerlei vlees- en vissoorten en ook groenten en fruit (kropsla, prei, spinazie, asperges, kruisbessen, appels, pruimen) worden genoemd. En in de jachttijd eenden en hazen, door de mannen van hun jachtpartijen meegebracht, wat aanleiding gaf tot reeksen van feestelijke maaltijden.

De jacht behoorde, naast de visvangst tot de meest geliefde uitspanningen van de Bolswarder haute volée. Wie zelf niet jaagde, zoals de dames, ging allicht uit om de lange jacht te zien, zelfs Oom Gerrit steeg er nog voor te paard en Wopko Cnoop deed natuurlijk mee. Bang was hij niet: over zijn paard spreekt Oom als „de wilde van Cnoop". Voor de wagentjes en de sjezen gespannen brachten de paarden hele gezelschappen naar de buitenplaatsen en de kermissen in de omtrek, naar harddraverijen en kolfpartijen, naar de zeilwedstrijden te Grouw, en eens trok een heel gezelschap Bolswarders midden in de winter te paard naar Workum om een daar op het strand aangespoelde vinvis te zien.

Naar Harlingen ging Wopko Cnoop mee voor meer culturele genoegens: het afscheidszangconcert van Jacob Bouwes, of een opvoering van Mahomed II, gevolgd door een pantomime „De historie van een kleermaker en de vrijage van zijn dochter", alles besloten door een herdersdansje. Een andere keer zag men daar de Tragedie van Horatius en Curiatius, weer gevolgd door een charmante dans en door de klucht „Het Leidsche Studenteleven". Begin Juni 1768 woonde Wopko met zijn halfbroer Taco Mesdag in Amsterdam de schitterende ontvangst bij van de Prins en Prinses van Oranje, waarover hij thuis aan een grote visite verslag moest uitbrengen.

Zo leefde dus Wopko Cnoop — hard werkend, sportief, van gezelligheid genietend — nog altijd als „Riemkemoeis" oudste zoon, 's winters in het huis op de Dijlakker en 's zomers op

Wumkes.nl

Donia State. Tot hij 28 jaar werd, evenals zijn neef en vriend Dr. Jan Brouwer uit Workum, die bij Tante Claaske Algra-Cnoop tegenover het Stadhuis inwoonde. Gerrit Middagten, de oude vrijgezel, had Jan in zijn verjaarsvers al eens een wenk gegeven:

„Dus is alles om sonst en te niete geloopen
Gelijk tot op heden nog met mij.
En Jan Brouwer gaat ald' een zelven
gang. Trouwen, neen. Hij
Is te bang geloov ik. Nu dat overgeslagen...."

Maar de tijd zou komen, dat Oom Gerrit alle reden kreeg om in zijn dagboek het ene N.B. na het andere in margine te schrijven: het werd piquant om de beide neven heen. Tot de kring waarin beiden uitgingen, behoorden natuurlijk ook jonge meisjes, o.a. Annigje Hesseling, een nichtje uit Groningen, dat voor Gerrit Middagten de huishouding deed, en Jan Brouwers zuster Dieuwke, die voor alle pretjes uit Workum overkwam. In September 1768 ondernam Wopko Cnoop geheimzinnige reizen — naar Woudsend, naar hij zei, — „sat sapientibus", noteert Oom. En op 10 October (nota nota bene) werd deze 'savonds om 10 uur van een visite weggehaald door de meid van zijn zuster Claaske Algra, en bij haar vond hij o.a. Wopko Cnoop en Dieuwke Brouwer en.... „neef Cnoop het woord neemende seijde dat hij en Dieuwke voornemen een huwelijk aan te gaan met volle genoegen van wederzijtse ouders, waarover ik int eerst vrij wat verzet stond, en een glaasje wijn nemende wenste henlieden en de aanwezende geluk". Een paar dagen later kon hij hetzelfde doen met Dr. Jan Brouwer en zijn huisgenote Annigje Hesseling.

En toen ging het van een leien dakje: „22 October Zaterdag 's avonds tussen 4 à 5 uur hebben Dr. Belkmeer (dit was een zwager van Jan en Dieuwke) en P. Hesseling (een neef van Annigje en van Wopko) als seconden of getuigen van Jan Brouwer met Annigje Hesseling en W. Cnoop met Dieuwke Brouwer de huwelijkze gebooden laten aanteekenen aan het huis van Secretaris de Kok en toen hier in ons keukentje de gelukwensingen gedaan. Opt Collegie wierden nu de gelukwensingen van de aanweezende gedaan en wierd aan de beijde Bruidegoms elk een verzierde pijp gebragt door Jetske, onse meijd, welke door de bruid Annigje vervaerdigd waren, waaruit zij rookten en aldaar ten toon gehangen bij voorige...."

's Zondags eerst naar de Doopsgezinde kerk natuurlijk en daarop 's middags een feestje bij vrienden en 's avonds een dito

Wumkes.nl

bij familie. En zo ging het maar door: binnen de twee weken begonnen de voorbereidselen voor de dubbele bruiloft. Woensdag 9 November zou de trouwdag zijn. Familieleden en vrienden stroomden toe, want er werd, afgezien van de feestjes in meer intieme kring, driemaal bruiloft gevierd. Gerrit Middagten ging er geheel in op: door zijn zorgen werden de zaal van het College en de aangrenzende zolder tot een feestzaal ingericht. Spiegels in vergulde lijsten, lustres, kandelaars, festoenen en kronen werden van overal aangesleept, zelfs een kroon uit de vermaning!

Voor het eerste feest waren 72 gasten genodigd: de vrouwtjes zaten aan een lange tafel, de mannen aan een andere, de bruidsparen in het midden; natuurlijk werd er muziek gemaakt en gedanst en duurde het feest tot de volgende morgen. Twee dagen later het tweede feest voor 53 gasten, en weer twee dagen later het feest voor het personeel met bruidsparen en familie, 56 personen. Dit moest 's avonds om 11 uur naar de herberg „Het Hart" verplaatst worden, omdat de vrouw van een beneden wonende knecht juist van een zoon bevallen was, maar het duurde toen ook tot 's morgens 9 uur. En het was nòg niet uit! Want ook op de trouwdag was er feest: eerst werd in twee afdelingen thuis gegeten, 's middags werd gezamenlijk „een promenade" gemaakt en toen was de Collegekamer weer de verzamelplaats voor 68 personen. Daar lazen de knecht van Gerrit Middagten en de knecht van Wopko Cnoop, bijgenaamd Jochem de Poeet, elk een lang vers voor, maar Dr. Belkmeer had een voordracht met zang en muziek. Het werd wéér 8 uur 's morgens, maar er was die dag „weder op de bruiloftszaal aangezegt" voor een maaltijd met baars, snoek en zoute vis plus de restjes van de vorige dag; „deeze nasleep was een van de vermakelijkste die er geweest zijn". Het druppelde nog wat na door de vele logees, maar toen was het toch eindelijk uit.

En hier nadert ook het dagboek zijn einde. Wat wel wat jammer is. Want in al zijn eenvoud geeft Gerrit Middagten ons toch een goede kijk op het leven van een kring van 18e eeuwers, waar wij zonder hem niets dan dorre data van geweten hadden. En hij schrijft soms ook wel aardig, als hij wat uitvoeriger wordt. Aldus b.v.: „Rinske, de vrou van onze knegt Jilt Jans gaat in zulk slegt weer om 7 uur na de Voolwijk en haalt een jonge zoon. Zuster Claaske en Minke zouden (er) om 6 à half 7 uur heen om te zien haar in haar ouders huis te verplaatsen om de history, maar kwamen net van pas om mee in 't schuitje te

Wumkes.nl

roeyen". Hier zien we de typische belangstelling van de vrouwen voor een geboorte, die elders nog sterker blijkt, als de dagboekschrijver vertelt, dat in de Doopsgezinde kring een kindje was geboren: „dies alle vrouwen niet naar de kerk". De aftocht van de gasten van het derde bruiloftsfeest naar „Het Hart" wordt aldus beschreven: „en marcheerden alle met kruijd en lood en verdere bagage na het zaal int Hart, alwaar ze direct slaags raakten, en duurden tot in de morgen om 9 uur zonder verlies van eenig manschap. De geblesseerden tot nog niet bekend. Ik na de afmars van de eerste legerplaats afgeactereerd (?) na mijn tent, zijnde bij half 12 uur."

En nu moet men ook niet denken, dat alléén over feesten en eten en drinken gesproken wordt in het dagboek. Er is ook sprake van ziekte en dood, van epidemieën van belroos en van pokken, van een avondlijke kinderbegrafenis bij het licht van een enkele lantaarn. Dan kan men er tientallen namen van dominees en vermaners in vinden, bij wie de schrijver ter kerke is geweest. Hij hoort „een charmante preek, zoo goed mennist als ooit gedaan kan worden", hij houdt soms nachtmaal bij zich aan huis, hij maakt ook wel het avondmaalsbrood gereed, 104 porties, en hij tekent aan, dat besloten is in de Doopsgezinde kerk de Psalmen onder de spreuk Laus Deo Salus Populo te gebruiken. Hij wandelt graag het bolwerk om en rookt in zijn eentje zijn lange pijp in zijn zusters koepel (somerhuijs). Hij toont ook belangstelling voor de publieke zaak: de burgemeestersbenoemingen, n.l. die van de zgn. premiers, die door de Prins van Oranje aangewezen werden, tekent hij geregeld aan en het aflezen ervan gaat hij horen bij zijn zuster Claaske tegenover het stadhuis. Op het College kwam natuurlijk ook de politiek ter sprake: „hevig debat vóór tafel tussen de burgemeester P. Bolters en Dr. J. A. Basseleur". Het begon al te gisten in de Republiek der Verenigde Nederlanden, al lag de patriottentijd nog in het verschiet. Gerrit Middagten was al een man op leeftijd, toen de oppositie tegen de oude regenten en tegen Oranje heftig werd — hij stierf in 1786 — maar Wopko Cnoop kwam midden in de „beroerten" te staan, toen het eenmaal zover was.

Maar vooreerst was hij dan getrouwd en hij vestigde zich met Dieuwke op de Grote Dijlakker, niet ver van zijn moeders huis. Wij mogen aannemen dat zij op dezelfde voet gingen leven als de anderen uit hun kring en dat het hun materieel gesproken, aan niets ontbrak. Mogen wij hier al van 18e eeuwse weelde

Wumkes.nl

spreken? Uit het dagboek krijgen wij aan de ene kant die indruk wèl: buitenplaatsen, paard en rijtuig, spiegels, lustres, kronen, roemers, om nog maar te zwijgen van de culinaire genoegens. Maar.... bezoek werd soms in de keuken ontvangen, de huishoudster en de meid sliepen in één bed, en toen Gerrit Middagten op een kwade dag bij het afhalen van zijn bed meende te moeten nazien, wat de muizen alle dagen in het stro van zijn bedstee uitrichtten, vond hij daar een nestje met zeven jonge muizen, nog kaal en blind....

Er zijn meer dingen in het dagboek, die voor ons 20ste eeuws gevoel niet goed met elkaar te rijmen zijn. Wopko Cnoop en Dr. Jan Brouwer gaven een groot feest voor hun personeel en bij de maaltijd op de trouwdag droegen de knechts verzen voor. Jochem de Poëet was ook vermaner, die in de Doopsgezinde kerk preken mocht en dan wordt met voldoening geconstateerd, dat het „seer welgegaan" is. Een preek van hem, juist gemaakt toen hij de pokken kreeg, las Dr. Belkmeer in de kerk voor. Ook dit wijst op een zeer goede verhouding tussen heren en knechten. Eens had Gerrit Middagten bij het kaarten bij secretaris Wiarda zoveel gewonnen, dat zijn geweten er door bezwaard werd en hij besloot nooit weer om veel geld te spelen; zijn grote winst gaf hij toen aan de meid. Maar.... als hij een nieuwe knecht huurt, doet hij dit op de volgende voorwaarden: Ypke Lammerts verbindt zich voor een jaar, loon 2 gld. 10 st. per week en een nieuwe kiel voor eens. „Waarvoor hij verpligt is, te werken bij wien, wat en waar ik verkies. Zijnde den Sondag niet uitgesloten als ik sijn dienst nodig oordeelde. Leezen en schrijven te leeren, zig van slegt volk en gezeltschap af te houden, 's morgens om 5 uuren tot 's avonds 7 uuren is de bepaalde tijd en voor het later koomen kan na rato gekort worden". De werkgever toont zich hier een goed paedagoog, maar de arbeidsvoorwaarden lijken ons toch wel bedenkelijk.

Wat ons van deze kring van mensen ook treft, het is dat zij zeer geregeld naar de Doopsgezinde kerk gaan, dat zij getrouwelijk de zaken van de gemeente behartigen (Wopko Cnoop volgde later zijn oom ook als boekhouder op), maar dat men bij hun *niets* meer vindt van de eenvoud, die van ouds als een van de kenmerken van de Doopsgezinden gold. Integendeel. Noch in kleding noch in levenswijze onderscheiden zij zich van anderen van hun stand.

Grote eenvoud was ook in het gezin van Wopko Cnoop stellig

Wumkes.nl

niet te vinden. Tot zijn meubilair behoorden boekenkasten voor zijn verzameling van boeken in verschillende talen en een porseleinkast, die zeker ook niet leeg is geweest. Als verlicht, en ongetwijfeld technisch ingesteld man, schafte hij zich een electriseermachine en andere natuurkundige instrumenten aan. Dat hij meerdere pruiken bezat, gouden en zilveren sieraden, rokken en geborduurde vesten, kamerjaponnen, weduwnaar geworden een hoed met rouwsluier, spreekt voor deze periode vanzelf. Al bij haar leven schonk zijn moeder hem de buitenplaats Bovenburen, gelegen bij de brug onder het dorp Koudum, die vooral om de mooie ligging van het huis geprezen wordt; om daar met zijn gezin geregeld naar toe te kunnen gaan, had hij natuurlijk paard en rijtuig nodig.

Dat gezin had zich geregeld uitgebreid. In 1770 was als oudste dochter Riemke geboren, in 1772 Janke, in 1779 Baudina en in 1782 Alida. Wijst niet reeds het vermooien van de namen Baukje tot Baudina en Aaltje tot Alida op een toenemende staat van deftigheid? Het had overigens een gezellig en zorgeloos gezin kunnen zijn, maar.... al gauw begon Dieuwke te sukkelen, en veel te vroeg, toen Riemke nog maar zestien jaar was en Alida vier, stierf zij die het middelpunt van het gezin had moeten zijn en blijven. Als Wopko de tienjarige Baudina toestaat de beugeltas van haar moeder te dragen, schrijft hij er bij: „Dat zij dikwels gedenke aan de deugdzame, doch een voornaam deel van haaren leeftijd ongelukkige, lijdende moeder!"

Er had dus een druk op het gezin gelegen, lang vóór de moeder stierf, en toen Riemke het bestuur van de huishouding geheel moest overnemen, zal zij al lang gewend geweest zijn om de handen uit de mouwen te steken. Want in het huishouden lag in die dagen voor de meisjes uit de gegoede stand toch nog de enige toekomst. Zij leerden lezen en schrijven, breien en naaien, soms borduren en tekenen, ook wel dansen en muziek, maar een school waar zij zich verstandelijk verder hadden kunnen ontwikkelen, bestond voor haar nog niet. Voor haar moest alles uit het gezin komen, en gelukkig voor de meisjes Cnoop hadden zij een vader die voor zijn dochters aan meer ontwikkeling hechtte en die in staat was haar die zelf bij te brengen. Hij onderwees haar in rekenen en in geografie en hij zag nauwlettend toe op haar spelling en haar stijl, terwijl hij nooit naliet haar tot aandachtig lezen, ook in de bijbel, aan te sporen. Wat kregen zij niet vaak haar brieven, die zij hem naar Leeuwarden zonden,

Wumkes.nl

gecorrigeerd terug, evenals de versjes die zij met zoveel moeite voor hem gemaakt hadden! Wat een standjes kregen zij, vooral Janke, over haar slechte schrift en haar spelfouten! De toon is dan soms verre van vriendelijk: „Uwe 2 laatste brieven heb ik nagezien en zende UE die *gecorrigeert* terug, op dat Gij bij nadere gelegenheid (er) gebruik van moogt maken". Hij twijfelt niet aan zijn eigen superioriteit in dit opzicht: „Ik heb met genoegen uwe versjes op mijn verjaaren gemaakt, gelezen en aan mijne Vrienden medegedeelt: ik bedank U daarvoor als ook voor de Poffertjes; doch tot uw Leering zende ik U dezelve gecorrigeert te rug, om dezelve dus in 't net te schrijven en daar uit te zien dat met weinig verandering het veel beter vloeit". Veel vertrouwen stelt hij in haar leerlust niet: „Het spijt mij om U dat ik zo lang van Uw ben, hoe gaarne wilde ik U het nodige leeren. Geographie, reekenen, dat alles denk ik, is er weer uit: want dat gij uw zelve daar in zoud oeffenen, kan ik niet denken". Hij gaat zelfs wel eens zo ver van aan zijn beide oudsten te schrijven: „Gij mogt beide nog wel op de spel-school gaan...." Bepaald hatelijk tegenover Riemke is een aan de kleine Baudina gericht zinnetje: „Als gij zo voortvaart, dan kunt gij Riemke haast, ten minsten gemakkelijk in een jaar voorbij leeren".

Maar we vinden in de brieven toch ook wel tekenen van tevredenheid: „De twee boekjes met de brief van Riemke heb ik ontvangen: uit dezelven zie ik met genoegen dat uw stijl beter word en dat gijl. zeer na mijne te huiskomst verlangt en die als nodig of nuttig voor Ul: aanmerkt". En over het onderwijs aan de beide kleintjes is hij vol oprechte zorg. Baudina is al bij de meester, zij moet nu vooral ook leren naaien en Alida moet met lezen beginnen, en dan vraagt hij: „Hebt gij die periode in een vorigen brief aan Baudina al voorgelezen? heeft zij het wel verstaan en daarna haar verbeterd? Zij moet mijne lessen niet verragten, dan kan ik nog andere middelen gebruiken — Maar zij zal wel zoet weezen en begrijpen, dat het tot haar beste is, dat zij werkt als 't tijd en speelt als 't tijd is — als men dat in acht neemt, dan kan men het altijd wel hebben".

Hij werkt dus met dreigementen, maar ook met aansporingen ten goede zoals deze: „Vaart voort om U allen zo braaf te gedragen als ik tot mijne blijdschap verneem en geeft mij berigt hoe het met de nijverheid van Baudina en Alida gaat; vraagt haar of zij mijn lieve kinderen wel willen zijn onder die voorwaarde, dat zij tot hun eigen best en nut zig bevlijtigen...."

Wumkes.nl

En in diezelfde gemoedelijke toon zet hij vaak onder zijn brieven „aan mijne kleijne Lieven elk 3 kusjes voor mij", maar een andere keer is het weer: „Een kind tekend altoos de brieven aan ouders Uwe gehoorzame enz."

Zo zien wij Wopko Cnoop als het type van de eind 18e eeuwse vader, zoals wij hem kennen uit de literatuur; zijn beginselen zijn dezelfde als die ons uit van Alphens kindergedichtjes en uit de geschriften van Wolff en Deken tegemoet komen, hij is als vader inderdaad „de vriend die mij mijn feilen toont". En het mooie is: dat hij géén literatuur is, maar levende werkelijkheid, een stukje werkelijkheid ons aansprekend uit de al vergeelde en verbleekte brieven, door een bezorgde vader geschreven aan zijn vier moederloze dochters. Zij waren alleen achtergebleven, toen het gepeupel van Bolsward hem op 27 September 1787 uit zijn huis had gesleurd om hem op te brengen naar het Stadhuis, vanwaar hij naar het Blokhuis te Leeuwarden was overgebracht.

„Wegens het patriotismus", zo staat het geboekstaafd in het Notulenboek van de Doopsgezinde Gemeente, waarvan Wopko Cnoop toen de boekhouder was. Ziedaar de misdaad, waarvoor hij na bijna twee jaar, tussen hoop en vrees, als gevangene geleefd te hebben gestraft werd met tien jaar verbanning uit de provincie Friesland. Wegens het patriotismus. Dat de patriotten, de „kezen", allerminst misdadigers waren, dat over het algemeen zelfs de beste burgers, de meest vooruitstrevende elementen ertoe behoorden, wij weten het sinds lang. Er is om hen heen eerst een zekere gêne blijven hangen, een verwijt van gebrek aan karakter en principes, toen de meesten, eerst heftige anti-orangisten, na de Franse tijd per slot brave monarchisten werden. Niemand heeft daar aardiger over geschreven dan Jacob van Lennep in de levensgeschiedenis van zijn vader en zijn grootvader, de laatste eens een vurig patriot. Er werd bij de van Lenneps thuis, evenals bij andere families van „kezen", over de patriottentijd maar liefst gezwegen, zodat Jacob er, toen hij te Leiden student werd, nog maar een vage notie van had. Eens kwam hij van de Societeit Minerva thuis met schampere verhalen over de kezen, maar toen barstte zijn vader toch uit: „De kezen? Je grootvader was er een en je mocht willen, dat je een man werd als hij." Over het algemeen lieten de vroegere patriotten het verledene liever rusten, of ze maakten er zich, naar van Lennep vertelt, met een grap af zoals van der Palm, die als er over gesproken werd, placht te zeggen: „Ja, toen keesde ik zo wat."

Wumkes.nl

Over de Bolswarder patriotten bezitten wij dergelijke aantekeningen van de dominee-schrijver J. H. Halbertsma, die van 1814—1821 Doopsgezind leraar te Bolsward is geweest. Tot zijn beste en hoogst geachte oudere vrienden daar, die hij voor de Friezen ook vereeuwigd heeft in zijn bekende schets over het Bolswarder Nut uit de Lapekoer fen Gabe Skroar, behoorden juist de gewezen patriotten. Hij noemt er verschillende bij name en niemand prijst hij meer dan L. R. Fockens, die in de Franse tijd burgemeester van Bolsward was gebleven en toen zo veel voor de burgerij had kunnen doen. Deze mannen waren in de kracht van hun leven, toen de omkering van 1795 uitbrak, zegt hij. Zij waren patriots en Fransgezind geweest, maar.... „Zij hadden daarbij gepokt en gemazeld, en waren volkomen van alle revolutie genezen". En Ds. Halbertsma had er de levendigste herinneringen aan, hoe zij hem vertelden over alle zenuwspanningen van de patriottentijd.

Ziehier de kring aangeduid, waar Wopko Cnoop in die bewogen tijden toe heeft behoord. Hij, opgekomen uit de burgerij die niets in te brengen had tegenover de regenten met hun kwade praktijken, waar een zwakke Oranje niet tegen op kon, als Doopsgezinde ook nog uitgesloten van alle ambten, maar.... intelligent, ontwikkeld, ijverig, vurig en door zijn huiselijke omstandigheden — de altijd zieke vrouw — zeker behoefte hebbende aan afleiding buitenshuis, had zich hals over kop in de politiek gestort. Evenals Gerrit Middagten zal hij wel een trouw bezoeker van het College geweest zijn, en waar werd in die dagen ernstiger gecritiseerd en gedebatteerd dan op de societeiten? Maar hij liet het niet bij praten, hij stelde ook politieke geschriften op, en toen in 1785 ook Bolsward zijn vrijwillige stads-schutterij (er waren ruim 100 leden) kreeg, werd hij daarbij luitenant en secretaris van de krijgsraad. Met de schoolmeester Achenbach, later een van zijn lotgenoten in het Leeuwarder Blokhuis samen, werd hem opgedragen met het stadsbestuur te onderhandelen over de bewapening van de schutterij, over vuurstenen, kruit en scherpe patronen, over een wachtplaats, een excercitieterrein en een tamboer-majoor en over het verkrijgen van gelden om de schutters te onderwijzen. Uit dit laatste blijkt de degelijkheid van de opzet: het was niet alleen maar een spelletje in uniform, men wilde de mannen die desnoods gewapender hand vóór de vooruitgang en tegen de reactie zouden strijden, wat leren om ze beter bewust te maken, ze ook geestelijk te wapenen tegen dat zij aan de spits

Wumkes.nl

zouden komen te staan. Typisch is het, dat de gelden er kwamen, maar niet van de stadsregering, neen, uit de kas van het rijke St. Antoniegasthuis; men behoeft niet te vragen, van welke gezindheid de regenten van dat gasthuis waren! In een kasboekje vond ik de voor die tijd grote som van *f* 2600 geboekt als van hen afkomstig: dáármee bestreden burgemeester Fockens, meester Achenbach en Wopko Cnoop hun uitgaven voor de vrijwillige schutterij.

Vrijwillige schutterijen of vrijcorpsen waren al in 1782 in andere provincies opgericht. Hoewel reeds dadelijk hun anti-orangistische instelling duidelijk was, had de regering hun oprichting niet tegengewerkt, omdat ze eventueel zouden kunnen dienen tegen de nog altijd gevreesde mogelijke invallen van de woeste Hongaren en Croaten van keizer Jozef II. Tegen het einde van 1783 ontstonden er ook in Friesland vrijcorpsen, en in 1785 bracht Jhr. Coert Lambertus van Beijma, gemachtigde in de Staten van Friesland en daar sinds 1782 met J. L. Bergsma leider van de oppositie tegen Oranje en tegen de heersende regenten, een verbond van de Friese vrijcorpsen tot stand. Intussen was het Oostenrijkse gevaar door de vrede van Fontainebleau geweken, en waren door een vrij langdurig verblijf te Leeuwarden van het gezin van Willem V, van de populaire Willemijntje met haar kinderen, vooral bij het volk en op het platteland van Friesland, anti-patriotse gevoelens gewekt. De meerderheid van de Staten van Friesland besloot nu op 25 September 1786 de vrijcorpsen te verbieden en hun gemaakte acten, resolutiën en conventiën te vernietigen. Tegelijk werden de ingezetenen gewaarschuwd tegen de „lasteringen" in vreemde nieuwsbladen, werd het drukken, maken en verspreiden van alle geschriften die in rijm of onrijm de regering prezen of laakten verboden, en werd o.a. ook het propageren en indienen van requesten over welk onderwerp ook verboden. Bij overtreding van het verbod werd gedreigd met verbanning of lijfstraffen.

De bloedplakkaten, zo heetten deze bepalingen bij de patriotten, die maar niet zo dadelijk kamp gaven. Integendeel: in October richtte van Beijma te Franeker, van toen af de zetel van het Friese patriotisme, een burgersocieteit op. Voorzitter werd de bekende professor Jan Valckenaer. Maar het ging nu hard tegen hard: in Maart 1787 werd door de Staten aan de Franeker hoogleraren het lidmaatschap van die Societeit verboden. Het liep er ten slotte op uit, dat de Staten van Friesland zich splitsten

Wumkes.nl

en de minderheid onder van Beijma te Franeker een tegenregering, de zgn. praetense Staten, vormde. Franeker werd versterkt en van daaruit werd getracht gewapenderhand andere Friese steden mee te krijgen.

Tot die steden behoorde ook Bolsward en ook dáár was een felle strijd ontbrand vóór en tegen van Beijma en zijn tegenregering. In die strijd stond Wopko Cnoop, secretaris van de krijgsraad en van het defensiewezen van de vrijwillige schutterij vóóraan. In zijn persoonlijk leven had hij het in die dagen niet gemakkelijk, want in 1786 waren hem zowel zijn oom en compagnon Gerrit Middagten als zijn vrouw ontvallen. Zijn zaken en zijn gezin eisten dubbele zorg, maar onvermoeid bleef hij strijden voor wat hem recht leek.

Wat kon men hem, toen de strijd verloren was, niet al ten laste leggen? Hij had met de meerderheid van de schutterij op 25 Januari 1787 aan de Magistraat en Vroedschap van Bolsward verzocht in de Staten het intrekken van de „bloedplakkaten" ter sprake te brengen, die zeer hatelijk in dit request waren afgeschilderd, hij had op 7 September aan de stadsregering als secretaris van zijn Krijgsraad een adres gezonden om het besluit tot vernietigen van de vrijcorpsen niet zonder nader onderzoek aan te plakken — dit vernietigen zou eer op de weg van de stadsregering liggen —, hij was, dit besluit kennend, als luitenant van de schutterij gewapend dienst blijven doen, hij had ten huize van kastelein Jonkman mede ondertekend een declaratie van de schutterij, dat zij de praetense Staten als enige overheid in de provincie erkenden en niet uiteen zouden gaan vóór deze in vrede en rust zouden regeren en zij het kwaad hun aangedaan vierdubbel op de bewerkers ervan zouden hebben gewroken, hij had op 12 September een besluit van het defensiewezen ondertekend om de Magistraat te verzoeken de bezetting van de stad aan de vrijwillige schutterij over te laten, hij had de plakkaten van de praetense Staten laten aanplakken, hij had in een volksvergadering in de kleine kerk de brave burgerij geraden de praetense Staten, die gewapenden uit Franeker naar Bolswad gezonden hadden, te erkennen, en hij had een adres laten opstellen en mede ondertekend, waarin de Magistraat verzocht werd hetzelfde te doen.

Waar dit alles hem ten laste gelegd kon worden en inderdaad ten laste gelegd werd, is het geen wonder dat hij eens uit het

Wumkes.nl

Blokhuis aan zijn dochters schreef: „het is met mij een ijzere of een goude ketting, meer als met iemand anders."

Wij behoeven maar een geschiedenisboek op te slaan om te zien hoe snel de kansen voor de patriotten in 1787 zijn gekeerd: de opstand tegen Oranje en de oude regenten was in een paar weken onderdrukt, toen Prinses Wilhelmina's broer, de koning van Pruisen, een leger zond om de belediging, zijn zuster bij Goejanverwellessluis aangedaan te wreken en de Prins van Oranje in zijn waardigheid te herstellen en met hem de oude regenten. Op 13 September trokken de Pruisen bij Nijmegen de grens over: een week later hield Willem V zijn intocht in Den Haag. Gevochten is er nauwelijks; Amsterdam hield nog het langst, twee weken, stand.

Ook in Friesland ging de ommekeer snel. De enige schutterijen die zich, toen het er op aankwam, bij die van Franeker hadden aangesloten, waren die van Bolsward, Makkum en van enige dorpen; Workum, Staveren, Sneek, de Lemmer en Hindelopen werden van uit Franeker bezet. Die stad was maar zwak versterkt; toen professor Gadso Coopmans om hulp in Utrecht aankwam, waren de Pruisen al in het land. De Friese patriotten hielden nog een paar dagen stand, maar toen van Beijma op 24 September vanuit Staveren naar Amsterdam was gevlucht — vandaar uit wist hij via Brussel Frankrijk te bereiken — was de zaak ook in Friesland verloren.

Bolsward had niet tot de eerste Friese steden behoord, waar de patriotten in beweging kwamen; de vrijwillige schutterij was veel later dan die in andere steden opgericht. Bij haar bezoek aan Friesland was Willemijntje, komend van Hindelopen, met haar kinderen in Bolsward geweest; na de „parade" van de burgerij had zij op het stadhuis aan een collation deel genomen, waarna zij wegens de slechte toestand van de wegen per jacht naar Leeuwarden was doorgereisd; dit bezoek had haar populariteit nog vergroot. Burgemeester N. Elgersma, die de stad in de Statenvergadering vertegenwoordigde, was sterk vóór de bloedplakkaten geweest (in de stemlijst van de Staten door van Beijma staat zijn naam met rode letters gedrukt!).

Een meerderheid hadden de patriotten zeker niet in Bolsward. Maar zij hadden het vuur van een overtuiging die hen in staat stelde nog drie dagen langer stand te houden dan van Beijma. Eerst op 27 September gaven zij de strijd op, toen er al infanterie en cavalerie uit Leeuwarden onderweg was naar Bolsward,

Wumkes.nl

Workum en Staveren „om de aldaar samengerotte menigte die uit Franeker was gevlucht, te verjagen". Het gepeupel werd op de patriotten losgelaten en sleurde de aanvoerders gevangen naar het stadhuis; niet minder dan 12 Bolswarders werden vandaar naar Leeuwarden over gebracht. Uit de kring van Wopko Cnoop behoorden er verder toe de burgemeester Cornelis van der Burg, de schoolmeester Achenbach, Wopko's neven Hesseling en Jan de Hoop en een zoon van dokter Steensma.

Het wordt aan onze verbeelding overgelaten ons voor te stellen wat Wopko's dochters, de oudste 17, de jongste 5 jaar, doormaakten, toen de woeste mannen in haar woning drongen, haar vader zijn geweer afeisten en hem mee sleepten, zij wisten niet waar heen! Zij zullen wel gevlucht zijn naar het huis van Riemkemoei, de oude grootmoeder, vlak bij het hare, waar nu ook Mr. Taco Mesdag met zijn jonge gezin inwoonde, de oom die haar twee jaar lang met raad en daad zou moeten bijstaan. Thuis was alleen nog Trijntje de meid. Er was een zware last gelegd op de schouders van Riemke, de oudste.

Waarom heeft Wopko Cnoop niet, als zoveel anderen, geprobeerd te vluchten? Er is daar ook in Bolsward stellig wel over gesproken en wij weten behalve van de luitenant bij het vrijcorps Albertus Lyclama à Nijeholt, die in 1795 met het legertje van Daendels als kapitein uit Frankrijk terugkwam, nog van één Bolswarder, zekere Frans de Boer, dat hij gevlucht is, na van Wopko Cnoop *f* 100 te hebben geleend. Wetende hoe sterk hij de verantwoordelijkheid tegenover zijn moederloze kinderen voelde, meen ik wel te mogen onderstellen, dat het hem zelf onmogelijk geleken moet hebben ze zo maar alleen te laten. En het had toch ook nog wel kunnen meevallen! Bij anderen, b.v. bij burgemeester Fockens, ook een van de voormannen van de vrijwillige schutterij, is dit inderdaad het geval geweest, maar Wopko Cnoop kwam in het Blokhuis terecht.

Nu moeten wij ons die gevangenis niet voorstellen als een tweede „Oranjehotel", waarvan de herinnering ons nog zo vers in het geheugen ligt. Mr. Jacobus Scheltema, een van de gevluchte prominente Franekers, die te Burg Steinfurt zijn studiën kon voortzetten, schreef erover in zijn levensherinneringen: „Ware ik op het Blokhuis bij de Officieren van de Schutterij en het Genootschap gebragt, waar 14 burgers van verschillende stand en leeftijd, langer dan een jaar, gedurende winter en zomer bijeen werden gehouden, zeker zou ik niets hier tot leering hebben

Wumkes.nl

kunnen verrigten; en had men mij met de tien andere gevangenen in de kamers van de cipier geplaatst, ook daar zou de gelegenheid tot werken zeer gering zijn geweest."

Klinkt dit al zeer geruststellend, Wopko Cnoop zelf spreekt zelfs over de „onverwagte geneugten" in het Blokhuis „daar wij door den Cipier (met oogluiking of onderhandsche ordre van het Hof) eene der beste plaatsen in dit huis bij dage mogen genieten, waar wij nog min of meer gemeenschap met de waereld hebben en bij nacht op ordentelijke bedden slapen, daar wij door hulpe van goede vrienden alles bekomen, wat wij tot welstand van onze lichamen nodig hebben niet alleen, maar door goed gezelschap vele verkwikkingen mogen genieten." Het blijkt dat zij dit goede leventje wel zelf moesten betalen: als zuinig huisvader spoort Wopko Cnoop zijn dochters telkens tot beperking van haar uitgaven aan, omdat hij nu dubbel moet betalen, voor haar in Bolsward en voor zich in Leeuwarden. De goede bedden werden ook gehúúrd; eerst sliep hij met zijn neef de Hoop samen, maar toen die naar de studentenkamer overgeplaatst was, werd het grote bed hem te duur en liet hij een eigen bed van zijn buiten te Koudum komen. Ook werd de huisvesting later wel wat minder. Hij schrijft dan: „De Cipier is zulk een wonderlijk man. Het zomerkamertje heeft de gevangen Grietman in zijn gebruik. Hij slaapt er ook in een pavillon, zodat wij nu geen gasten als op de vlugt of in de ontkleedzaal kunnen hebben."

Ook was er een periode in het begin van 1789, dat de gevangenen zeer te lijden hadden van de kou. Toch schréép hij toen aan zijn dochters „om daarmede te tonen dat ik welvarende ben en in de koude, zonder vuur, nog kan schrijven. Het is onze manier, als wij koud worden, dan springen of huppelen wij zolang totdat wij weder warm worden." Kwaad deed de kou hem niet, want een paar dagen later schreef hij: „Wij hebben nu zo wat vuur sedert twee dagen, zodat wij nu wat minder koude te lijden hebben. Behalve verkoudheid zijn wij nog gezond."

Aan onderlinge gezelligheid ontbrak het niet; wel werd de kring na een jaar gaandeweg kleiner, toen de processen begonnen af te lopen en de gevangenen één voor één met zwaarder of minder zware straffen werden vrijgelaten. En bezoek werd onbeperkt toegelaten: niet alleen familieleden en vrienden, ook de getuigen in de processen, de knechts en de klanten van Wopko Cnoop hadden maar een briefje te halen, en de cipier liet ze binnen. Van wat er in de wereld gebeurde, van alle nieuws en

Wumkes.nl

alle geruchten waren de gevangenen dadelijk onderricht. Hun correspondentie noch het hun gezondene werd nauwkeurig gecontroleerd. Er bestond natuurlijk altijd gevaar voor verveling maar men kon vrijelijk boeken laten komen. Wopko Cnoop schreef b.v. om de gezangen van Voet, groot octavo, in rood leer gebonden, en om zijn Franse Testament. Een andere keer om Duitse boeken: „Er zijn nog Hoogd. Bibliotheken onopgesneden en dan van 2e Lesebuch für etc. en zo ik meen van die dunne ook daar platen achterin zijn über die Physik, ik weet de titel niet regt, alle nog onopengesneden". Ook zijn dagboek wilde hij hebben om het te vervolgen, maar dit moest Riemke goed verzegeld zenden. De verzen die hij en meester Achenbach met Nieuwjaar maakten, werden opgezonden, evenals een Latijns vers voor zijn broer Taco.

Wie handig was, en dat was Wopko Cnoop óók, vulde zijn ledige uren met knopen of breien, „een goede en nuttige tijdkorting", waarvoor geregeld zijde, touw, garen of wol uit Bolsward gezonden werd. De mofjes, de beursjes en de zakjes, bestemd voor de dochters en haar tantes, nichtjes en vriendinnen, ook wel voor de dienstmeisjes, kwamen in zo groten getale aan, dat Wopko Cnoop schertsend kon schrijven: „Voorts zal ik maar op de koop werken, dunkt mij — was dat niet goed? Gij kunt immers wel een mofjeswinkel opzetten: er zou vast wel aftrek komen." Ook met het versnijden van pennen voor zich en voor zijn dochters hield hij zich menig uur bezig, en soms sloot hij schetstekeningen bij zijn brieven in, die echter niet bewaard zijn. Andere afleiding was er ook nog wel: „Wij hebben nu sedert enigen tijd met ons 8 à 9 driemaal in de week 's avonds een speelbijeenkomst op 't kamertje, daar ik straks weer denk na toe te gaan. Dit diverteert zo wat. Anders zijn de lange avonden wel wat verdrietig." En zij begonnen de dag met het gezamenlijk zingen van een morgenlied, wat Wopko Cnoop zo'n goede gewoonte vond, dat hij dit thuis in de toekomst wilde volhouden: zijn dochters moesten dat lied uit de nieuwe Psalmbundel vast van buiten leren.

Wat overigens voor hem wel het allerbelangrijkste geweest zal zijn: hij behoefde zich niet geheel uit het zakenleven terug te trekken, en de pottebakkerij zowel als de leerlooierij konden geregeld doorwerken. Voor de eerste was intussen al eerder een „Compsie" gevormd en wij lezen daarover alleen dat Wopko Cnoop er voor inkocht (turf voor het pothuis, een vracht Bra-

Wumkes.nl

bantse aarde, het loodwit, de traan) en dat hij de administratie voerde („dan kan ik de boeken voor het pothuis in order brengen"). Er is daar een knecht Jelle werkzaam, die ook voor het innen van de rekeningen kan zorgen, en Riemke en broer Taco blijven op de hoogte.

Over de leerlooierij lezen wij heel wat meer in de brieven en dan moeten wij er ons rekenschap van geven, wat een zorg en arbeid de bemoeienis met de looierij voor Riemke betekend moet hebben. Het is waar, haar vader hield zelf de teugels in handen, hij voerde de zakelijke correspondentie, Taco en de vertrouwde knecht Jurjen bezochten hem geregeld en zelfs enkele klanten kon hij in het Blokhuis ontvangen. Maar Jurjen die wèl een goede vakman was, kon lezen noch schrijven, zodat alle opdrachten aan hem over Riemke gingen. En wat wist zij per slot van prijzen en kwaliteiten van de slacht- en tuighuiden, de bullehuiden, de kalfs- en boksvellen, die ingekocht moesten worden? Het schijnt niet eens altijd gemakkelijk geweest te zijn het benodigde materiaal voor de looierij te krijgen, want Riemke moest vooral zoveel beloven en zo duur inkopen, als een ander gaf, al vreesde haar vader aan de andere kant wel, dat men haar afzetten zou. „Belangende de kalfsvellen", zo lezen wij dan ook, „dit komt mij te gevaarlijk voor, om op uw waardeering in te kopen". En wat wist Riemke van de kwaliteit huiden, waarvan de ruggen (de beste soort leer) en de twijfelaars (de tussensoort) gesneden moesten worden en van inlandse en West-Indische „affal" (de koppen, poten enz.), die per bos verkocht werd? Hoe kon zij de gave, de minder gave en de wrakke vellen uit elkaar houden? Wat wist zij van gekalkte en gesmarte (onthaarde) vellen, van lijmvlees (het aanhangende vlees), koehaar, enters (huiden van de éénjarige kalveren) en zuigers (zuiglammeren), zwarte en grauwe vellen? Gezegd moet worden, dat zij ook hier hulp kreeg van vroedsman Loojenga, die de looierij naast die van Wopko Cnoop achter de stadswal bezat: Jurjen kon met hem samen de vellen versnijden en Riemke kon hem over de prijzen raadplegen. Wat nam hij b.v. te Groningen voor het zadelleer? Want het leer moest ook verkocht en verzonden worden en over dit alles moest Riemke Jurjen instructies geven, zo goed als over het legen van de kuipen, het drogen van de vellen, en het weer vullen van de kuipen met kifgoed (gebruikte run).

De klanten woonden niet alleen in Bolsward, maar ook op veel andere plaatsen in Friesland, en in Groningen zowel als in Am-

Wumkes.nl

sterdam. Er werd grauw en zwart leer verkocht, wit en rood, camoes (chamois, gemsleer) en zeemleer, overleer en zoolleer, kasten (?) en zadelleer. Riemke moest er achter heen zitten, dat de bestellingen op tijd verzonden werden en de rekeningen geïnd. Veel personeel schijnt er behalve Jelle en Jurjen niet geweest te zijn; een paar keer wordt een Jan genoemd, die de hoven in goede orde schoon moet houden, en die vooral spoedig loodwit moet wrijven. Zorgen genoeg dus, voor de gevangen vader zowel als voor Riemke.

Over één ding behoefden de gevangenen zich géén zorgen te maken, dat was over het eten. Zij konden het nodige bij de concierge bestellen, ook voor hun gasten, als er niet te veel tegelijk kwamen, en wat kreeg iemand als Wopko Cnoop al niet toegestuurd! Uit zijn eigen tuinen (Bolsward en Koudum) kreeg hij zo veel druiven, peren en perziken dat hij er zijn Leeuwarder familieleden en vrienden, onder wie zijn advokaat Mr. Frederik Hessel van Burmania, van kon mee delen; later in 't jaar kwamen de pigeonsappels en de Calvilse renetten. Riemke zond geregeld pekel- en rookvlees, kaas, jenever, poffertjes, Deventer koek, smeerkoeken en poffen; Taco Mesdag zond wafels, burgemeester Fockens „een korfje", zeker ook gevuld met lekkernijen. Eens zelfs at het hele gezelschap patrijzen en haas, en de volgende dag nog eens met de vrouwen die op bezoek kwamen; van dat hazemaal, hoe ze dan zaten, zond Wopko Cnoop een schetsje aan zijn dochters.

Geen wonder dat hij, de nodige lichaamsbeweging missend, dik werd in de gevangenis en uit zijn kleren groeide. „Bij het zenden van het nevensgaande vuil en stukken goed melde ik Ul. eerst ten opzichte van mijn japon, die staat als ik hem aan heb van voren wel 2 vinger breed open. Gij moet het met H. Ulberg overleggen of er niet in de zijden een strook kan ingezet worden en nieuwe opslagen er op. Kan daar niets van komen, dan moet ik wel een nieuwe hebben, die ik in den rouw (een weduwnaar rouwde toen drie jaar) kan dragen — er zal te huis wel een zijn daar hij na kan gemaakt worden; maar in alles wat ruimer en ook een paar vingerbreed langer als een van de greine die ik heb...."

Wij weten dat onze voorouders zich heel wat warmer kleedden dan wij: zo lezen we in deze brieven over hemden, onderbroeken, baaitjes (ook die moesten uitgelegd worden), de hemdrok, 's winters met wol gevoerd, dassen, zwarte kousen, linnen onder-

Wumkes.nl

kousen en slobkousjes, in de koude winter IJslandse of sleedkousen met de schoenen er aan vast en wanten, dit alles binnenshuis gedragen onder de kamerjapon, die Wopko Cnoop tegen dat hij vrij zou komen door rok en camisool ging vervangen. Voor de nacht was er de nachtrok, waarin ook wel visite ontvangen werd, ook te vervangen door een bedjas met beddejak, en de onmisbare witte en blauwe slaapmutsen. Eigenaardig genoeg versleet hij in de gevangenis ook een hoed; toen moest zijn nieuwe hoed, na door Mr. Philip opgestreken en van de rouwsluier ontdaan te zijn, opgezonden worden. De rouwtijd liep ten einde en het werd dus ook weer tijd voor de zilveren broek-, schoen- en bandgespen. Zijn pruiken had hij thuis gelaten, maar Riemke moest ze vooral geregeld luchten. De kleren werden gewassen en versteld, met het linnengoed — lakens, slopen, handdoeken, servetten — per trekschuit heen en weer gezonden van Bolsward naar Leeuwarden v.v. in een pakkorf of een „tromp", en daarmee kwamen ook de brieven, soms in de kousen verstopt, en de versnaperingen mee; de vader zond af en toe ulevelletjes voor zijn kleintjes. Jelle de koopman nam te paard ook wel kleine pakjes mee.

Wat dit alles aan werk en administratie voor Riemke betekend heeft, wij kunnen het ons indenken. Bij haar zorg voor het huishouden en voor de twee kleine zusjes, geholpen door één dienstmeisje, met wie de moeilijkheden wel eens zo hoog liepen, dat zij dreigde haar dienst op te zeggen, kwam een groot deel van de administratie van de looierij, het vele brievenschrijven naar Leeuwarden en waarschijnlijk ook de detailverkoop van het leer. Ze hadden n.l. ook een winkel, die wel evenals het pakhuis aan het woonhuis annex geweest zal zijn. Er wordt haar tenminste telkens opgedragen de winkelvoorraad op peil te houden en na te kijken, of het leer niet bederft.

Het moet gezegd worden dat Wopko Cnoop als een echte man *niets* begrepen heeft van wat hij op de schouders van zijn toch al zo zwaar belaste oudste dochter laadde. Moeten *zij* een naaister hebben? Maar naaien is toch behalve het huishouden voor haar en voor Janke het hoofdwerk. Ze zijn op bezoek geweest bij Tante Mesdag en schrijven, verrukt natuurlijk, over het kleine neefje Hans. „Ik weet van geen Hans, wel van Johannes", schoolmeestert de vader, en Riemke had hem niet zo'n onbeduidende brief behoeven te schrijven. Zij leert immers ondanks alle drukte ook nog voor de belijdenis, waarop zij tot lid van de

Wumkes.nl

Doopsgezinde Gemeente zal worden aangenomen, en wat een schone stof had het kunnen opleveren, als zij eens had uitgeweid over haar toekomstig opstellen van „Antwoorden op vragen tot den Godsdienst betrekkelijk" (zo heette het zgn. Harlinger Vraagboek naar aanleiding waarvan de belijdenis werd samengesteld).

Er kwam haast geen brief, of hij bevatte de nodige standjes: zij hadden niet alles gezonden, waar hij om gevraagd had; hij had zijn hemd bij gebrek aan een schoon 11 dagen moeten aanhouden; eens zou hij zelfs zonder schone slaapmuts hebben moeten slapen, als neef de Hoop hem niet geholpen had! Riemke heeft verzuimd hem enkele posten van de looierij op te geven, zij haalt haar huishoudgeld en het geld voor de zaak door elkaar, over haar „kladdig boekje" wil hij zelfs geen woorden verspillen, zij lezen zijn brieven niet met de nodige aandacht, zij schrijven hem niet vaak en niet uitvoerig genoeg. Op het punt van brieven schrijven moet vooral de arme Janke het ontgelden en de kleine Baudina, die liever met haar poppen speelt dan brieven te schrijven. „Mijne Baudina kon, dunkt mij, in plaats van bij het vuur (niet vier) te zitten speelen wel een brief aan mij hebben geschreven, dat was mooij voor haar en aangenaam voor mij."

In de hier aangehaalde brief krijgen zij alle vier, zoals meer voorkomt, haar beurt. Riemke heeft, afgezien van de spelfouten, verzuimd zijn bedjas te zenden en die toen (wij zouden zeggen gelukkig) kunnen meegeven met de Hoos- of kousekoper, een reizend koopman: dit was slechts toeval en zij krijgt een preek over verregaande onoplettendheid, waaruit zoveel onheilen kunnen spruiten. Janke heeft óók spelfouten gemaakt en daarbij de wanten niet gebreid, die hij besteld had, zodat hij ze in Leeuwarden heeft moeten laten kopen, en zij schrijft over grote drukte zonder te zeggen waar die in bestaan heeft. Na Baudina komt ook het kleintje aan de beurt: „Alidaatje hoop ik, zal nu wel ijveriger bij haar breidwerk wezen op haar tijd als voorheen, en nu al goed kunnen spellen, zodat ik verwagt, als ik het geluk heb van te huis te komen, dat zij dan al aardig zal kunnen leezen — daar moet zij het vooral na aanleggen. Zie zo, nu hebt gij elk een klein lesje, U waarlijk uit zucht tot uw best en niet om U te bedillen gegeven...."

Het blijft intussen niet altijd bij kleine lesjes. Op haar 18e verjaardag krijgt Riemke een lange brief, vijf kantjes groot octavo, die zij moet bewaren en meermalen overlezen. Het dik onderstreepte thema — Zonder deugd is er geen geluk — is de

Wumkes.nl

typische „spreuk" van de 18e eeuwse rationalisten. En zonder godsdienst geen deugd, daarop borduurt hij zijn betoog dan verder. Eerst in het algemeen, maar de laatste bladzijden zijn meer speciaal aan de jonge vrouw in het prilste harer jaren gericht, die „doorgaans eene volkomene gezondheid geniet" en die aan allerlei verzoekingen, verleidingen en begeerlijkheden is blootgesteld. Wel kan de vader Riemke van geen opzettelijke ondeugden beschuldigen, maar zij is „van een driftig gestel" en.... misschien weet hij niet alles. In bedekte termen waarschuwt hij haar tegen mogelijke vrijers en hij drukt haar op het hart haar geluk niet te zoeken zonder hemzelf of haar tantes geraadpleegd te hebben: hij wenst haar slechts dat geluk, dat met haar eeuwige gelukzaligheid bestaanbaar is.

In een latere brief schrijft hij hierover meer openlijk. Een zekere Claartje Wouters is er vandoor met een officier, die door haar ouders niet als toekomstig schoonzoon aanvaard was, en dit geeft aanleiding tot de volgende waarschuwing: „Dit moet Gij maar zeker vaststellen, dat veele jonge Manspersonen die na de mode leeven en niet veel wezentlijke bezigheden hebben en geen waare Godsdienstige beginselen bezitten, geen de minste zwarigheid zullen maken om haar voordeel te doen met de onnozele zwakheden eener minzieke Vrijster — en niets zullen spaaren om zich door de sterkste en dikwijls roekelooste betuigingen meester te maken van het hart der ligtgelovige Vrijster, ter verkrijging van zijnen wensch en ter voldoening van zijnen onbetamelijke wellust. Daarom mijne lieve kinderen wacht Ul. vooral voor dezen strik opdat Gij daar niet in valt. Leent nooit U ooren aan enig Man van bekende onzedelijkheid en weest zo behoedzaam van Ul. niet toe te geven aan enig voorstel dat op Uw hart of persoon gemunt is van enig Man, voordat Gijl. daar over geraadpleegd hebt met dezulke uwer bejaarde nabestaanden, die geen ander inzicht kunnen hebben als uw geluk...."

En daar komt Wopko Cnoop in zijn brieven telkens weer op terug, dat hij „zeker weet dat er geen waar geluk op aarde te vinden is zonder deugd, zonder de achting van brave menschen en een gerust geweeten". Evenmin zonder ijver en plichtsbesef. Als hij bericht heeft gekregen, dat de kleintjes niet veel zin in leren hebben, heet het: „Die gelegenheid gegeven word om te leren en het niet doet, die word veracht bij verstandige lieden en kan zich bij God niet verantwoorden wegens die verwaarlozing. En wanneer zal ieder menschelijk schepsel zich moeten

Wumkes.nl

verantwoorden voor God, *die alles ziet en opmerkt?* Na zijn dood — en of die vroeg of laat zal komen is volkomen onzeker — doch deeze aanmerking zal, vreeze ik, geen uitwerking op haare kleine verstanden doen". Gelukkig dat de vader dit toch tenminste begreep! Wij mogen overigens gerust aannemen, dat hij met al zijn vermaningen toch oprecht bedoeld heeft het geluk van zijn kinderen te bevorderen, evenals het zijne; samenvattend zegt hij eens:

„Van Uw bestendig goed gedrag
Hangt mijn en uw geluk veel af!"

Als hij zich af en toe wel wat erg geprikkeld toont, dan mogen wij bedenken wat het voor een levendig man als Wopko Cnoop betekend heeft twee jaar lang (voorlopig) gevangen te zitten en werkeloos te blijven, waar zijn hulp zo nodig was geweest. Hij kreeg bericht van de dood van zijn zwager Dr. Belkmeer, kort daarop van die van zijn moeder: hij moest niet alleen zijn verdriet in eenzaamheid dragen, hij moest alles wat in verband met dit laatste sterfgeval gebeuren moest, aan zijn jongere broer Taco overlaten. Er kwam een periode, waarin eerst de beide kleintjes, daarna Riemke roodvonk kregen. Men schreef hem over de kleintjes pas, toen zij beterend waren; over Riemkes ziek-zijn had Janke niet geschreven maar Taco Mesdag had Riemkes „inflammatie in de keel" vermeld. Toen was de vader werkelijk radeloos en viel alle stijfheid van hem weg: „Mijn lieve kinderen, wat kan Ulieden, wat kan mij niet overkomen. Goede God ontferm U over ons allen, bewaar ons dat wij elkander eerlang in gezondheid en, zo zulks mogelijk zij, in vrijheid aanschouwen mogen!" Een paar weken schreef hij toen maar in 't geheel niet — moest hij de kinderen ook nog met zijn bekommernis belasten? Tot eindelijk een klein briefje van de zieke zelf hem „zeer heeft verkwikt". Als hij later alles weet, n.l. dat het met Riemke „op het punt van vallen of staan" is geweest, dan spreekt in de eerste plaats de gelovige Christen, die zich verlicht voelt door de gedachte, dat zij dus niet geheel onverwacht God rekenschap van haar bestaan heeft behoeven te geven.

Maar hij heeft nog genoeg andere redenen om bezorgd te zijn: met Alidaatje gaat het nog niet goed, zij blijft dik en paffig — Riemke wordt weer verkouden — een poos later is Janke ziek en moet gelaten worden — als die beter is, is Alidaatje weer zo erg gevallen. Is het een wonder, dat hij herhaaldelijk schrijft om druppels voor zijn aanhoudende slapeloze nachten?

Wumkes.nl

Soms slaat zijn stemming om: ze hebben hem weer eens samen opgezocht, wat hem echt goed gedaan heeft, maar vlak daarna, met Nieuwjaar, heeft hij van niemand een brief ontvangen en hij vordert op boze toon rekenschap van dat verzuim. Hij is ontzettend bang, dat zijn kinderen kwaad zal overkomen: zij mogen b.v. op 8 Maart, Prinsenverjaardag, de deur niet uit en liefst moet Jurjen dan 's nachts komen waken, en evenmin mag Riemke naar de kermis te Workum, uit vrees dat zij dáár door het canaille herkend zal worden; maar over de kleinste onoplettendheden te zijnen opzichte moeten zij harde woorden horen. Een geprikkeld man! Nog eens: was het een wonder?

Want wat voor de gevangene toch wel het allerergste was, waar al zijn gedachten de lange dagen en de slapeloze nachten om draaiden, dat was zijn proces, dat maar niet opschoot. In den beginne meenden hij en zijn lotgenoten, dat er wel reden tot optimisme was: zij hebben een gerust geweten, omdat zij geen strafwaardige misdaden gepleegd hebben en zij vertrouwen op de Voorzienigheid. Ruim drie maanden hadden zij toen gezeten, maar een paar weken later is de hoop spoedig ontslagen te worden „door medelijdende werkzaamheid der Heeren Staten" vervlogen en de processen gaan hun trage gang. Wel staan de zaken, naar het oordeel van hun vrienden, goed, wel hoopt Wopko Cnoop al, dat het hem gezondene schone linnen het laatste zal zijn, wel probeert hij vast onder borgtocht ontslagen te worden, wel is er telkens weer hoop, dat het nog maar om een korte tijd te doen zal zijn, maar na weer een paar maanden wachten vleit hij er zich al niet meer mee, dat hij binnenkort thuis zal komen. En toch: „Dat mijn boeken schoongemaakt zijn staat mij wel aan (hierin toont hij zich géén echte man). Ik hoop al haast in staat gesteld te worden om dezelve in die order te stellen, waarin ze behooren", schrijft hij na zeven maanden opsluiting, weinig vermoedend dat hij dit in Bolsward nooit meer zou doen. „Maar", zo vervolgt hij, „ik zie het slecht met ons vaderland in, geene ruste, geene inwendige vreede en dus geen waar genoegen voor de Bewooners". Als er straffen los komen die niet mals zijn, moeten de dochters zich er maar op voorbereiden dat het erg kan worden, maar zij moeten geloven dat God, zij het eerst hiernamaals, alles ten beste schikken zal. Het blijft dobberen tussen hoop en vrees.

Eens is hij door het lange wachten zo prikkelbaar geworden, dat zijn dochters het volgende moeten laten lezen aan Oom

Wumkes.nl

Taco, wel niet zijn advokaat, maar toch advokaat bij den Hove van Friesland:

„Salut! Ik doe UE. weeten, dat het mij niet regt na 't zin is dat UE. niet meer schrijft en dat ik uit uw stilzwijgen besluit, dat UE niet veel werk van onze gemeene en van mijne bijzondere Rechtzake maakt, die ons zo zeer ter harte gaat en thans ons hoogst belang uitmaakt. Ik begrijpe wel, dat UE het zeer druk en werkelijk te Burgwert zal hebben, maar.... wat heb ik, toen ik in vrijheid was, niet aan het algemeen belang opgeoffert? Mag ik UE bidden, doe tog voor ons wat UE kan."

Zó was Wopko Cnoop, een man van een „doorgaand Caracter", wat hij voor het Hof ook door zijn buren wilde laten getuigen. Hier had dat Caracter hem parten gespeeld, want de volgende dag schreef hij, dat Oom Taco dit toch maar liever *niet* lezen moest!

Nu zaten ze al een jaar gevangen en het zou nog maanden kunnen duren. De hoop op „herstelling door macht der Franschen" of door amnestie was ook geheel vervlogen.

„Al ons hoop, ons blij vooruitzicht,
Is voor dezen winter weg!"

Maar brief op brief drukt hij zijn dochters op het hart te blijven vertrouwen op de wijsheid van God, die weet dat hij en zijn lotgenoten het beste hebben voor gehad en die de beloften van het Evangelie aan hen zal vervullen. Zij hebben evenals hun aanvoerders en voorgangers voor een goede zaak geijverd, maar ongelukkig hebben de laatsten verkeerde wegen ingeslagen, hebben zij misslag op misslag begaan en daardoor, zij het zonder opzet, de anderen in deze ramp gestort. Overigens — het stond nog te bezien, wie op den duur het gelukkigst zouden worden, de voor het gevaar gevluchte aanvoerders of zij die in het ongeluk waren gelopen.

Voor Riemke betekende de voortgang van het proces alweer vermeerdering van werkzaamheden: haar vader moest allerlei stukken voor zijn advokaat hebben, die zij moest zien te krijgen. Van hemzelf enige opstellen over 's lands zaken, deze „voorzigtig bij linnen ingepakt", ook zijn Aanmerkingen in folio en het „Ellendig dagverhaal". Verder de oude Instructies van de Gecommitteerden, een of meer reglementen van de Schutterij, een almanak met afstanden van steden en dorpen in Friesland, en de verhandeling van Herbich over vrijcorpsen of gewapende landmilitie. Dan moest Riemke ook nog in stilte informeren, wie vóór

Wumkes.nl

en wie tegen haar vader zouden getuigen. Zijn vrees dat Riemke zelf, Trijntje de meid, vroedsman Loojenga en zijn neef Dr. Steensma als getuigen vóór hem gewraakt (gewarst) zouden worden, werd bewaarheid behalve t.o.v. Trijntje. Zij waren alle vier al in Leeuwarden aangekomen, en het enige wat Riemke, die bij Mr. Roll logeerde, nog kon proberen was de vier vrouwen, die vóór haar vader zouden getuigen omtrent de samenkomst in de herberg van Jonkmans, op het hart te drukken toch vooral allemaal hetzelfde te zeggen en bij haar getuigenis per attestatie te blijven.

De zaak—Wopko Cnoop was in tweeën gesplitst, hij moest twee processen voeren, zodat het nog langzamer ging dan bij de anderen, die één voor één hun straf kregen, soms een meevaller, soms een tegenvaller. Wat een zenuwspanningen bracht dat voor de nog wachtenden mee! Wopko's neef Hesseling was in het Blokhuis in zijn bijzijn overleden, wat hem zeer geschokt had; neef de Hoop kwam op zware en drukkende conditiën thuis, maar het meest werd Wopko getroffen door het vonnis tegen zijn vriend, de vroedsman en regerende burgemeester Cornelis van der Burg, die behalve in de kosten veroordeeld werd tot 20 jaar verbanning uit Friesland na op het schavot met het zwaard over het hoofd geslagen te zijn. Ziehier hoe hij de „schrikbarende vertoning" voor zijn dochters beschrijft: „De uitvoering van zijn vonnis wordt met alle de Plechtigheden verzeld die bij eene wezentlijke onthoofding plaatshebben. Hij wordt van hier uit de droefkamer, zwaar geboeid na de Cancellarij geleid om aldaar zijne sententie te aanhoren en vervolgens hier weder ingebragt, waarna hij in alle Statie op het Schavot word geleid en daar moet knielen met een doek voor de oogen, wanneer (door) de scherprechter hem het zwaard over het hoofd word getrokken (nadat evenwel eerst zijne sententie hier publicq word voorgelezen). Daarna word hij weder binnen gebragt en vervolgens eenige tijd daarna door den scherprechter buiten de poort gebragt, wanneer hij weer binnen de stad mag komen tot zonnenondergang en gaan daar, waar hij wil, maar dan moet hij er binnen blijven en binnen de volgende 3 dagen het Land ruimen."

Eindelijk meende Wopko Cnoop, dat zijn eigen vonnis zo nabij kwam, dat hij al om zijn rok en camisool zonder mouwen schreef met het oog op zijn thuiskomst: dit was op 17 Mei 1789. Er is nu een groot hiaat in de brieven, dat ik niet verklaren kan (de nummers 119 tot 138 ontbreken), zodat wij niet weten waardoor

Wumkes.nl

het kwam, dat hij nog vier maanden zonder het troostend gezelschap van zijn beste vrienden in het Blokhuis moest blijven; alleen meester Achenbach zat nog een maand langer dan hij. Maar op 11 September 1789, 's morgens om 8 uur, schreef hij dan toch zijn laatste brief, waarvan de eerste regels geschreven zijn in een schoonschrift, dat er de vereiste plechtigheid aan moest geven:

„Geliefde Kinderen! Zoo momentlijk word mij mijne sententie voorgeleesen, door dezelve word ik in staat gesteld op heden Ul. nog te omhelsen als bestaande mijn vonnis in een tienjaarig bannissement buijten deese provintie boven de kosten".

De dochters mochten het nog alleen aan de naaste familie vertellen. Hij wilde niet met de trekschuit reizen, maar zou zich per rijtuig laten brengen.

Twee dagen was hij thuis, toen „ruimde" hij de provincie Friesland en kwam terecht in Amsterdam, waar hij in de kringen van de Doopsgezinden zeker wel goede kennissen had, en waar hij als andere patriotten mocht wonen, als hij zich niet meer met politiek inliet. Daar heeft hij op den duur ook zijn gezin laten komen en daar is hij overleden.

Waarom is hij in 1795, toen de Fransen in het land waren gekomen en de Oranjes gevlucht, niet naar Friesland teruggekeerd? Wij kunnen hier slechts gissingen maken; zeker is, dat hij lang omtrent een terugkeer naar Bolsward geaarzeld heeft, want eerst in 1799 heeft hij daar zijn attestatie opgevraagd om over te gaan tot de Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam. Hij had daar een kring gevonden, de kring van grote, rijke kooplieden, grotendeels Doopsgezinden, die de gemenebestgezinde Societeit „Voor Vrijheid en Orde" oprichtten. Hij was zelfs korte tijd lid van de Municipaliteit van Amsterdam. Maar het rijk van deze gematigde federalisten was alweer uit, toen begin 1798 de unitarissen aan het bewind kwamen.

Aan goede gezindheid ten opzichte van zijn geboortegrond ontbrak het hem niet, want hij vermaakte niet alleen *f* 3000 aan de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, maar ook *f* 2000 aan die te Bolsward en *f* 1000 aan die te Koudum. Hij is natuurlijk wel in Friesland terug geweest, hij maakte o.a. in 1800 in Bolsward zijn testament, en we mogen gerust aannemen dat hij geregeld 's zomers op zijn buiten te Koudum verblijf heeft gehouden, het mooi gelegen huis waarover hij beschikte, dat zijn dochters het na zijn dood liefst als gezamenlijk zomerverblijf zouden houden.

Wumkes.nl

Hoe stonden echter in 1795 de zaken in Bolsward? Riemke was, precies acht maanden na het gedwongen vertrek van haar vader uit Friesland, op het stadhuis te Bolsward getrouwd met Jan Cremer Pieterszoon. Een half jaar later hadden beiden zich na de doop op belijdenis verbonden aan de Doopsgezinde Gemeente. De naam Cremer komt in de brieven niet voor; wel was Riemkes man de kleine Jantje Kreemer uit het dagboek van Gerrit Middagten, die met zijn moeder — Mena Hesseling — uit Groningen overkomt om bij de Bolswarder Hesselings te logeren. Een Groninger dus, uit een van ouder op ouder Doopsgezinde familie, en met van jongs af goede betrekkingen tot Bolsward. Hij is zeker een huwelijkscandidaat naar het hart van Wopko Cnoop geweest: een man uit de eigen kring, achter in de twintig en in staat om het beheer van de leerlooierij en de pottebakkerij op zich te nemen. Maatschappelijk gesproken kreeg Wopko Cnoop gelijk; Cremer werd in het kleine Bolsward een groot man: municipaal, raadslid, wethouder (na de revolutie konden ook de Doopsgezinden ambten bekleden), boekhouder van de Doopsgezinde Gemeente, president-voogd van het Weeshuis, medeoprichter en penningmeester van de afdeling van Het Nut, lid van de Commissie tot viering van de Gijsbert Japiks-herdenking enz.enz. Hij bezat later niet alleen de pottebakkerij en de leerlooierij van de erven Cnoop maar ook de looierij van de Loojenga's ernaast, en hij liet het grote dubbele huis op de Dijlakker bouwen. Men kan niet geheel ontkomen aan de vrees, dat Riemkes huwelijk met hem met het oog op de zaken geforceerd is geweest. Is zij na haar zware jongemeisjesjaren zijn gelukkige jonge vrouw geworden? Zo niet, dan zou zij wel een triest figuurtje zijn geweest op het grote wereldtoneel, want zij is al in haar zesde huwelijksjaar in haar vierde kraambed overleden. Maar er is geen enkele reden om aan te nemen, dat zij die paar jaar niet Cremers hartelijk geliefde echtgenote zou zijn geweest, zoals hij in zijn Geslachtsregister schreef. Hij is eerst na zijn rouwtijd van drie jaar hertrouwd.

Voor vader Cnoop was er dus in Bolsward veel veranderd: zijn huis was bewoond en zijn zaken bloeiden ook zonder zijn aanwezigheid. Overigens was hij na de dood van zijn moeder een rijk man, ook zonder dat hij de *f* 11522-5-2 toegewezen kreeg, waar hij aanspraak op maakte wegens geleden schade en verlies: de taxatie kwam niet hoger dan *f* 2500-0-0. Ik krijg de indruk, dat hij daarnaast in 1795 een moe en teleurgesteld

Wumkes.nl

man was: twee jaar lang alle spanningen van het gevangenisleven, zes jaar gedwongen werkeloosheid in een vreemde grote stad, waar niemand hem nodig had, het moet niet gemakkelijk te dragen zijn geweest voor wie met idealen is begonnen en gemeend heeft een man van betekenis te kunnen zijn. In Amsterdam kon hij niet goed meer aan de slag komen, aan Bolsward was hij ontgroeid.... zo werd hij een vergeten burger.

En toch hunkerde er in hem nog iets naar om zijn naam althans te doen voortleven: Taco's naar hem genoemde zoon Wopke zou 3000 carolus guldens erven, als hij zich Wopke Cnoop van Mesdag ging noemen en anders niet. Die greep naar de onsterfelijkheid is niet gelukt, want een later geslacht liet de naam Cnoop weer vallen, al noemden en noemen zij zich nog „van Mesdag". Maar Janke, kort na zijn dood getrouwd met Ds. Rinse Koopmans, later professor aan de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam, kreeg een zoon Wopke Cnoop Koopmans, een naam die nog niet is uitgestorven.

De schriftelijke nalatenschap van Wopko Cnoop, zijn dagboek en zijn mémoires, vermaakt aan Taco Mesdag en aan Rinse Koopmans, zijn verdwenen. Baudina, gehuwd met J. D. Vissering, bewaarde het dagboek van Gerrit Middagten; Jan Cremers zoon uit zijn tweede huwelijk (mijn grootvader van moederszijde) de brieven aan Riemke.

En veel meer valt er al niet te berichten.

In 1800 is Wopko Cnoop te Amsterdam nog hertrouwd met Gerharda Moojen, weduwe Yntema. Ik vond haar naam ook als regentes van het Collegianten-Weeshuis „de Oranje-Appel", dus iemand uit de deftige Doopsgezinde kring.

Zij woonden op de Oude Waal.

Het volgende jaar is Wopko Cnoop daar na een korte ziekte overleden en in alle stilte op Vrijdag 20 November in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bijgezet, oud 61 jaar en 9 maanden.

Een tragische figuur? Het woord klinkt te groot. Maar wel iemand die meer had willen, misschien ook kunnen bereiken dan het lot hem beschoren heeft. Als oprecht gelovig man zal hij echter zijn heengegaan in het vertrouwen, dat God voor hem alles ten beste had geschikt en in het eeuwige leven ook verder schikken zou.

Wumkes.nl

Bronnen (onuitgegeven):

Dagboek Gerrit Cnoop Middagten
Brieven Wopko Cnoop
Geslachtsregisters enz.
} Particulier bezit.

Oud-archief van de gemeente Bolsward.
Archief Doopsgezinde Gemeente te Bolsward
Provinciale Bibliotheek van Friesland (legaat J. H. Halbertsma)
Gemeente-archief te Amsterdam (notarieel)

Uitgegeven:

G. van Mesdag, Het geslacht Mesdag 1946 (niet in de handel)
A. J. van der Aa, Biographisch Woordenboek i.v. Cnoop (Wopko)
Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1787—1789
Dr. W. W. van der Meulen, Coert Lambertus van Beijma 1896
Mr. J. Sillem, Het leven van Mr. Johan Valckenaer 1886
P. Scheltema, Het leven en de letterkundige Verrigtingen van Mr. J. Scheltema 1849
Dr. G. A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland (1700—1900) *2* dln 1934
Dr. H. T. Colenbrander, De Patriottentijd, *3* dln 1897—1899
Mr. Jacob van Lennep, Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en van Mr. David Jacob van Lennep, 4dln 1865.
Dr. P. Geyl, De Patriottenbeweging (1780—1787) 1947

Wumkes.nl

Boekbesprekingen

P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*. 's Gravenhage, 2de druk, 1951.

Een boek, waaraan kosten noch moeiten zijn gespaard, een 600-tal pagina's bevattende en verlucht met 2 kaarten, 55 platen en 90 tekstafbeeldingen. De prijs van dit werk — *f* 27,50, voor leden van het Friesch Gennootschap *f* 22,50 — zou dan ook nog veel hoger geweest zijn, indien de Stichting voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek het Genootschap niet met een aanzienlijke subsidie tegemoet was gekomen. Boeles' levenswerk — want zo mag men dit boek wel noemen — is wel het schoonste geschenk, dat het Friesch Genootschap ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan kon ontvangen; het is tevens echter het sluitstuk op Mr Boeles' sinds 1898 op zulk een bekwame wijze waargenomen conservatorschap van het Fries Museum geworden, waarvoor hem met recht de waardigheid is toegekend, voortaan Erelid van het Genootschap te mogen heten.

Grondige kennis spreekt uit elke bladzijde van zijn werk. Het is de verdienste van de schrijver geweest, van begin af aan getracht te hebben de Friese verzamelingen in Europees licht te plaatsen en deze onder de aandacht te brengen van vooraanstaande oudheidkundigen, niet uit persoonlijke eerzucht, doch uit de overtuiging, dat de aard der collecties zulks rechtvaardige. Met ijzeren wilskracht is Mr Boeles er in geslaagd, zich daarbij van een leek, die de oudheidkunde slechts kan beoefenen in de spaarzame tijd, hem na het vervullen der eigenlijke dagtaak gelaten, op te werken tot een archaeoloog van internationale vermaardheid. Zonder Mr Boeles zou het Fries Museum nimmer zulk een bekendheid in den vreemde hebben verworven als thans het geval is. Het ontbreken van een in Friesland woonachtig archaeoloog, die Mr Boeles op waardige wijze zou kunnen opvolgen en het Fries Museum zijn volle aandacht schenken, doet zich als een ernstig gemis gevoelen, waarvan het Bestuur van het Genootschap zich zeer wel bewust is.

Over het algemeen kan men niet anders dan lof hebben voor de wijze, waarp Mr Boeles getracht heeft ons een beeld te geven van de zo rijk geschakeerde cultuur der geslachten, die ons voor gingen op Friese bodem. Bedachtzaam, maar daarom nog niet fantasieloos plaatst de schrijver ons voor de waarlijk in verbijsterende hoeveelheden tot ons gekomen oudheidkundige vondsten uit zand-, veen- en kleistreken maar versmaadt niet de steun van historische bronnen, indien deze het beeld, dat wij ons trachten te vormen van het dagelijks leven in de onderhavige tijdperken, kunnen verscherpen. Daar zelfs de archaeologen van professie tegenwoordig niet meer in staat zijn. gans het uitgestrekte terrein van hun studie te overzien, aanvangende met de tijd, waarin wezens verschijnen, die men nog slechts aarzelend

Wumkes.nl

mensen durft te noemen, en eindigende daar, waar de spade niet meer onmisbaar is, het verleden te openbaren, kan men het Mr Boeles niet kwalijk nemen, in het ene deel van zijn boek beter op dreef te zijn dan in het andere. De belangstellende leek zal dit intussen niet of nauwelijks bemerken.

Een groter bezwaar achten wij intussen de gebrekkige wijze, waarop de schrijver verantwoording heeft afgelegd van vele zijner gevolgtrekkingen en opvattingen. Ook al kan men Mr Boeles doorgaans wel bijvallen in zijn betoog, men had toch in zulk een werk gaarne meer zorg zien besteed aan de literatuurverwijzing; een notenapparaat ontbreekt zelfs geheel, waartegen de literatuuroverzichten, hoofdstuksgewijs achter in het boek afgedrukt, een onvoldoend tegenwicht vormen. De schrijver heeft dit bezwaar blijkbaar ook zelf wel aangevoeld en dit willen ondervangen door hier en daar in de tekst zijn zegslieden te citeren; dit kwam de strakheid van het geheel echter niet ten goede.

Het boek is in 5 hoofdstukken verdeeld, waarvan het *eerste*, dat over het Friesland van vóór de terpentijd handelt, het zwakste genoemd moet worden. Met name het gedeelte, dat de palaeolithische en neolithische culturen der zandgrondbewoners behandelt, is weinig meer dan een uittreksel van studiën, hierover ten beste gegeven door Van Giffen, Bohmers, Siebinga of Waterbolk dan wel, in algemener verband, de coryphaeën uit de Kieler school. Intussen mogen wij Boeles toch ook weer dankbaar zijn op overzichtelijke wijze te hebben samengevat hetgeen in deze en gene publicatie afzonderlijk beschreven was. Het is ons overigens opgevallen, hoe slecht de Friese steentijdculturen in het Fries Museum zijn vertegenwoordigd; mogen degenen, die de Friese zandgronden tot jachtgebied van vuurstenen artefacten hebben uitgekozen, alsnog inzien dat hun bezit uiteindelijk de bestemming behoort te verkrijgen welke dit verdient.

Met zevenmijlslaarzen voert Boelens ons door de onmetelijke tijdruimten die de rendierjagers der Friese toendra's scheiden van onze rechtstreekse voorvaderen, die kort voor het begin onzer jaartelling de drooggevallen kwelders kwamen bespieden. Een tijdruimte, die wellicht het beste tot de verbeelding spreekt indien men beseft, dat voor de toendrabewoners de kust nog ter hoogte van de latere Doggersbank lag. Een enkele opmerking: mag men de hunnebedden, waarvan de bouwers ook op Friese bodem hebben verbleven, getuige het — natuurlijk — na de ontdekking in 1849 prompt vernielde exemplaar uit Gaasterland, zonder meer vergelijken met kerken? Mr Boeles meent zulks op pag. 32, te mogen doen, niet alleen omdat beide bouwsels georiënteerd zijn en ruimten vormden, waarbinnen geofferd werd, maar ook omdat de doden er hun laatste rustplaats vonden. Dit laatste argument nu schijnt ons bedenkelijk toe, omdat het begraven van gestorvenen binnen kerken niet zo onafscheidelijk is geweest met het Christelijk geloof als Mr Boeles wel meent. Veeleer is het ten onzent weinig stichtelijk tafreel van met doodsbeenderen volgestuwde, Herv. Godshuizen te beschouwen als een phaenomeen van burgerlijke pronkzucht, waarvan de dragers, afgedwaald van het zuiver Calvinistische standpunt inzake de dodenbezorging, niet minder uiting gaven door de

Wumkes.nl

kostbare gestoelten, die zij zich lieten timmeren boven de kerkvloer, als door de hoge bedragen, die zij betaalden voor de ruimten daaronder. Mogen ook in andere landen, waar de Hervorming geen voet aan de grond kreeg, de kerken niet geheel vrij zijn gebleven van dergelijke ontwikkelingen, hier bleef de gedachte toch langer bewaard, dat een graf in een kerk uiteindelijk slechts een voorrecht diende te zijn, bij hoge uitzondering verleend. Opgravingen, in de oudste dorps- en stadskerken van ons land verricht, hebben steeds weer geleerd, dat men de parochianen nimmer daarbinnen placht te begraven, doch daarbuiten, zij het dan soms ook zo dicht mogelijk tegen de muur. Alleen voor een priester of kerkstichter werd wel eens een uitzondering gemaakt. Het valt te betreuren, dat het eerste hoofdstuk ontsierd wordt door germanismen. Ook Boeles heeft de vaderlandse archaeologie niet weten te verlossen van termen als „diepsteek-ceramiek", „bodem-", „onder-" en „vlakgraven", „vlakbijlen" en „holbijlen". Laten wij echter niet op elke Duitse slak in Boeles' boek zout gaan strooien, het in dezen verderfelijke spraakgebruik schijnt reeds gevestigd te zijn. Wel nemen wij het de schrijver kwalijk, te stuiten op verschrikkelijke woorden als „restloos", „bronstijdelijk", „vol-neolitisch", terwijl men niet minder zijn voorhoofd zal fronsen over een „bezemstreek-versierde urn", of, in een later hoofdstuk, een „roodaangestreken kogelpot". Hierdoor is een smet geworpen op de tekst, die vermeden had kunnen worden; blijkbaar heeft onnodige haastigheid de schrijver parten gespeeld en moeten wij hieraan tevens het voor zulk een werk toch veel te hoge aantal drukfoutjes wijten.

Recht in zijn element komt Boeles eerst in het *tweede* hoofdstuk, dat handelt over de oudste terpencultuur en op oorspronkelijke wijze is geschreven. De vraagstukken, die herkomst en ouderdom ons stellen, worden ons op heldere wijze voorgezet, waarbij Mr Boeles niet schroomt te laten uitkomen, hoeveel de wetenschap in dezen verschuldigd is aan Van Giffen, zonder wiens onovertroffen terpenonderzoek onze kennis van de Friese kustbeschaving sinds het begin dezer eeuw niet op zulk een wonderbaarlijke wijze zou zijn vergroot. Op het voetspoor van Van Giffen zoekt Boeles de bakermat der eerste immigranten in Hannover, op grond van de overeenkomst die er zou bestaan tussen sommige groepen van het oudste terpenaardewerk en bepaalde soorten brandurnen, aangetroffen in Hannoveraanse urnenvelden, in het bijzonder die van Jastorf en Nienburg. Ook dichter bij huis, op de zandgronden tussen Neder-Wezer en Neder-Eems, zouden vergelijkbare vondsten zijn gedaan, die de afstand tussen de „Urheimat" en de Friese kwelders kunnen overbruggen. Wij zijn echter nog steeds niet overtuigd van de juistheid dezer onderstelling, omdat de overeenkomst, die Van Giffen en Boeles menen te zien, naar ons gevoelen slechts schijnbaar is. Alleen reeds het onloochenbare feit, dat de dragers der oudste terpencultuur geen lijkverbranding kenden, doch hun doden uitsluitend begroeven, moet tot nadenken stemmen. Het bevreemdt ons dan ook als Boeles op p. 62 het vermoeden uit, dat de eerste kwelderbewoners hun doden hebben verbrand en onder heuveltjes bijgezet, gelijk dit karakteristiek was voor de laatste phase der urnenveldencultuur op

Wumkes.nl

de aangrenzende zandgronden. Er is ons geen enkele vondst uit de terpengebieden bekend, die hierop wijst, terwijl skeletvondsten uit de oudste periode der terpencultuur geenszins zeldzaam zijn. Boeles gaat aan deze skeletten voorbij, hetgeen ons des te meer verbaasd heeft omdat zich hieronder een hoogst belangwekkende groep in hurkhouding bijgezette individuën bevindt, een verschijnsel, waarvan de bestudering ons wellicht nog eens dichter bij de oplossing van het vraagstuk der herkomst van de vroege terpencultuur zal brengen.

Wij zijn het echter met Boeles eens, dat de door Van Giffen destijds voorgestelde datering van deze cultuur — aanvankelijk de 5de, bij nader inzien de 4de eeuw vóór het begin onzer jaartelling — te vroeg is. Boeles stelt het begin der kwelderbewoning op de 3de eeuw, zelf hebben wij al eens de 2de eeuw vóór Chr. niet onmogelijk geacht. Een en ander toont aan, hoe onzeker de archaeoloog zich nog gevoelt indien hij geschreven historiebronnen moet ontberen. Gelukkig heeft het door Van Giffen op voortreffelijke wijze ter hand genomen onderzoek in de Romeinse limescastella langs Kromme- en Oude Rijn nieuwe perspectieven geopend, nu hierin Fries gebruiksaardewerk is aangetroffen, naast het uit Gallie geïmporteerde, nauw-dateerbare aardewerk. Boeles heeft van de uitkomsten van Van Giffens jongste opgravingen blijkbaar geen kennis genomen, zodat men verwachten mag in de nabije toekomst op dit punt nauwkeuriger te zullen worden ingelicht. Ook zal meer aandacht geschonken moeten worden aan de grote verschillen, die het gebruiksaardewerk uit de vroegst bewoonde kweldergebieden tussen Flie en Elbe onderling vertoont en waarbij Hunsego een overgangsland schijnt te vormen.

Het is bepaald onjuist, gelijk Boeles op p. 69-71 doet, de zogenaamde hege wieren zonder meer als terpjes te beschouwen, opgeworpen met de bedoeling, er bij watersnood het vege lijf op te bergen. Boeles verwijst hier naar een studie van S. J. van der Molen, maar verzwijgt een artikel van onze hand, waarin wij bewezen meenden te hebben, dat het hier heuveltjes betrof, opgeworpen in een tijd, waarin de Friezen hun land reeds met dijken hadden omgeven en bestemd tot verdedigingswerken, „chateaux à mottes", waarvan de oudste voorbeelden bekend zijn uit het 11de eeuwse Normandië. Ook de Zeeuwse eilanden kenden dergelijke burchtheuveltjes, de „hillen", naderhand onjuist „vliedbergen" genoemd; verschillende onderzoekingen, door ons uitgevoerd zowel in de Friese als Zeeuwse hoogten hebben duidelijk aangetoond, dat zij onmogelijk ouder kunnen zijn dan de 12de eeuw en dat zij in de 13de eeuw hun grootste uitbreiding verkregen. Dr W. C. Braat, die met ons van gevoelen is dat de „hillen" evenmin als de „hege wieren" iets met overstromingen te maken hebben gehad, schrijft beide aan de Noormannen toe; doch dit berust slechts op eenzelfde overlevering als die, welke verantwoordelijk is voor de „Noormannenpoortjes", terwijl er toch geen enkele Friese kerk meer bestaat die dergelijke poortjes bezit, ouder dan de 12de eeuw.

Het *derde* hoofdstuk handelt over Friesland in de Romeinse tijd. Al te beknopt, naar ons gevoel, behandelt Boeles de berichten der klassieke schrijvers aan de Friezen gewijd in verband met de gedurfde

Wumkes.nl

amphibie-operaties van Drusus, Tiberius, Germanicus en Corbulo, die vanuit Vechten hun op schepen gezette legers naar de Eemsmond dirigeerden en daarbij over Friesland dienden te kunnen beschikken als een zo niet geheel ingelijfd, dan toch gepacificeerd gebied. De hoogst belangrijke vondsten van Winsum, Tolsum en Beetgum bewijzen hoe met name Westergo een tijdlang als een Romeinse kolonie kon gelden. Uit de omgeving van Dronrijp zijn zelfs Romeinse dakpannen bekend, waarmede terphuizen bedekt waren. Ook het naar Friesland aangevoerde Italiaanse en Gallische aardewerk wordt aan een gedegen onderzoek onderworpen, waarbij Mr Boeles de hulp heeft ingeroepen van de deskundige archaeoloog W. Glasbergen. Als geboren numismaat heeft Mr Boeles deze steun niet nodig gehad bij de bespreking der talrijke in Friesland gevonden Romeinse munten.

Uitstekend is de kenschets, welke Mr Boeles geeft van het Friese gebruiksaardewerk gedurende de eerst twee eeuwen onzer jaartelling. Het blijkt zich te onderscheiden van het gelijktijdige Chaukische aan de overzijde van de Eems, maar overeenkomstig te zijn aan dat uit Kennemerland en West-Friesland en weerspiegelt aldus op verrassende wijze de uitgebreidheid van het gebied der Friezen, gelijk ons dit door de klassieke schrijvers is opgegeven.

Het *vierde* hoofdstuk heeft reeds veel stof doen opwaaien. Mr Boeles doet hierin namelijk de gewaagde veronderstelling, dat het Friese kustgebied gedurende de 5de eeuw aan dezelfde verschrikkingen blootgesteld zou zijn geweest als Brittannië, waarbij de oorspronkelijke bevolking te vuur en te zwaard vervolgd, tenslotte bijkans uitgeroeid werd om met de Angel-Saksische veroveraars samen te smelten tot „Anglo-Friezen". Inderdaad spreken de brandurnen, die men nu eerst in de terpengrafvelden aantreft, een duidelijke taal, door hun frappante overeenkomst met dergelijke brandurnen enzerzijds uit het kustgebied tussen Weze en Elbe, anderzijds uit de Oostelijke kuststreken van Engeland. Boeles ziet echter over het hoofd, dat daarnaast voor het dagelijks gebruik een andere aardewerksoort in zwang bleef, die deze Oostelijke invloeden niet vertoonde en, gelijk de onveranderde huizenbouw, wortelde op inheemse tradities. De breuk met de voorafgaande cultuurperiode is dus in het geheel niet zo volkomen als Boeles het wel doet voorkomen; veeleer moet men de wijzigingen in het maatschappelijk en godsdienstig bestel gedurende de felbewogen 5de eeuw, wat de Friese kuststreken betreft althans, zien als een gevolg van de ineenstorting van het Romeinse gezag, waardoor andere machten de gelegenheid vonden, vat te krijgen op de gebieden, die tot dusverre tot de Romeinse invloedssfeer hadden behoord.

Bovendien is Boeles' opvatting onverenigbaar met het onloochenbare feit, dat tot op de dag van heden de landelijke bevolking van West-Friesland, Midden-Friesland, Hunsego, Vredewold, Langewold en Drenterwold een anthropologisch als zodanig van de naburige bevolkingselementen te onderscheiden conglomeraat vormt, dat zich in het geheel niet over één kam laat scheren met de bewoners van nog verder Oostwaarts gelegen kuststreken. Voorts rept de schriftelijke overlevering, na gedurende de 5de eeuw over de mondingsgebieden

Wumkes.nl

van de Rijn gezwegen te hebben, in het geheel niet van Saksen, doch wel van Friezen, wanneer de Franken zich in de daaropvolgende twee eeuwen meester pogen te maken van dit gebied. Boeles heeft deze geschiedbronnen niet de aandacht geschonken, die zij verdienen. De behandeling van de in hun tijd waarlijk niet onbelangrijke figuren, Aldgisl en Badbod, is al evenmin recht uit de verf gekomen. De door Boeles niet gebruikte studie, door ons enige jaren gewijd aan Aldgisl, heeft toch wel duidelijk gemaakt, dat men zich niet meer tevreden mag stellen met de mededelingen, die over hen sinds jaar en dag in de handboeken herhaald vindt. Het staat zelfs niet eens vast, of Radbod wel de opvolger van Aldgisl is geweest; de bronnen weten daar niets van.

Bepaald onbevredigend is de verklaring, door Boeles gegeven voor de „Friese expansie" tot het Zwin. Met Braat stelt hij hiervoor namelijk de West-Friezen verantwoordelijk. die in de 5de eeuw door watersnood gedwongen geweest zouden zijn de oorspronkelijk door hen bewoonde veenstreken benoorden Alkmaar prijs te geven en aldus genoopt waren naar nieuwe woonplaatsen om te zien. Reeds bij het begin onzer jaartelling zaten de Friezen evenwel tot aan de Rijn, terwijl de aan hen verwante Frisiavonen, naar onze mening, nog verder Zuidwaarts, aan de Merwede, hun woonplaatsen hadden. Wij begrepen daarom niet recht, waarom Boeles ons steeds weer verzekert, dat noch Utrecht, noch Dorestad in Fries gebied hebben gelegen, ook al zetelde Radbod in Utrecht en leverde slag bij Dorestad, vestigde Pippijn te Utrecht de kathedraal van het bisdom Friesland en droeg heel het gebied tussen Zwin en Eems ten tijde van Karel de Grote de naam Ducatus Frisiae. Vooral, daar de Geograaf van Ravenna in de 7e eeuw Dorestad met zovele woorden „patria" der Friezen noemt, gelijk het in de 9e eeuw deel uitmaakt van de Friese graafschappen, waarmede de Denen worden beleend.

Wij mogen intussen niet voorbijzien dat het vierde hoofdstuk niet uitsluitend reden tot critiek geeft. Integendeel, de bladzijden, gewijd aan de hoog-ontwikkelde edelsmidskunst in het Friesland der vroege middeleeuwen, maar vooral ook de munten, door de Friezen naar Engelse of Frankische voorbeelden geslagen, behoren tot de beste van het gehele werk en zijn op zichzelf reeds voldoende de schrijver dankbaar te weten voor de bijdrage, door hem geleverd aan onze kennis van de Friese cultuurgeschiedenis.

Het *vijfde* en laatste hoofdstuk geeft Boeles andermaal gelegenheid, zijn voorliefde voor de Friese numismatiek te tonen, op welk gebied de schrijver overigens reeds in 1915 zijn sporen had verdiend met de bekende verhandeling over de Karolingische muntvondsten, in Friesland gedaan. Andermaal komt Dorestad ter sprake, nu het in de eerste helft van de 9de eeuw zijn grootste bloeitijd doormaakt als begin- en eindpunt van de hoogst belangrijke zeehandel op Scandinavië. Herhaalde plunderingen door Deense zeerovers richten Dorestad, op dat ogenblik even belangrijk voor Noord-West Europa als Amsterdam in de 17de eeuw, te gronde. Utrecht, op dezelfde wijze geteisterd, wordt weer opgebouwd, Dorestad niet meer; Tiel en Deventer zijn, naast Utrecht,

Wumkes.nl

voortaan de marktplaatsen, waar Rijn- en Oostzeehandel elkaar ontmoeten. De verzanding van de Leidse Rijn schijnt deze ontwikkeling overigens veroorzaakt te hebben.

Op Boeles' archaeologische beschouwingen over de Karolingische cultuur valt hier en daar wel iets af te dingen, nu Holwerda's ster, opgegaan over Dorestad, de laatste tijd is gaan verbleken in het licht van nieuwere onderzoekingen, ter plaatse ingesteld. Ook is men tegenwoordig niet meer gewoon het sinds de 8ste eeuw in steeds groter hoeveelheden uit de pottenbakkerscentra van het Keulse Voorgebergte en het Eiffelgebied ingevoerde aardewerk, behalve op grond van vorm en baksel, ook op kleurverschil nader te dateren, nu uit de inhoud van talrijke, de laatste jaren uitgegraven resten van ovens is gebleken, dat in een zelfde oven verschillend gekleurde potten konden voorkomen, die toch van een zelfde baksel deel uitmaakten, maar niet alle even dicht bij de vuurhaard geplaatst stonden.

Boeles wijst nog op enkele voorwerpen uit Friese terpen, die ons de komst van het Christendom aankondigen, zoals een bronzen kruisje met emailvulling uit Beers en een gouden pinkring met het Lam Gods uit Blessum. Hoogst merkwaardig is ook het kalkstenen amulet van Jorwerd, over welks betekenis Boeles zich verder niet uitlaat. Is het te gewaagd hierin een voorwerp te zien, dat op Manicheïstiche ketterijen wijst, waartegen de Utrechtse bisschoppen in de 9de eeuw verschillende malen ageerden? Syrische kooplieden kunnen curiositeiten als die uit Jorwerd naar St. Denis hebben gebracht, vanwaar het via Dorestad in Westergo belandde.

Het werk wordt besloten met een bespreking van de Lex Frisionum, voorzover wij hieruit een indruk kunnen bekomen van het Friesland uit de tijd van Karel de Grote en zijn nakomelingen, een tijd, waarover spoedig de schaduwen zouden vallen van de Noormannenschepen. Nog in de elfde eeuw houdt de Friese wetgeving met het Noormannengevaar ernstig rekening. Maar dan zijn wij ook gekomen tot de eeuw, waarin men tot dijkaanleg overgaat en de terpen durft te verlaten. Een nieuwe aera is hiermede ingeluid, die niet meer binnen het bestek van Boeles' schepping valt.

Een uitstekend resumé, in het Engels geschreven door Dr J. Gerritsen, vat de inhoud aan het einde van het boek nog eens samen.

H. Halbertsma.

De eerste en de tweede Hunsinger Codex, bewerkt door Dr J. Hoekstra (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen, uitgegeven door Dr P. Sipma, Zesde deel), 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1950.

Het moet voor Dr Hoekstra wel een grote voldoening geweest zijn, toen zijn uitgave van de beide Hunsinger codices eindelijk het licht zag. Immers, het boek had reeds in 1944 kunnen verschijnen, wanneer niet de Duitsers ter drukkerij het zetsel hadden geroofd. Door deze ernstige tegenslag evenwel niet ontmoedigd, is de schrijver na de bevrijding weer aan het werk getogen, heeft alle moeilijkheden in verband met de naoorlogse stijging der drukkosten weten te over-

Wumkes.nl

winnen en presenteert ons thans het resultaat van zijn noeste arbeid in een kloek boekdeel, dat door de firma Nijhoff op de bekende royale wijze, in een fraaie blauwlinnen stempelband, werd uitgegeven. Tengevolge der genoemde omstandigheden is verder deze editie, die oorspronkelijk als deel V van de serie Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen was bedoeld, nu deel VI geworden.

Wat de opzet en de indeling betreft, sluit de auteur zich volkomen aan bij de richtlijnen, die de grondlegger der serie, Dr Sipma, in deel IV, de *Eerste Emsinger Codex*, voor de rechtsteksten had opgesteld. Zo vindt men in de Inleiding alle kwesties besproken, die met de in- en uitwendige geschiedenis der handschriften samenhangen. Dr Hoekstra begint met de beschrijving van de codex H_2, die, blijkens aantekeningen op de schutbladen, reeds verscheidene malen van eigenaar verwisseld is, alvorens hij in 1923 door de „Provinciale Bibliotheek van Friesland" werd verworven. De eerste ons bekende bezitter was Julius Caesar Scaliger († 1558), naar wie het manuscript dan ook wel het hs. Scaliger heet. Na hem hebben mannen van naam, zoals Ubbo Emmius, Petrus Wierdsma en Dr Karl Freiherr von Richthofen, de codex in hun bezit gehad. Een lange voorgeschiedenis heeft ook het hs. H_1, het ms. Wicht, dat zich thans eveneens op de Kanselarij in de Friese hoofdstad bevindt.

Zoals de bewerker in een noot op pag. 1 terecht opmerkt, is de aanduiding H_1 en H_2 volkomen willekeurig. H_1 blijkt namelijk een afschrift van H_2 te zijn en; dat is dan ook de reden, waarom het laatste hs. als het belangrijkste het eerst aan de orde komt. In § 13 der Inleiding somt Dr Hoekstra dan de argumenten op, welke pleiten voor de stelling, dat H_1 als een copie van H_2 beschouwd moet worden. Reeds eerder had Dr C. A. Reinberger deze kwestie besproken in het *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie*, Bd. 54 (1933), p. 83-89. De aldaar gegeven bewijsvoering wordt in Dr Hoekstra's uiteenzetting nog aangevuld en versterkt. Het is zonder meer duidelijk, dat voor de onderlinge verhouding der handschriften en hun afhankelijkheid van een voorbeeld voorts de fouten en verschrijvingen der copiïsten van belang zijn. Een aantal hiervan brengt de auteur daarom in § 14 ter sprake, waarbij hij aan het einde ook het geval noemt van de verschillende redactie in H_1 142, 26: *Ef werfte lemethe* en H_2 59, 27 (niet 50, 27!): *Of werfte lemethe*. Volgens Dr Hoekstra lijken beide woorden *Ef* en *Of* zinloos, terwijl niet meer na te gaan is, hoe de fout ontstond. Zodoende verwijst hij in de noot ter plaatse alleen naar v. Helten's conjectuur *werftelemethe*. Liever zou ik dit laatste woord als *hwerftelemethe* of anders *(h)werftelemethe* afgedrukt hebben, daar het in de Index ook enkel onder de H geboekt is. Als we in de omringende Germaanse talen naar verwanten van *(h)werfte (<hwerfta)* zoeken, dan komt — hoewel met ander afleidingssuffix — allereerst het Oudengelse *hweorfa* in aanmerking, waarvan de betekenis „knieboog, knieholte" voor het Oudfriese woord een uitstekende zin geeft. Beide substantieven behoren bij het verbum ags. *hweorfan*, ofri. *hwerva* „draaien". Voordat ik van deze kwestie, die alleen de vakgeleerde interesseert, afstap, zou ik nog de veronderstelling willen uiten, dat het origineel Et (of Et*re*) werfte lemethe zal gehad hebben. Als deze gissing juist is, zou H_1 met *Ef* het dichtst bij de oorspronkelijke lezing staan (*Et* met een

Wumkes.nl

kleine afkorting voor *er* lijkt soms bedriegelijk veel op *Ef*!). De middeleeuwse copiïsten plaatsen overigens de hedendaagse tekstbewerkers wel vaker voor kleine puzzles, zoals ook in dit geval op blz. 28—30 der Inleiding en verder in het notenapparaat weer duidelijk blijkt. Als we bedenken, dat aan de totstandkoming der manuscripten in kwestie resp. de schrijver, de rubricator, een opschriftenschrijver en een corrector — die zijn taak weinig serieus opvatte! — hebben medegewerkt, dan wordt het aantal fouten en vergissingen enigszins begrijpelijk. Dr. Hoekstra laat deze personen, benevens nog een belangstellende gebruiker uit een jongere tijd, stuk voor stuk de revue passeren en bespreekt hun deugden en ondeugden. Daar H_1 op H_2 berust, komen bij beide manuscripten in dit opzicht grotendeels dezelfde problemen ter sprake. Vandaar dat § 11, waarin een karakteristiek der samenstellers van H_1 wordt gegeven, vrij beknopt gehouden kon worden. Uitvoerig is daarentegen weer de inhoudsbeschrijving der beide codices (§ 15), welke 11 bladzijden (p. 30—41) omvat. De inhoud der beide Hunsinger rechtsverzamelingen blijkt gelijk te zijn, met dien verstande echter, dat in H_2 eerst de Friese en dan de Latijnse teksten staan, terwijl in H_1 de volgorde juist omgekeerd is, dus eerst de Latijnse en daarna de Friese stukken. Het merendeel dezer teksten kennen we ook uit andere handschriften, sommige daarentegen komen alleen in de Hunsinger bronnen voor. Hoe waardevol deze codificaties voor de Friese philologie zijn, zien we alleen al hieruit, dat Friese optekeningen als *„De Vijf Sleutels der Wijsheid"*, de *Hunsegoër boeteregisters* I en II, het gedicht over de oorsprong der Friese vrijheid — door Dr Sipma ook afzonderlijk uitgegeven in *„Fon alra Fresena fridome"* — en voorts de Latijnse redactie der 17 Keuren, 24 Landrechten en Algemene Boeteregisters, alsmede het door Dr Hoekstra met *Contra falsum assertionem iniqui iudicis* betitelde stuk uitsluitend hier overgeleverd zijn.

Ten aanzien van de datering van H_1 en H_2 komt de bewerker tot de slotsom, dat deze mss. in ieder geval na 1252 en waarschijnlijk nog vóór 1300 zijn geschreven. De archetypus dezer hss., die de Hunsegoër Keuren bevatte, is mogelijkerwijs in 1252 ontstaan, het jaar, waarin genoemde Keuren werden opgesteld. Daar enkele der gecompileerde teksten, zoals de 17 Keuren en de 24 Landrechten, tot de 11e eeuw teruggaan, moet er stellig geruime tijd over verlopen zijn, eer ze in het ms., dat de grondslag van H_1 en H_2 vormde, werden verenigd.

Aan het slot der Inleiding geeft de schrijver rekenschap van de werkwijze, die hij bij de uitgave der teksten heeft toegepast. In aansluiting bij het door Dr Sipma gekozen systeem zijn de teksten diplomatisch weergegeven. Verschrijvingen en verbeteringen van de copiïst(en) worden in de noten verantwoord. We krijgen daardoor een getrouw beeld van de handschriftelijke tekst, behalve dan dat de bewerker deze in hoofdstukken, alinea's en zinnen heeft ingedeeld. Van harte kan men instemmen met de opmerkingen, die de schrijver maakt naar aanleiding van de emendaties, die hij in de noten heeft voorgesteld. Wanneer de overlevering gebrekkig is, ziet een bewerker zich genoodzaakt, in het apparaat een verbetering der corrupte plaats op te nemen.

Wumkes.nl

Deze tekstcritiek behoort mede tot het moeilijkste van zijn taak, aangezien vergissingen nimmer uitgesloten zijn. Derhalve dient men hier met de grootste voorzichtigheid te werk te gaan. Met vreugde constateert men, dat Dr Hoekstra zich overal aan deze beproefde stelregel heeft gehouden.

Na de minutieuze en typografisch keurig verzorgde afdruk der teksten volgt het gebruikelijke Naamregister en hierop de Index Verborum. Overeenkomstig de oorspronkelijke inrichting der edities in de reeks Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen geeft dit register niet de betekenis der Oudfriese lemmata op. Enkele jaren geleden nu hebben de bewerkers der rechtshandschriften afgesproken, hierin verandering te brengen. Een voorbeeld van deze gewijzigde methode, waarbij dus wel de vertaling der Oudfriese woorden wordt gegeven, vinden we in de onlangs verschenen uitgave van E_2, bewerkt door Prof. Dr K. Fokkema. Het zou m.i. gewenst zijn, in de toekomst op deze weg voort te gaan en de lezer en gebruiker der tekstedities nog meer te bieden dan tot nog toe het geval was. Voor de woordgeschiedenis lijkt het mij bijv. van belang, dat men bij elk lemma de belangrijkste litteratuur vermeldt, waar iets ter verklaring wordt bijgedragen. Ook het Oudfriese Woordenboek, dat eenmaal na de verschijning der teksten tot stand zal moeten komen, zou hierbij ten zeerste gebaat zijn. Voorts zou men ten behoeve van juristen en historici een vertaling der teksten kunnen overwegen, wanneer het hs. althans niet te omvangrijk is.

In de door Dr Hoekstra bewerkte index treft men alleen het Friese taalmateriaal van H_2 aan; van H_1 zijn slechts die vormen opgenomen, die in H_2 ontbreken of daarvan afwijken, waarbij spellingvarianten buiten beschouwing zijn gelaten. Men zou de vraag kunnen stellen, waarom de auteur geen aandacht aan de orthographische varianten van H_1 heeft geschonken. Immers, spellingvarianten zijn op zichzelf niet onbelangrijk en mogen derhalve in het algemeen niet verwaarloosd worden. Veel uitvoeriger zou het glossarium door het opnemen dezer varianten niet geworden zijn en — alweer — voor de lexicograaf zou deze toevoeging een groot gemak betekend hebben. Doch ook in de bestaande vorm is deze woordenlijst een degelijk stuk werk, een onderdeel, dat met grote toewijding en accuratesse werd samengesteld en de volledige Hunsinger Oudfriese taalschat vastlegt.

De auteur besluit zijn werk met twee synoptische overzichten, één van de inhoud van de Latijnse en Friese teksten volgens H_2 en één, dat de overeenkomstige stukken uit deel IV (de *Eerste Emsinger Codex*) en deel VI (de *Hunsinger Codices*) vergelijkt. Voor het vlug opzoeken van de verschillende redacties van een rechtsbepaling bewijzen zulke tabellen goede diensten.

Uit de voorgaande beschrijving is wel gebleken, met welk een voortreffelijk werk de serie Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen werd uitgebreid. Wij mogen Dr Hoekstra dan ook gelukwensen met deze prachtige uitgave, waardoor hij de Friese philologie ten zeerste aan zich heeft verplicht. Weer zijn twee belangrijke handschriften in een moderne, wetenschappelijke editie toegankelijk gemaakt. Het boek verscheen onder auspiciën van de Fryske Akademy, die door haar coördinerende werkzaamheid reeds zo vele gewichtige publicaties in de

Wumkes.nl

15 jaar van haar bestaan heeft mogelijk gemaakt en ook met dit werk weer alle eer inlegt. Prof. Dr W. J. Buma.

G. Overdiep en J. C. Tjessinga, De rechtsomgang van Franekeradeel 1406—1438. Uitgegeven voor de Fryske Akademy door T. Wever, Franeker [1950].

Het is een verheugend verschijnsel, dat er de laatste jaren in ons land een duidelijke opleving is te constateren van de studie van het Oudfriese recht. Voor een niet onbelangrijk deel is deze opleving ongetwijfeld geïnspireerd door de moderne diplomatische tekstuitgaven van de Friese rechtsbronnen. Wel zijn deze in de eerste plaats ten behoeve van philologisch onderzoek met zo grote acribie bewerkt, maar steeds meer blijkt, dat ook de rechtshistorie van het voorbereidend werk der philologen groot profijt kan trekken.

Wel terecht is het de Oudfriese rechterlijke organisatie, die in de allereerste plaats wordt onderzocht. Hoe immers zal men, zonder deze te kennen, ooit inzicht kunnen verkrijgen in de andere delen van het recht? En bovendien, is niet juist de Oudfriese rechterlijke organisatie een van die onderwerpen, die uit comparatistisch oogpunt van het allergrootste belang zijn, die het Oudfriese recht maken tot iets van meer dan locaal-historische betekenis? Het leenstelsel immers, dat in de Friese streken in de vroege Middeleeuwen wel is ingevoerd, heeft hier niet, zoals elders in het overgrote deel van West-Europa, vaste voet kunnen krijgen; de min of meer democratische regeringsvorm, die we in de latere Middeleeuwen in Friesland vinden, wijkt af van wat men in die zelfde tijd elders in West-Europa aantreft. Nadat er in de vorige eeuw door Duitse onderzoekers enkele meer algemene werken hierover waren geschreven, zijn lateren allengs tot het inzicht gekomen, dat op die wijze nooit een enigszins betrouwbaar beeld is te krijgen, en dat détailstudie aan samenvatting moet voorafgaan.

Over zulk een détail van de Friese rechterlijke organisatie, en wel over de rechtsomgang van Franekeradeel, hebben de schrijvers van het hier besproken boek een uiterst waardevolle monografie gepubliceerd. Na een korte inleiding drukken ze allereerst af de tekst, die hun hoofdbron is: een opstel van Ztalingh Roedmersma, daterend uit 1433, waarin hij uiteenzet, op welke wijze de ambten van grietman en mederechters in Franekeradeel moesten rouleren, „omgaan", over de verschillende tot deze ambten gerechtigde hoeven, met daarbij gevoegd een register, lopend van 1406—1438, waarin genoteerd staat, hoe deze ambten in werkelijkheid zijn omgegaan over de hoeven. De beide redacties van deze stukken, die ons zijn overgeleverd in late en tamelijk slechte copieën, hebben de schrijvers nauwkeurig met elkaar vergeleken en waar mogelijk geëmendeerd.

Na een kort hoofdstuk over het ontstaan van de teksten volgt dan het pièce de résistance, een zo volledig mogelijke beschrijving van de rechtsomgang in Franekeradeel, zoals die functionneerde tussen 1406 en 1438. Voor elk van de vier Fiarndelen (kwartieren) van de grietenij hebben de schrijvers alle gegevens, die hun teksten over de omgang van de rechtersambten in die gebieden geven, bijeengebracht en ge-

Wumkes.nl

analyseerd. In elk Fiarndel zijn er steeds twee rechters, in totaal dus acht. Van deze acht is er één de grietman. Volgens vaste, maar voor ieder Fiarndel weer andere regels, gaat nu elk van de acht rechtersambten om over de verschillende rechtvoerende staten, die telkens groepsgewijze zijn samengevat in „tamen", zo dat elk dorpsgebied of onderdeel van het Fiarndel weer één of meer van deze „tamen" heeft. De tendentie van deze regelingen is in oorsprong wel geweest, te zorgen, dat elke rechtvoerende state zijn deel in de rechtspleging op gezette tijden kreeg, waarbij er bovendien op gelet werd, dat aan de verschillende dorpsgebieden of onderdelen, en daarbinnen aan de verschillende „tamen" naar gelang van hun belangrijkheid telkens afwisselend hun beurt werd toebedeeld. Niet alle staten, die het recht hadden, op hun beurt een rechter te stellen, kwamen in aanmerking voor de vervulling van het grietmansambt: de kring van gerechtigden tot dit hogere ambt was veel kleiner dan die voor het rechtersambt in het algemeen.

Het exposé, dat de schrijvers van dit ingewikkelde mechanisme geven, wordt nog verhelderd door een aantal zeer goede grafieken en tabellen. Ook uit locaalhistorisch oogpunt hebben de schrijvers hier zeer waardevol werk geleverd door de rechtvoerende staten te identificeren. Over enkele begrippen, die in de rechtsomgang veel voorkomen en over een paar vragen, die bij de bestudering van deze tekst opkomen, volgen daarna een paar korte paragrafen, die uit rechtshistorisch oogpunt bijzonder belangrijk zijn, daar hier de verspreide gegevens systematisch worden samengevat. Zo blijkt in Franekeradeel de rechtsomgang niet „met de zon om", van Oost naar West, te verlopen, zoals dat in de Ommelanden het geval was. Over de begrippen „rechtvoerende state" en „ga" zijn interessante punten naar voren gekomen. Zeer belangrijk is b.v., dat niet alleen van staten, die eigendom van kloosters zijn, geen recht kon worden gevoerd, maar dat ook de pastorieplaats het recht op rechtersambt miste.

Het slothoofdstuk behandelt dan nog de verhouding van het „oude" deel van Fronacker (De Vijf Delen) tot Franekeradeel en die van Franekeradeel tot Franeker. Slechts hier treden de schrijvers enigszins buiten het kader van de rechtsomgang van Franekeradeel om ons, als achtergrond daarvan, een schets te geven van de machtsverschuivingen, die in het gebied van De Vijf Delen, en speciaal in Franekeradeel in de 14e en 15e eeuw plaatsvinden.

Het werk, dat de schrijvers ons geschonken hebben, is werkelijk zeer goed. Met de uiterste nauwkeurigheid hebben ze de ware tekst van hun bron gereconstrueerd en geanalyseerd. Waar de gegevens lacuneus waren, zoals in het Tjummer Fiarndel, hebben ze uit deze gegevens toch zoveel mogelijk nog de gang van het rechtersambt gereconstrueerd, maar steeds hebben ze zich daarbij gehoed voor gewaagde hypothesen en hebben ze datgene, wat ze zelf bij gevolgtrekking afleidden, gescheiden gehouden van wat met zoveel woorden in de tekst staat. Juist de terughoudendheid van de schrijvers op punten, waarop de bronnen niet voldoende licht werpen, maakt dit werk tot een aanwinst van blijvende waarde voor de rechtshistorische literatuur, tot een solide basis voor andere onderzoekingen. P. Gerbenzon.

Wumkes.nl

W. H. Keikes. *Bolsward, ouderdom met gratie.*

Dit werkje is nummer 6 van de „Publicaties op basis van de Provinciale Archiefinspectie" en verkeert daar in een uitstekend gezelschap. Wat onderwerp betreft, staat het dicht bij nummer 2 van deze publicaties „Hindeloopen Frieslands Elfde Stede" door Dr M. P. van Buijtenen, dat reeds enige drukken beleefde.

Beide boekjes vertellen op een boeiende wijze van het verleden der stadjes, terwijl uitstekende reproducties de tekst verduidelijken.

Keikes is er in geslaagd ons in het kort Bolswards historie voor ogen te stellen. Wij zien, hoe de burgerij tracht door het scheppen van een stadsrecht van honderd en twintig artikelen zich de nodige rust te verschaffen, maar hoe die rust door verschillende oorzaken steeds weer wordt verstoord.

Aan de monumenten als de Martini-kerk, de Broere-kerk en het Stadhuis wordt veel aandacht besteed. De schrijver heeft de thans bezig zijnde restauratie van eerst genoemde kerk zoveel mogelijk op de voet gevolgd. Sinds 1951 zijn er in het Koor enige nieuwe muurschilderingen voor den dag gekomen. Over de bouw van het Stadhuis geeft de schrijver veel bijzonderheden, over de restauratie van 1895 laat hij zich, gezien de historie, gematigd uit. Toch zal hij zich wel met ons verheugen dat er plannen zijn ontworpen voor een geheel nieuwe restauratie van de raadzaal en omgeving. Wij zijn er van overtuigd, dat dit boekje, dat door de firma A. J. Osinga en niet door „Heemschut" is uitgegeven, zijn weg wel zal vinden; het is voor de onderzoeker en voor de bezoeker van Bolsward een onmisbare gids. Mocht dit werkje een nieuwe druk beleven, dan zou ik daar gaarne een oude plattegrond van de stad in zien opgenomen naast de luchtfoto en een uitgebreider beschrijving van oude particuliere gebouwen, die vaak zulke mooie binnenpoortjes bezaten.

A. Wassenbergh.

Kr. Boelens, *Nes in doarp yn 'e Dongeradielen.*
Dokkum. Fa. J. Kamminga, 1950. Priis *f* 8,50.

Doarpsskiednissen binne yn 'e moade. Op wit hoefolle plakken yn Fryslân wurdt oer 'e skiednis fan eigen gea sprutsen. Soms is it in lêzing fan in skoalmaster of dûmny, dy 't de saek op 'e gleed bringt Mar hjir en dêr binne ek al wurkforbannen fan jongeren, dêr 't *men meiinoar bisiket* fierder to kommen.

It is wurk, dat de lju tige meinimt en ek tige wichtich is. Is net ien fan de oarsaken fan de moderne ûnrest it to min biwoartele wêzen? Kin sa 'n doarpsskiednis de leafde ta it eigene net forsterkje? It is lykwols net maklik wurk: Us foarâlden hawwe ornaris gjin deiboek hâlden, hwat de boeren biskript hawwe blykt út de erfpoarsjes fan 'e bern, mar in knappe boekhâlding is hast nea to finen. En dan: kin in doarp wol op himsels sjoen wurde? It sil nedich wêze in yngeande stúdzje fan de Fryske, ek fan de Nederlânske skiednis to meitsjen, foar 't men út ein set. Greate dingen barre der meastentiids net op ús

Wumkes.nl

doarpen en it falt net ta om it lytse sa libje to litten, dat it werklik hwat to sizzen hat. It gefaer bistiet, dat in doarpsskiednis inkeld hwat foar de eigen gealju wurdt.

De skriuwer fan dit boek oer Nes (W.D.) hat de gefaren en mooglikheden goed sjoen. It al to anekdoatyske fan oare doarpsskiednissen fine wij hjir net. Der is bisocht om mear to jaen as allinne nammen. Sommige haedstikken binne sa, dat hja ek brûkt wurde kinne, ja brûkt wurde moatte bij in algemiene skiednis fan Fryslân. It bisûndere fordúdliket hwat men yn it algemien al formoede. Bilangryk is ek, dat de skriuwer skoalmaster is en wit, hoe 't forteld wurde moat. It kin net út bliuwe: De Nessemers, dy 't boek lêzen hawwe, sjogge har gea mei oare eagen as to foaren. Wij leauwe, dat wij mei dit boek in mal krige hawwe, dêr 't nei wurke wurde kin.

Fansels, ek dit boek hie better kind. Mar it is de fraech, of it dan ea klear kommen wie. Yn gemeente- en provinsiael archyf moat noch mear sitte (proklamatyboeken, civ. sintinsjes). Soms hat men oanstriid, om de winsk út to sprekken, dat der in great wurkforbân foarme wurdt, bisteande út bitelle krêften, dy 't meiinoar systematysk it terrein ôfweidzje en dêr 't de ien de oar bij skewielet. It sil der net fan komme, tink, en salang meije wy bliid wêze, dat mannen as Boelens it mar weagje.

J. J. Kalma.

De Klederdracht van Hindelopen door Dr F. S. Sixma van Heemstra. Uitgaaf van de Hidde Nijland Stichting te Hindelopen 1950, prijs *f* 4,50.

Toen de Redactie van de Vrije Fries mij verzocht mijn oordeel over bovengenoemd proefschrift te geven, heb ik dat gaarne aangenomen, omdat ik met het onderzoek van de Hindeloper cultuur en verzamelen van voorwerpen daarvan reeds in 1898 ben begonnen en dit herhaaldelijk heb voortgezet, speciaal ook in verband met de portretten galerij van Friese klederdrachten in het Coulonhuis, Doelestraat 8, te Leeuwarden.

Het boek geeft in 154 bladzijden een nuttig compendium van het behandelde onderwerp.

De inleiding geeft de bibliographie, de beide volgende hoofdstukken een beschrijving van de Hindelooper kledingstukken, van de 16e tot en met de 19e eeuw.

Natuurlijk zijn de bronnen voor de beide eerste eeuwen uiterst schaars, doch gelukkig toch nog even voldoende, om het archaische karakter aan te geven.

De schrijver heeft bij zijn studie zich geruime tijd opgehouden te Leeuwarden en te Hindelopen, waar hij de beide hoofdbronnen dezer cultuur: het Fries Museum en het Hidde Nijland Museum grondig heeft bestudeerd. Zijn grote belangstelling voor het Hindeloper Museum is zeker ook niet vreemd aan de grondige restauratie, die dit museum in de laatste jaren heeft ondergaan, door welke restauratie dit mooie en nuttige museumpje werkelijk van de ondergang is gered.

Het is aangenaam, dat de schrijver zich niet uitsluitend tot de Hinde-

Wumkes.nl

loper drachten heeft bepaald, doch ook over onze grenzen heeft gezien.

Drachten uit Oost- en Noord-Friesland en uit alle aan zee gelegen landen in Europa, geven volksdrachten, die op een of andere wijze vergelijkingspunten opleveren. Ik kwam daarbij ook een oude kennis tegen, n.l. Das Trachtenbuch des Christof Weiditz von Seinen Reisen nach Spaniën und den Niederlanden in 1531/32.

In 1927 toen het opnieuw uitgegeven is, had ik er reeds verschillende natekeningen naar gemaakt, die mij nu weder te pas kwamen.

Vergelijkingen met klederdrachten uit Denemarken, Zweden. Noorwegen, Noord-Duitsland tot in Polen, Vlaanderen, Frankrijk, Portugal, Spanje en Italië liggen bij iedere serieuse Nederlandse klederdrachtenstudie voor het grijpen.

Hoofdstuk IV handelt over de gebatikte en gedrukte sitzen „chintz of Calicots", die zo'n grote invloed hebben gehad op de Hindeloper drachten van de 18e en de 19e eeuw, dat een Oosterse Groot-vorst jaren geleden bij een bezoek aan het Fries Museum, voor een z.g.n. Hindeloper beddesprei staande, uitriep: „Coromandel".

Hij sloeg daarmee direct de spijker op de kop, want de kust van Coromandel was het land, vanwaar de kooplieden van de V.O.C. oorspronkelijk de sitsen haalden, die door de Hindelopers aan het Amsterdamse comptoir der Compagnie werden gekocht.

In verband hiermee wijs ik nog op het groot folio prachtwerk over de sitsen, dat zich bevindt in onze Provinciale Bibliotheek.

Toen dit boek in 1921 verscheen, verzocht ik de bibliothecaris dit boek te doen aanschaffen[1]).

Ofschoon het een duur boek was, dat destijds reeds *f* 300,— kostte en dat nu misschien wel *f* 3.000,— zou moeten kosten, werd gelukkig besloten het aan te schaffen.

Het is een gang naar de Tweebaksmarkt waard, om het gratis te bezien, veel goedkoper en niet minder prettig, dan een gang naar de bioscoop of het voetbalveld, hoe nuttig dit laatste ook moge zijn.

Hoofdstuk V bevat interessante gegevens over de overgang naar een nieuwe dracht en VI over de herkomst.

Met dit laatste komen we, wat we voor de Hindeloper cultuur zouden kunnen noemen in „de voorhistorische tijd" en moeten dus met hypothesen werken.

We zijn hierop natuurlijk aangewezen, daar alle directe bronnen verdwenen zijn.

Een korte conclusie en een zeer nuttig register, dat niet minder dan 9 bladzijden beslaat, besluit het vlot geschreven boek.

En nu mijn aanmerkingen.

De schrijver zal het zelf wel met mij eens zijn, dat het boek veel aan waarde zou hebben gewonnen, wanneer het stijfvol afbeeldingen, liefst nog wel gekleurde zou hebben gestaan.

Dat kan ook wel gemakkelijk, als je er dan maar een grote, goed gevulde geldbuidel bijgeeft.

Toen ik het boek ging lezen, ben ik eerst in de Princessehof biblio-

---

[1]) G. P. Baker, Calicot painting and printing in the 17th and 18th Centuries.

Wumkes.nl

theek gaan duiken, waar ik spoedig enige portefeuilles met door mij bijeengezochte Hindeloper prenten vond.

Ieder ander kan dit gemakkelijk navolgen, door even naar het Fries museum te gaan, om daar de vele Hindeloper prenten van de oud Hindeloper schoolmeester Lap en van anderen in de bibliotheek te bekijken.

Ieder, die lid is van het Museum vindt daar een vrij onthaal, en welke goede Fries, die enige culturele belangstelling heeft, is nu geen lid van het Fries Genootschap?

Natuurlijk komen wij in het hoofdstuk over de herkomst terecht bij de aloude Friese, op Bourgondië, uiteindelijk zelfs op Italië, georiënteerde klederdracht, terecht, de z.g.n. „Manninga Tracht". Op het woord Manninga vindt men in het register dan ook niet minder dan een zestal verwijzingen.

Hoe zou het ook anders kunnen: Merten Hamkema geschiedschrijver uit Follega, meer bekend, onder zijn verlatijnste naam, als: Martinus Hamconius, die zijn levenlang in de Friese Zuidwesthoek o.a. als Grietman en Dijkgraaf verbleef, schreef in 1609 in zijn „Verthoninge der Coningen, Bisschoppen, Princen, Potestaten, Heeren ende Graven van Frieslandt", dat reeds in de 16e eeuw „de kleederdracht te Hindeloopen anders was, dan de elders in Friesland gedragene".

De Oost-Friese Jonker Unico Manninga beschreef en illustreerde in die zelfde eeuw de toen uitstervende, nog door zijn Grootmoeder gedragen aloude Friese dracht.

Het wederzijdse verband met de oude Hindeloper dracht spreekt duidelijk uit Hamconius Kroniek, w.i. onder meer is opgenomen de afbeelding van een West-Lauwerse Friezin, in de Manninga dracht.

In het Princessehof en het Coulonhuis worden geëxposeerd vergrote afbeeldingen en vergulde nabootsingen van lijfssieraden (pael en esschart) terwijl vele kasten, kisten, koffertjes (buddes) spanen dozen enz. aldaar gevuld zijn met oude Hindeloper kleren en kledingstoffen.

Hieronder zijn de grote collecties o.a. van de families: Rinia van Nauta uit Hindlopen en Sluijterman uit Workum. Vooral de lapjes met allerlei typische namen (lytz koolblede, brn klaverblede of klaibladde, bargeblommede, naigel- of naggelblomkede, vjiuwerblokkede, damkede, pauwsfeerede, brungeppede, spjeldehade, zwart koehoarnde, talhautede, krentekoekede, inkhuser krabbede, great reakruskede enz. zijn in de verzamelingen van de oude Hindeloper families, een nadere bestudering meer dan waard.

Ook dr van Heemstra wijdt aan deze „Echantillons, d' etoffes pour la pluspart orientales, et en stile Ecossais, que les femmes de Hindelopen portaient autrefois" verscheidene bladzijden.

Ik heb op de zolder van het Coulonhuis nog menige antiquiteit, die wat bijzonders te vertellen heeft, o.a. een vurenhouten dekenkist uit Dalekarnie (Zweden) van binnen beschilderd met een bruidsstoet te paard, door de antiquair Gerbenzon gevonden op Terschelling, een garenwinder uit het werk- of armhuis te Hindelopen, fragmenten van beschilderde kamerbetimmeringen, verzamelingen van stoven, mangelplanken, taaiplanken enz.

Naast Chinees theegoed vormt het blauwe laat-Mingkraakporcelein

Wumkes.nl

(pannen, klapmutsen, kraaikoppen enz.) vrijwel het enige Oost-Aziatische porcelein, dat in Hindelopen, evenals in Voor-Indië, het herkomstland van de kleurige sitsen, ruimschoots te vinden was. In het Princessehof heb ik in de reuzeglazenkast in de goudleer tuinkamer, de woonkamer van Marijke-moui een van de grootste, misschien wel de grootste verzameling daarvan.

Op de lijst of kraak boven de deuren, kasten en bedsteden in mijn studeerkamer in het Princessehof staat nog een verzameling 17e en 18e eeuwse nabootsingen van Chinese kraakschotels in Japans porcelein en majolica uit Delft, Hamburg, Hanau, Frankfort, Nevers, enz.

Liefde voor de Hindeloper cultuur brengt ook met zich mee het vormen van een verzameling min of meer rijk of niet besneden nautilusschelpen, cocosnootdoppen, struis-, emu- of casusaris-eieren. Een prachtige Leeuwarder zilver montering, uit 1684, van een cocosnootbeker, die ik eens voor het Fries Museum verwierf, was aanleiding voor mij om een vijftiental dezer oude kunstnijverheidsstukjes in de omgeving van Hindelopen bijeen te garen.

Voor de aardigheid liet ik een fraaie, in de 17e eeuw besneden nautilus schelp met verwerking van antieke beeldjes door de Leeuwarder koperdrijver Johannes van der Veen, die zijn bedrijfje nog uitoefent in zijn werkplaatsje in de Wolvesteeg te Leeuwarden, monteren.

Zodra de restauratie van het Princessehof zijn beslag heeft, ik hoop in Augustus a.s.. zal ik dit merkwaardige kunstnijverheidsproduct eens laten zien.

Wie de oude kunstenaars waren, die deze noten, schelpen en eieren kunstig versierden, zal wel altijd een raadsel blijven, daar wij slechts de naam van *één enkele kunstenaar in Nederland kennen.*

Dit was John Osborn, baleinwerker uit Worcestershire, die zich nog jong in het begin van de 17e eeuw te Amsterdam vestigde. Zie Oud Holland, 33e jaargang 1915.

Dat er in de 17e en 18e eeuw ook dergelijke kunstnijveren in Friesland hebben gewerkt bewijzen de vele tabaks- en snuifdozen en verdere kunstnijverheidsvoorwerpen, die in het Fries Museum, in het Princessehof, in het Coulonhuis en in mijn bibliotheek bewaard worden.

Ook heb ik in mijn verzamelingen nog een deel van de winkelvoorraad van een anonieme Leeuwarder balein- en ivoorsnijder, die ook wel eens cocosnootdoppen zal hebben besneden.

Het is een gelukkige omstandigheid, dat Dr Sixma van Heemstra als conservator verbonden is aan ons Openlucht- of Volkskunst museum te Arnhem, waar hij zijn liefde voor de oude Hindeloper cultuur kan wijden aan de daar aanwezige Hindeloperkleding en -kamer.

Wie zich kan permitteren voor zijn liefhebberijen naar het buitenland te gaan, verzuime niet naar Neurenberg te gaan, waar in het Germanische Museum een originele, complete, Hindeloper kamer wordt getoond. Een conservator uit Neurenberg heeft ruim een halve eeuw geleden een half jaar in Hindelopen gewoond tot het bijeenbrengen hiervan.

Zou de niet minder fraaie kamer, die vóór de oorlog in het Volkskunst-museum te Berlijn te zien was, nog in wezen zijn?

De tijd zal het leren! Nanne Ottema.

Wumkes.nl

Smellingera-Land. Proeve van een „Geakunde" van de gemeente Smallingerland. Tweede gedeelte. Drachten, 1951.

Na onze uitvoerige bespreking van het eerste gedeelte, eindigend met blz. 312, kan die van het tweede gedeelte korter zijn[1]). Het loopt tot blz. 576 en bevat behalve het vervolg, ook de gehele inhoudsopgave, waarin wij missen de namen der bewerkers, die aan het eind van iedere bijdrage moeten worden opgespoord. Dit wordt hen vergoed door een hoogst welkome reeks van biografische gegevens betreffende deze ca 29 medewerkers, die ons in staat stelt om kennis te maken met degenen, die aan het woord zijn.

De competente en doelbewuste Redactie heeft ook bij dit tweede gedeelte gezorgd voor de nodige leiding en samenvoeging der bijdragen tot een sluitend geheel. Bij dit tweede stuk had vooral de eindredacteur, de heer Schippers, het niet gemakkelijk doordat een belangrijk gedeelte van de tekst in het laatste oorlogsjaar was zoek geraakt en weer uit klad-aantekeningen moest worden opgebouwd.

Het tweede gedeelte brengt ook een algemeen register, een kaart van de gemeente Smallingerland in 1948 en een plattegrond van het driehonderd-jarige Drachten, met de oorspronkelijk kruisvormige structuur, eigen aan veendorpen, waarvan er hier twee naar elkaar toegegroeid zijn.

Het eerste gedeelte trachtte de gemeente in het algemeen te bezien door achtereenvolgens te behandelen: het natuurlijke landschap; de ontwikkeling van het cultuur-landschap en ten derde de bevolking, vanaf het oud-stenen tijdperk tot en met de Franse tijd, voor zover de voorhanden gegevens zulks gedoogden. Het tweede stuk bespreekt in hoofdstuk IV *Drachten*, het tegenwoordige centrum der gemeente en in het vijfde en laatste hoofdstuk *de buitendorpen.*

Het hoofdstuk „Drachten", met aparte bijdragen over het kerkelijk leven, het onderwijs en de volksvoorlichting, begint met een onderhoudende causerie van mej. Mr P. Bolleman over het ontstaan en de ontwikkeling van haar geboorteplaats. Zij stamt af van een oud geslacht Bolleman, dat reeds in 1641 behulpzaam was bij het graven van de Drachtster-vaart, nodig om het veenbedrijf tot bloei te brengen. Dit jaar is dan ook aangenomen als het geboortejaar van het jubilerende Drachten. Het artikel is goed gedokumenteerd en getuigt van zelfstandig onderzoek in archieven enz.

Verschillende predikanten, waaronder een vrouw, en pater Elpidius Bruna geven vervolgens een overzicht van het *kerkelijk leven* te Drachten. Het vierde hoofdstuk eindigt met aantekeningen betreffende *onderwijs* en *volksvoorlichting*. De twaalf afbeeldingen op blz. 479/80 laten met één oogopslag zien welk een keur van scholen aan de bewoners van Drachten en omstreken ten dienste staan. In 1947 is de H.B.S. omgezet in een Lyceum, dus verrijkt met een gymnasiale afdeling.

Als toehaak krijgen wij in dit hoofdstuk nog een schets van de ontwikkeling van *de industrie te Drachten* tot circa 1941, met aardige

[1]) Smellingeraland. De Vrije Fries, 38e dl. 1946, 100—108.

Wumkes.nl

afbeeldingen uit de 18e eeuw, toen het paard nog de machineriën in beweging moest brengen met op karnmolens gelijkende raderwerken. Door de late verschijning van het tweede gedeelte is deze bijdrage verre van up-to-date. De na-oorlogse ontwikkeling is voor Drachten haast sensationeel, speciaal door de vestiging aldaar van een afdeling van de N.V. Philips[1]).

In het laatste hoofdstuk komen we weer geheel uit de rook der fabrieksschoorstenen en in de oude landelijke sfeer der buitendorpen, als *Oudega*, de langdurige woonplaats van het verdienstelijke en sympathieke grietmannengeslacht Van Haersma. De geschiedenis van dit dorp, de vroegere zetel van het grietenij-bestuur, opgevolgd als zodanig door Drachten, is breed en met liefde behandeld door Ds. A. Carsjens, die daarbij terug gaat tot de 12de eeuw, waaruit dateert de nog bestaande en belangrijkste, romaanse kerk van Smallingerland. Over die kerk (een stenen charter) en de klokken van Smallingerland schreef Carsjens nog twee bijdragen, die verdwaald raakten in het vooaf gaande hoofdstuk over Drachten. Zo ook een artikel van J. J. Spahr van der Hoek over „De âlde tsjerken" in gemelde gemeente. Hij leverde tekeningen voor deze en enkele andere bijdragen, die niet onverdienstelijk zijn. soms fotografisch nauwkeurig (blz. 324). Welk dorp is bedoeld met „Pein"?

Ten slotte volgen beschrijvingen der dorpen Nijega, Opeinde, Rottevalle, het zeer jonge Drachtster-Compagnie en last not least, *Boornbergum*, waarover de uit het eerste gedeelte reeds bekende oudvervener F. J. De Boer een model-bijdrage leverde, met behulp van zijn jeugdherinneringen en zijn welversneden pen. Hij laat ons wandelen over de eeuwen oude *Hoogeweg* en tal van hooi- en voormalige zandwegen en vertelt onderwijl van hetgeen sedert zijn jonge jaren veranderd is in het boerenleven en van de arbeiders, hun verhouding tot de dorpswinkeliers en wij kijken met hem naar het Westen, over de wijde velden tot aan de vage contouren van de oude Grouwster toren.

Wij wensen de Redactie geluk met de uiteindelijke voltooiing van deze proeve van een „geakunde". Of alle rubrieken, die daarin besproken zijn. thuis behoren in een heemkundig werk is iets dat hier en daar een vraagteken uitlokt: b.v. bij de ampele behandeling van het kerkelijk leven. Wij zouden die bijdragen niet hebben willen missen. De vraag is alleen of de zo rijke lading niet onder een enigszins andere vlag had behoren te varen.

Verheugend is het dat de Redactie de politiek er buiten heeft weten te houden. Voor het zwijgen over de *Oudheidkamer Smallingerland* zullen grondige motieven hebben bestaan, die echter wel even vermeld hadden mogen worden. Te meer nu er daarover in de, in het voorjaar van 1952 te Harlingen gehouden, „Federatie"vergadering reeds het een en ander werd medegedeeld. Ook over de *„Duitse tijd"* hadden wij nog wel iets willen horen. Voorlopig zullen we het moeten doen met hetgeen dienaangaande is gezegd in de tweede druk van „Rondom de Oldehove".

Mr P. C. J. A. BOELES.

[2]) Friesland toen, nu en straks. Alta-uitgave, Leeuwarden, 1953. Zie de foto's van de Philips-fabrieken te Drachten op blz. 207 en 209 en de K.L.M.-foto van de Balata-fabriek te Drachten, blz. 195.

Wumkes.nl

De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks. Een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821—1846) door dr J. van der Bilt. Universitaire Pers Leiden, 1951. Ingen. *f* 4.90.

Een kloek boek van 182 bladzijden, typografisch uitstekend verzorgd en rijk geïllustreerd, waarvan de lezing met klem moge worden aanbevolen! Zijn overvloedige aantekeningen betreffende „een tragicomische episode uit de geschiedenis der sterrekunde in Nederland" heeft de schrijver tot een interessant hoofdstuk onzer cultuurhistorie weten om te werken, daarbij gestimuleerd door een nimmer verflauwende belangstelling voor kleurgevende details en geruggesteund door grote kennis van zaken; dr Van der Bilt beschikt over een waarlijk bewonderenswaardig indringingsvermogen, dat hem telkens naar de kern der dingen leidt. De lectuur betekent derhalve een hooggestemd genot voor allen, die de sterrekunde en de wetenschapsgeschiedenis binnen het terrein hunner belangstelling trokken. .

De archieven van het Rijk, van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, van Curatoren der Leidse en Utrechtse Universiteiten en van de Leidse Sterrewacht — nimmer geraadpleegd door hen, die in vroeger jaren gewag maakten van de „grote" spiegeltelescopen van Arjen Roelofs en Sieds Johannes Rienks — bleken een vloed van materiaal op te leveren, die een welhaast volledige reconstructie van „de grote mislukking" mogelijk maakte. De rol, die verschillende hoogleraren hierbij speelden, is waarlijk niet steeds fraai te noemen en dr V. d. B. doet geen poging kool en geit te sparen. Voorzover Friesland, in casu de Franeker Akademie, betreft, kan de president-curator A. G. Camper het verwijt van chauvinisme niet ontgaan, terwijl een „verslag" van professor Cornelis Ekama (toen natuurlijk reeds in Leiden) ons doet instemmen met Schr.s verzuchting, dat men niet weet, of men lachen of huilen moet over zoveel oppervlakkigheid en ondeskundigheid (blzz. 74—76; men vergelijke Boeles, Frieslands Hoogeschool enz., II, 725); het best komt prof. Jean Henri van Swinden, wiens naam ook overigens een zeer goede klank bleef behouden, er in dit verband nog af....

Wij hebben het eenvoudig te aanvaarden: Roelofs en Rienks hebben met hun grote kijkers te hoog gegrepen; de instrumenten hadden voor de wetenschap geen waarde.

Niet geheel duidelijk wordt echter de onderlinge taakverdeling tussen Roelofs en Rienks. Het wil mij nog altijd voorkomen, vooral op grond van wat ik destijds aan handschriften van de zeer scherpzinnige Hijumer „boerenprofessor" Arjen Roelofs onder ogen kreeg en voor een deel bestudeerde en nacijferde, dat — tijd en omstandigheden in aanmerking genomen — Roelofs de bekwame theoreticus en de nauwgezette en voorzichtige cijferaar bleef en dat de overschatting van eigen krachten in dit geval vooral bij Rienks dient te worden gezocht. Daarom achten wij het jammer, dat de afzonderlijke studies, die dr Van der Bilt aan Rienks en Roelofs wijdde (verschenen als wetenschappelijke supplementen van het tijdschrift Hemel en Dampkring in Augustus 1951 en November 1952), niet tevens aan het hier besproken boek konden

Wumkes.nl

worden toegevoegd. Jammer niet alleen voor de lezers van De Vrije Fries, van wie men mag aannemen, dat hun belangstelling mede en vooral naar deze autodidacten uitgaat, maar ook voor de niet-Friese intellectuelen, die nu misschien zouden kunnen denken, dat het met „die boeren- en ambachtsman-astronomie" toch eigenlijk een alleen maar beklagenswaardig gedoe zou zijn geweest. De waarderingsoordelen van een prominente figuur als dr V. d. B. wijzen wel anders uit. Conclusie: men schaffe zich het (verwonderlijk goedkope) boek èn de genoemde supplementen aan. De lezer, die de aardige formule voor het parabolisch exces van een holle spiegel wenst na te cijferen (blz. 46-47), leze voor „raakt" „osculeert" en houde er rekening mee, dat boog a in de figuur een cirkelboog en niet de bedoelde paraboolboog met brandpunt T voorstelt.

Naschrift. — Wij menen er goed aan te doen, gezien het feit, dat dr Van der Bilt bij zijn naspeuringen verschillende kijkers van Friese oorsprong aantrof, op deze plaats mee te delen, dat de Oudheidkamer Smallingerland, ondergebracht in het „Bleekerhûs" te Drachten, van een onderwijzer uit de omgeving een kleine spiegeltelescoop in bruikleen ontving, waarvan de hoofdspiegel de ingekapte initialen A. R. (Arjen Roelofs) vertoont. Wij laten enkele gegevens betreffende dit eenvoudige doch nauwkeurig geconstrueerde kijkertje hier volgen.

Lengte kijkerbuis 30,8 cm; diameter spiegel 8,2 cm; brandpuntsafstand circa 23,8 cm (men vergelijke de opmerking van dr V. d. B. op blz. 14, regel 27 v.o. in het Roelofs-supplement); diameter kleine holle spiegel 1,7 cm; brandpuntsafstand circa 3,4 cm; Huygens-oculair (2 planconvexe lensjes met brandpuntsafstanden van circa 7 en ruim 2 cm). Het is een azimutaalkijkertje met rechtopstaande (nog steeds goede) beelden.

H. K. Schippers.

M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid* (Academisch proefschrift, Amsterdam; Assen, Van Gorcum & Comp. N.V., 1953; XII en 238 blz.).

De grondslag van de Friese vrijheid is te Rome gelegd. De Friezen hebben, in navolging van de Saksen, in de 11de eeuw, of in het begin van de 12de, gebruik gemaakt van de verwarde toestand in het Roomse rijk om tegenover keizer en graven vrijheden op te eisen die hun z.g.n. door Karel de Grote waren geschonken. In de Magnuskerren, die wellicht ouder zijn dan de 17 kesten en de 24 landrechten, is deze eis geformuleerd en gelegitimeerd. De sage van de heldendaden der Friezen te Rome onder hun vendeldrager Magnus, ten tijde van de grote keizer, bezit een historische kern: de rol van de Friese kolonie in de Heilige Stad bij de komst van Karel de Grote in 799—800 en vooral die in de strijd tegen de Saracenen in 846, en vervolgens de deelneming van Friezen aan de veldtocht van keizer Lotharius in Apulië twee jaren later. De herinnering hieraan is te Rome bewaard in de kerk der

Wumkes.nl

Friezen, San Michele, in een inscriptie die tevens veroorlooft een brug te slaan tussen de Romeinse overlevering en de zo dikwijls voor fabuleus uitgekreten Friese traditie. De gedenksteen verhaalt o.a. van de vondst van het gebeente van de heilige martelaar Magnus door drie Friezen na de krijgstocht van keizer Karel (Lotharius) in Apulië, ca 848, en van de overbrenging ervan naar Rome. De vrijheid, waarop de Friezen zich later beriepen, is in oorsprong de Roomse vrijheid, waarop strijders voor de Heilige Stoel aanspraak konden maken.

Dit is, als ik het wèl zie, de quintessens van het betoog dat Dr Van Buijtenen in zijn dissertatie heeft geleverd en van de stellingen die hij daar met veel animo en grote geleerdheid heeft verdedigd.

Dr Van Buijtenen heeft zijn net ver uitgeworpen en er van allerlei belangwekkends in opgehaald, tot de uit Harlingen ontvreemde arm van St Magnus toe, die hij in de kerk van Anderlecht meent te hebben weergevonden. Talrijke problemen van vroeg-middeleeuwse rechts-, kerk- en politieke geschiedenis, van diplomatiek ook, komen ter sprake. Men hoort van de opkomst van het pausdom, van het geweldige en tragische conflict tussen keizer en paus en van bella diplomatica te Rome (met de verklaring waarom in bovengenoemde inscriptie Lotharius door Karel de Grote is vervangen), evengoed als van het streven naar vrijheid van Saksen en Friezen in de 11de eeuw, van twisten tussen 16de-eeuwse humanisten of over de datering van het Oudfriese seendrecht. Er is hier veel wat kennis en inzicht verrijkt, veel ook wat tegenwerpingen uitlokt. Wat dit laatste betreft, één voorbeeld, maar een belangrijk.

Een hoeksteen van de hier gegeven constructie is de lapidaire inscriptie in de kerk San Michele te Rome, o.m. vermeldende de namen van drie strijders uit Friesland die het lichaam van St Magnus zouden hebben gevonden, het naar Rome zouden hebben overgebracht en die een deel van een arm zouden hebben mogen behouden. De inscriptie zelf zou dateren uit de 13de, zo niet de 14de, eeuw, maar teruggaan op een voorbeeld uit het begin van de 11de eeuw, dat herinneringen bevatte aan werkelijke feiten uit de 9de eeuw. Het zij zo. Die namen luiden: „Ilderado de Groninga et Leomot de Stavera . et Hiaro . et Celdvi ancilla Dei de Slinga". Welnu, schrijft Dr Van Buijtenen, „Slinga" staat niet voor „Scellinga" of „Stellinga", is niet Slingeland, Sellingen in Westerwolde, of welke plaats men verder er in heeft gezien[1]), maar „Herlinga", Harlingen, waar de Magnus-traditie is gelocaliseerd en waar lange tijd een arm van Magnus is bewaard. Wanneer men maar wil aanvaarden dat de Romeinse steenhouwer de voor hem onaannemelijke lettercombinatie Hl, met afkortingsteken, in Sl heeft veranderd, wordt een zinvol verband gelegd tussen de Friese Magnus-sage, de Romeinse overlevering en historische feiten uit de 9de eeuw: Herio, vermoedelijk de voornaamste der helden (blz. 60), heeft de arm meegenomen naar Almenum, het Westerlauwerse Harlingen, welks kerk, evenals de Friezenkerk te Rome, van ouds St Michiel als patroonheilige had. Te

[1]) Ook in het huidige Friesland zijn nog Sellinge's aan te wijzen: Sellinge, stemhebbende plaats onder Minnertsga (P. B. Winsemius, Minnertsgea, 1952, blz. 64 en kaart). De heer H. Halbertsma was zo vriendelijk mij hierop te wijzen.

Wumkes.nl

Rome berust in de reliekenschat van St Pieter een andere arm van de heilige, afkomstig uit San Michele. De krijgsman op het zegel van Weldingen in Westergo uit 1270, dat op de keerzijde een tronende St Magnus vertoont, is Herio van Harlingen; de strijdbare Herio en de heilige Magnus zijn later ineengevloeid tot Magnus Forteman.

Inderdaad: treffende coïncidenties en een aanlokkende voorstelling van zaken. Misschien is zij ook wel waar, maar vooralsnog is er weinig wat bepaald dwingt dit te geloven. Dat het 13de-eeuwse zegel de traditie nog zuiver zou vertonen, terwijl in de (immers 11de-eeuwse) Magnuskerren de contaminatie van de heilige met de strijder reeds heeft plaatsgevonden, kan worden daargelaten. Maar de inscriptie te Rome! De palaeographische, epigraphische of psychologische waarschijnlijkheid van een verwisseling van H̄ of H' met S lijkt niet bijster groot, te minder waar de steenhouwer iemand in zijn omgeving kan hebben gehad die voldoende belang stelde in het geval om te zorgen dat het verouderde „Almeno" in „Herlinga" werd veranderd (blz. 64/5). Onmogelijk is het natuurlijk niet, maar is het methodisch juist om die kleine mogelijkheid tot uitgangspunt te laten dienen van een vèrstrekkende theorie, hoeveel „circumstantial evidence" daarvoor ook moge pleiten? En moeten wij „Slinga" per se zoeken in het tegenwoordige Friesland of in de landen die in de late Middeleeuwen Fries waren of heetten? Evenals zovele andere namen hebben die van „Friesland" en „Friezen" in de loop der tijden wel zeer wisselende inhoud gehad. Daarom moet principieel bezwaar worden gemaakt tegen de eerste zin van het résumé: (de Friese landen,) „un territoire où les Frisons, occupant jadis des régions plus vastes, se sont regroupés". Ware het niet beter te zeggen: waartoe de naam Friesland, die vroeger grotere gebieden had beslagen, was ingekrompen?

Om terug te komen op de inscriptie: Weer laten wij in het midden hoe het gekomen is dat Hiaro, die op de derde plaats wordt genoemd, zich van het gehele reliek heeft kunnen meester maken. Maar heeft „de Slinga" wel betrekking op „Hiaro"? Het kàn, maar het kan evengoed niet zo zijn (dat alleen bij Hiaro geen herkomst zou zijn vermeld, zou vreemd wezen, doch geenszins onmogelijk). Alweer een vrij zwak fundament voor de grootse constructie. En waar blijft de dienaresse Gods Celdvi, die zeker uit „Slinga" kwam?

Deze bezwaren, die enigszins breed moesten worden uitgemeten, zouden uit het oog doen verliezen hoe zeldzaam aantrekkelijk en rijk het boek is dat Dr Van Buijtenen met kennelijke geestdrift heeft geschreven en dat de uitgeverij met toewijding heeft verzorgd. Zekere uitbundigheid en breedvoerigheid in het betoog — die het de lezer wel eens moeilijk maken de draad vast te houden — hinderen nauwelijks: zij brengen zoveel interessants met zich dat men niet gaarne zou missen. Evenmin zal men de schrijver sommige subjectieve uitlatingen euvel duiden, zoals in het begin en aan het einde van het Franse résumé voorkomen. De grote verdienste van dit proefschrift is, dat het de Friese geschiedenis in Europees verband heeft geplaatst. Al schijnen de hypothesen die de heer Van Buijtenen aan zijn verleidelijke theorie ten grondslag heeft gelegd, soms te fragiel om het imposante gebouw te kunnen dragen, het is niet uitgesloten dat de historische werkelijkheid

Wumkes.nl

hier dichter is benaderd dan tot dusver. In ieder geval is een discussie geopend die, in serene spheer gevoerd, niet anders dan vruchtbaar zal kunnen zijn.

A. G. Jongkees.

Wumkes.nl